David Larsson Heidenblad

Den gröna vändningen

En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden

NORDIC ACADEMIC PRESS

DEN GRÖNA VÄNDNINGEN

KRITERIUM

Den gröna vändningen

En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden

David Larsson Heidenblad

NORDIC ACADEMIC PRESS

CHECKPOINT

Boken har tryckts med stöd av Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen,
Kungl. Patriotiska sällskapet, Stiftelsen Karl Staaffs fond samt
Sven och Dagmar Saléns stiftelse.

Denna bok är en utgåva från Nordic Academic Press Checkpoint – en serie
för böcker som genomgått peer review enligt specifika riktlinjer.
Den är samtidigt utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar
svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns
tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

Nordic Academic Press
Lund
www.nordicacademicpress.se

Sättning: Malin Hansson, Hansson Produktion
Omslag: Cia Björk, PCG Malmö
Illustrationer på omslag och i inlaga: Ragni Svensson
Tryck: ScandBook, Falun 2021
ISBN 978-91-88909-71-8
ISBN 978-91-88909-73-2 (epdf)
ISSN 2002-2131 Kriterium (Online)
DOI 10.21525/kriterium.28

Innehåll

NEJ!

KAPITEL 1

Den gröna vändningen

FN:s första konferens om den mänskliga miljön inleddes den 6 juni 1972. Mötet gick av stapeln i Stockholm och samlade politiker, forskare och miljöaktivister från hela världen. Diskussionerna pågick i två veckor. De utgick från en växande insikt om att mänskligheten var hotad. Människan var på väg att förstöra sin egen livsmiljö. Inför konferensen sammanställdes rapporten *Den enda jord vi har: Vårda och värna en liten planet* (1972).[1] På omslaget fanns en bild av jordklotet sett från rymden – en plats av liv omgiven av ett kolsvart tomrum.

För de som levde i Sverige 1972 var insikten om att livet på jorden var hotat inte någonting nytt. Hade man för vana att läsa tidningar, lyssna på radio eller titta på tv-nyheterna så hade man stött på såväl information som diskussion om den globala miljökrisen. Skolelever hade deltagit i utbildningsdagar och sett dokumentärfilmer. Över hela landet hade ett myller av små miljöorganisationer startats. Inom och mellan de fem riksdagspartierna fördes det intensiva debatter. År 1970 hade Europeiska naturvårdsåret firats och året därpå hade begreppet ”gröna vågen” myntats. Ja, under tidigt 1970-tal cirkulerade kunskap om en miljökris i det svenska samhället.

Fem år tidigare, sommaren 1967, var allting annorlunda. Då var det långtifrån ett faktum att människan stod i färd med att förstöra sin egen livsmiljö. Givetvis hade många uppmärksammat debatten om biocider i jordbruket och hört talas om farorna med kvicksilver. En del hade rentav läst Rachel Carsons *Tyst vår* (1963). Men de allra flesta, även naturvetenskapliga forskare och välunderrättade politiker, tänkte vid 1960-talets mitt inte i termer av att mänskligheten stod på randen till en global miljökatastrof. De olika miljöfarorna sågs i huvudsak som

enskilda problem utan inbördes kopplingar. Varje område hade sina egna experter, lagar och teknologier. Det globala systemtänkande som präglade Stockholmskonferensen 1972 var inte allmängods sommaren 1967. På fem år skedde alltså i Sverige, liksom i stora delar av världen, en genomgripande förändring.[2]

I den här boken utforskar jag miljöfrågornas stora samhälleliga genombrott i Sverige. Vad var det som gjorde att människor fick upp ögonen för miljökrisen? När hände det? Vem eller vilka satte bollen i rullning? Vad gjordes för att få det att hända? Ja, hur går det egentligen till när kunskap, som under lång tid endast engagerat små grupper av människor, börjar märkas i det stora flertalets liv? Vad händer med samhället? Och vad händer med kunskapen?

Frågorna och tematiken skär in i vår egen tid. Det som hände åren kring 1970 är inte en isolerad historisk händelsekedja. Det har efterverkningar. För de flesta läsare kommer många av de utsagor och bilder som jag skriver om att kännas bekanta. Kanske kommer några till och med att drabbas av en overklighetskänsla över hur stora likheterna mellan nu och då är. Många av citaten hade kunnat vara direkt hämtade från vår egen tid. Detta förhållande manar till reflektion och eftertanke, vilket jag kommer att återkomma till i bokens avslutande kapitel.

Men framförallt hoppas jag att den här boken ska ge nya historiska insikter. Miljöfrågornas genombrott i det sena 1960-talets Sverige är nämligen ingenting som människor i allmänhet har några djupare kunskaper om. Detta kan tyckas förvånande, med tanke på vilken aktualitet som frågorna har i vår samtid. Men möjligen är det just för att miljömedvetandet i dag är så självklart som vi inte ser att det också har en historia. Dessutom tenderar miljöengagemang att vara samtids- och framtidsinriktat. För de människor som vill bidra till en hållbar samhällsutveckling är det förgångna ingen självklar startpunkt. I synnerhet inte det närliggande. Geologiska och evolutionära tidsrymder överskuggar i regel det nära förflutna.

Men inte heller bland modernhistoriskt intresserade personer är miljöfrågornas genombrott en speciellt välkänd process. Detta beror inte på att det sena 1960-talet glömts bort av forskningen. Tvärtom. Få perioder under efterkrigstiden har studerats med sådan kraft. Intresset

har emellertid i första hand riktats mot vänsterradikaliseringen och det mytomspunna året 1968. Där och då stod miljöfrågorna inte i centrum. Det var först på 1970-talet, med Stockholmskonferensen, Romklubbens rapport om tillväxtens gränser och det organiserade kärnkraftsmotståndet som miljöfrågorna blev tongivande. Eller? Ja, från studentvänsterns perspektiv var det kanske så. Men det svenska samhället var betydligt större än studentvänstern.[3]

Liknande resonemang kan föras kring miljöfrågorna. De var inte enbart en angelägenhet för de människor som engagerade sig i nya sociala rörelser. Faktum är att det stora genombrottet för miljöfrågorna i Sverige skedde innan det fanns någon miljö- eller alternativrörelse över huvud taget. Jag kommer i den här boken att argumentera för att den avgörande vändpunkten inträffade hösten 1967. De drivande aktörerna i denna process var alla delar av samhällsetablissemanget. De var forskare, politiker, redaktörer och journalister på de stora dagstidningarna. De hade starka positioner och institutionella resurser. Den mer småskaliga gräsrotsaktivismen kom först senare. I grannländerna Danmark, Norge och Finland skedde genombrottet ett par år längre fram och fick därför en helt annan social och politisk dynamik.[4]

Det som hände i Sverige hösten 1967 har jag valt att karaktärisera som *ett samhälleligt kunskapsgenombrott*. Med detta avser jag en historisk process där en form av kunskap börjar få stor betydelse för många människor. Miljöfrågornas genombrott är närmast ett typexempel på en sådan historisk process. Den kunskap som då började cirkulera var varken till form eller innehåll ny. Inte heller grundade den sig på några nya vetenskapliga rön eller insikter. Nej, ur ett idé- och vetenskapshistoriskt perspektiv är det snarare det sena 1940-talet som är den kritiska vändpunkten. Då utmejslades förståelsen av en hotad värld och mänsklighet inom små – men inflytelserika och resursstarka – elitkretsar på global nivå.[5] För de allra flesta var denna utveckling dock utom synhåll och utan betydelse. Det skulle dröja närmare två decennier innan den hotande miljökrisen blev en del i det stora flertalets liv. Och det är denna vändning som intresserar mig. Därför har jag valt att börja min undersökning hösten 1967.

Den gröna vändningen

Inom internationell miljöhistorisk forskning betecknas det sena 1960-talet och tidiga 1970-talet som ”the ecological turn” eller ”the ecological moment”.[6] Själv anser jag att den något bredare beteckningen ”the environmental turn” bättre ringar in processen. Dessvärre är det svårt att rakt av översätta den till svenska. Därför har jag i denna bok valt att tala om skeendet som ”den gröna vändningen”. Det som hände under denna var att miljöfrågorna på allvar började sätta avtryck i politik, kultur och samhällsliv världen över. Kännetecknande för utvecklingen var att många naturvetenskapsmän, som Barry Commoner i USA, Jean Dorst i Frankrike och Hans Palmstierna i Sverige, började se det som sin uppgift att direkt gripa in i samhällsdebatten för att söka styra den politiska utvecklingen i nya banor. Det var även vid denna tid som de moderna miljörörelserna började växa fram. Internationella organisationer som Friends of the Earth (1969) och Greenpeace (1971) såg dagens ljus samtidigt som äldre naturskyddsorganisationer som Sierra Club (1892) och Svenska Naturskyddsföreningen (1909) började orientera sig i nya riktningar. I många länder inrättades myndigheter med särskilt ansvar för miljöfrågor och lagstiftningen på området byggdes ut och skärptes. Det började också tas steg mot fördjupade internationella samarbeten och överenskommelser.[7]

När FN:s första miljökonferens gick av stapeln i Stockholm 1972 var temat ”en enda värld”. Det var en vision som bröt av mot hur världen vid denna tid generellt uppfattades och fungerade. Kalla kriget pågick alltjämt mellan öst och väst och länder i den så kallade tredje världen var återkommande skådeplatser för ideologiska och militära kraftmätningar mellan blocken. Också vägen till Stockholmskonferensen kantades av storpolitiska komplikationer. Orsaken till detta var att Östtyskland inte tilläts delta eftersom landet inte var medlem i FN. Merparten av östblocket bojkottade därför arrangemanget. De enda kommunistiska länder som närvarade var Jugoslavien, Kina och Rumänien. På själva konferensen var det emellertid konflikten mellan nord och syd som hamnade i fokus. Västvärldens strävan efter att komma till rätta med miljöförstörelse och överbefolkning ställdes mot utvecklingsländernas

vilja till industrialisering och välstånd.[8] Den svenske statsministern Olof Palmes inledningstal blev kontroversiellt. Han lyfte fram ”den oerhörda förstörelse som vållas av omfattande bombningar utan åtskillnad” och ”användningen i stor skala av bulldozers och växtgifter”.[9] Även om det inte sades rakt ut rådde det ingen tvekan om att hans kritiska utspel riktade sig mot USA:s agerande i Vietnam som vid denna tid beskrevs i termer av ett ”miljömord”. Palmes anförande uppskattades inte i Washington. En talesperson för det amerikanska utrikesdepartementet sade att man kände ”djup olust” över att statsministern för värdlandet hade tagit upp denna fråga som inte hade med miljövårdskonferensen att göra.[10] FN-konferensen mötte dessutom skarp kritik från de nya miljörörelserna. De ansåg att evenemanget var en toppstyrd och otillräcklig symbolhandling. Därför organiserades parallella alternativa miljökonferenser, som det vänsterradikala ”Folkets forum”.[11]

I själva verket synliggjorde alltså Stockholmskonferensen de många och djupa motsättningar som präglade ”den enda världen” 1972. Kunskap om en pågående miljökris cirkulerade förvisso vid denna tid globalt, men den förstods och hanterades på disparata sätt inom olika maktblock och länder. Så hade det givetvis varit även före Stockholmskonferensen. Blickar vi mot år som 1970, 1967 eller 1963 så var skillnaderna minst lika stora som 1972. För att förstå och förklara den gröna vändningen krävs därför studier av hur processen utvecklades i olika samhällen med skilda förutsättningar, problem och agendor. Därigenom blir det också möjligt att visa hur de globala påverkansprocesserna såg ut i praktiken och analysera den kedjereaktion som gjorde miljöfrågorna till en global politisk angelägenhet.[12]

Med ett sådant perspektiv står det klart att de första och starkaste impulserna till den gröna vändningen kom från USA. Redan under sent 1940-tal började naturvetenskapsmän som William Vogt och Fairfield Osborn att sätta sin prägel på samhällsdebatten. De varnade för att överbefolkning och plundring av jordens resurser på sikt kunde leda till en global civilisatorisk kollaps.[13] Varningarna hörsammades på andra håll i västvärlden. I Sverige plockades de exempelvis upp av livsmedelsforskaren Georg Borgström som enträget kom att torgföra dem i Skandinavien.[14] Nästa viktiga amerikanska impuls kom i

början på 1960-talet med Rachel Carsons *Tyst vår* (1963). Den satte fokus på farorna med kemiska bekämpningsmedel och gav upphov till hätska debatter mellan naturskyddsintressen, industriföreträdare och myndigheter.[15] Carsons bok kom emellertid inte att ge upphov till någon gräsrotsrörelse. Åtminstone inte direkt. Den moderna amerikanska miljörörelsen tog snarare form kring organiserandet av den första Earth Day den 22 april 1970. Det beräknas att omkring 20 miljoner amerikaner deltog i evenemanget som kanaliserade och förstärkte det växande miljöengagemanget, inte minst bland unga skolelever och collegestudenter. Miljöhistorikern Adam Rome har uttryckt det som att Earth Day skapade ”den första gröna generationen”.[16]

I ett globalt perspektiv var det amerikanska Earth Day-firandet dock mindre viktigt. Svenska medier rapporterade exempelvis inte alls om det. I Storbritannien och Tyskland tycks intresset ha varit något större, men miljöhistorikern Frank Uekötter slår likväl fast att Earth Day var ”a purely American event”.[17] Tidsmässigt sammanföll firandet dock med ett liknande initiativ i Europarådets regi. Där hade man nämligen utsett 1970 till ”Europeiska naturvårdsåret” och över hela kontinenten gjordes på politisk väg försök att öka medvetenheten om miljöproblemen. Resultaten var dock magra. Naturvårdsåret blev ingen katalysator för gräsrotsengagemang i Europa. Miljörörelserna på denna sida av Atlanten växte fram på andra sätt.[18]

Svårigheterna att på internationell nivå samlas kring miljöfrågorna kan vidare illustreras med den Nordiska naturvårdsdagen den 6 september 1970. Den var ett samarbete mellan Sverige, Norge, Danmark och Finland som sökte orkestrera en gemensam manifestation för miljön. Tanken var att hundratals varnande vårdkasar skulle tändas över Norden för att kulminera i ett fackeltåg i Oslo med avslutande fyrverkerier. De nationella kommittéerna hade dock ganska olikartade sammansättningar, mandat och önskemål. Exempelvis hade den norska kopplingar till radikala krafter inom den framväxande miljörörelsen medan den svenska aktivt tog avstånd från sådana. Vad gäller det danska och finska medverkandet tycks det ha varit ljummet och präglats av skrala budgetar.[19]

Nordiska naturvårdsdagen speglade därmed de olika utvecklingslinjer som den gröna vändningen följde i Norden. År 1970 fanns det i Sverige ett

miljöpolitiskt etablissemang centrerat kring Statens naturvårdsverk. Det hade inrättats i juni 1967 som den första myndigheten i världen i sitt slag. Bakom verket stod den socialdemokratiska regeringen som hade styrt Sverige sedan 1930-talet. I Norge och Danmark var socialdemokraterna vid denna tid i opposition. Där skulle inte myndigheter av Naturvårdsverkets slag inrättas förrän 1971 (Danmark) och 1972 (Norge). I Finland dröjde det till 1983. Det var emellertid inte enbart på politiska och förvaltningsmässiga grunder som länderna skiljde sig åt. Ännu viktigare var att det svenska naturvetenskapliga forskarsamhället var stort, resursstarkt och tidigt kom att engageras i frågorna. I kölvattnet av biociddebatten tillsattes 1964 års naturresursutredning för att kartlägga miljösituationen i Sverige. Något liknande skedde inte i de övriga nordiska länderna. De tidiga svenska varningsrösterna, som Georg Borgström och Hans Palmstierna, kom också att spela viktiga roller i grannländerna. Där var det inte nödvändigtvis etablerade naturvetenskapsmän som var de viktigaste kunskapsaktörerna för den samhälleliga cirkulationen. I Norge kom filosofen Arne Næss och reklammannen Erik Dammann under 1970-talet att stå centralt. I Danmark var det studentaktivisterna inom miljörörelsen NOAH (1969) som satte tonen.[20]

Sammantaget innebar detta att den gröna vändningen fick en speciell dynamik i Sverige. Likheterna var på många sätt större med USA än med grannländerna och övriga Västeuropa. En viktig skillnad var dock att de svenska vetenskapsmännen befann sig betydligt närmre den nationella politiska maktens centrum än deras amerikanska motsvarigheter. Barry Commoner och Paul Ehrlich hade varken någon parlamentarisk plattform eller tillgång till en folkrörelseorganisation.[21] Men vad fick då detta för konsekvenser? Hur gick den gröna vändningen i Sverige till? Och vilka var det egentligen som fick saker att hända?

Tre kunskapsaktörer

En central poäng i denna bok är att historiska aktörer var drivande i och för den gröna vändningen i Sverige. Det samhälleliga kunskapsgenombrottet skedde, som jag ser det, på grund av att specifika människor gjorde specifika saker vid specifika tidpunkter, vilket satte igång kedje-

reaktioner. Denna historiska dynamik vill jag synliggöra i min framställning. Därför har jag valt att särskilt lyfta fram tre kunskapsaktörer: den ovan nämnde kemisten Hans Palmstierna, journalisten Barbro Soller och historikern Birgitta Odén. De var alla tre födda på 1920-talet och befann sig under åren jag studerar mitt uppe i livet och karriären. De bidrog alla tre till miljöfrågornas genombrott och därigenom kom såväl deras egna liv som andras att få nya riktningar.

Mest välkänd i sin samtid var Hans Palmstierna. Han var docent i kemi, laborator vid Karolinska Institutet i Stockholm och verksam vid Statens bakteriologiska institut. Därtill skrev han regelbundet för *Dagens Nyheters* kultursida och var aktiv socialdemokrat. Hösten 1967 gav han ut debattboken *Plundring, svält, förgiftning.* Den kom att få ett enormt genomslag. Hans Palmstierna blev den första riktigt stora miljödebattören i Sverige. I början på 1968 avbröt han sin akademiska karriär för att börja arbeta på Statens naturvårdsverk. Där kombinerade Palmstierna sin nya tjänst med ambitiösa folkbildningsinsatser och politiska uppdrag för Socialdemokraterna. Vid hans död 1975 framhölls det att det var Palmstierna som ”väckte vårt medvetande” och ”verkligen fick fart på miljödebatten”.[22]

Hans Palmstierna är ingen okänd historisk aktör, men hans personarkiv har tidigare inte använts.[23] Där finns bland annat ett rikt brevmaterial, kalendrar och pressklipp, vilket gör att hans agerande kan studeras i detalj. Genom de många breven kan jag också synliggöra hur kunskap cirkulerade i det svenska samhället vid denna tid. Hans Palmstierna korresponderade nämligen inte enbart med vetenskapsmän, partivänner, fackföreningsombud och bildningsförbund utan också med präster, studenter, bankdirektörer, journalister och gymnasieungdomar. Vad som vidare kommer att framgå av min studie är att Hans Palmstiernas position kom att genomgå flera förändringar. Hösten 1967 gick han från obemärkt vetenskapsman till samlande och upphöjd expert. Men i början på 1970-talet blev han en kontroversiell person som många vände sig emot. Här blir det möjligt att belysa hur miljökunskap och framtidsexpertis kom att omformas när miljödebatten på 1970-talet skulle omsättas i politiska handlingar.[24]

Barbro Soller var en annan typ av kunskapsaktör än Hans Palmstierna. Hon var varken forskare eller politiker utan journalist. Hennes texter publicerades inte på kultur- och ledarsidor (de arenor där miljödebatten i första hand fördes i pressen) utan hade snarare karaktären av nyhetsrapportering. Hon anställdes 1964 på *Dagens Nyheter* och kom där att utvecklas till Sveriges första miljöjournalist. Hennes stora genombrott kom med reportageserien ”Nya Lort-Sverige” våren 1968. I denna reste hon genom Sverige för att dokumentera miljöförstörelse och nedskräpning. Året därpå gavs serien ut som reportagebok av Rabén & Sjögren, samma förlag som stod bakom Palmstiernas *Plundring, svält, förgiftning*.

Barbro Sollers grävande miljöjournalistik var i samtiden något helt nytt. Hon är inte heller okänd inom forskningen. Särskilt har hennes övergång till tv-mediet i början av 1970-talet tilldragit sig intresse.[25] Jag kommer i stället att studera en tidigare fas av hennes journalistiska karriär. Detta låter sig numera göras eftersom tidningsmaterialet har digitaliserats och blivit fulltextsökbart.[26] Jag kan därför kartlägga Barbro Sollers verksamhet och analysera hennes övergång från allmänreporter till grävande miljöjournalist. Därigenom kan jag placera in henne i ett större kunskapshistoriskt sammanhang och belysa detsamma genom henne.

Birgitta Odéns namn kan jämte Hans Palmstiernas och Barbro Sollers synas apart. Vad har en historiker, som blev professor genom att studera 1500-talets statsfinanser, med miljöfrågornas genombrott och samhällelig kunskapscirkulation att göra? En hel del faktiskt. Birgitta Odén kom nämligen våren 1967 att bjudas in till ett möte på Försvarets forskningsanstalt (FOA). Initiativtagare till detta möte var generaldirektören och chefen på FOA Martin Fehrm. Han såg miljöproblemen som ett säkerhetshot och ansåg att de inte kunde reduceras till en naturvetenskaplig och teknisk fråga. De handlade om människors agerande och politiska beslutsprocesser. Därför krävdes humanistiska och samhällsvetenskapliga kunskaper. Birgitta Odén kom att bli drivande för att få sådan forskning till stånd. Parallellt med detta sökte hon starta en miljöhistorisk forskargrupp vid Historiska institutionen i Lund, framförallt genom att engagera unga studenter. Sommaren 1968

skickade hon tillsammans med statsvetare och nationalekonomer in en stor forskningsansökan. Den kom dock aldrig att beviljas.

Birgitta Odéns arbete visar hur miljöfrågornas genombrott förändrade en enskild människas liv mot slutet av 1960-talet. Det pekar också på hur en person i hennes ställning kunde inspirera andra och staka ut nya riktningar. Några av de studenter som hon engagerade kom att ägna sina liv åt dessa frågor. Men Birgitta Odéns historia visar också på betydelsen av nätverk och personliga kopplingar. Hennes yngre bror var nämligen markkemisten Svante Odén, laborator vid Lantbrukshögskolan i Ultuna, söder om Uppsala. Det var han som gjorde den vetenskapliga upptäckten av miljöfaran surt regn och gjorde den svenska allmänheten uppmärksam på den genom en artikel i *Dagens Nyheter* hösten 1967. Vid det konstituerande mötet på FOA i maj 1967 var båda syskonen närvarande.[27]

Hans Palmstierna, Barbro Soller och Birgitta Odén är inte de enda aktörer som jag studerar. Genom dem når jag andra, såsom den engagerade lekmannen Sören Gunnarsson, den unge miljöaktivisten Wolter Arnberg, gymnasieläraren Kerstin Hägg och Lundastudenten Lars J. Lundgren. Anledningen till att jag valt ut Palmstierna, Soller och Odén är att de är tillräckligt centrala aktörer – och tillräckligt olika i sina värv – för att det svenska samhället vid denna tid ska kunna framträda genom dem. Vad jag vet så kände de inte varandra speciellt väl. Men de hade definitivt kännedom om varandra. Det fanns personer som Svante Odén, och arenor som *Dagens Nyheter*, vilka länkade dem samman. Dessutom föreligger en historisk samtidighet: hösten 1967 var de alla tre djupt involverade i vad som kom att bli miljöfrågornas genombrott i Sverige. Den historiska processen blir därmed synlig genom dem. Men innan jag griper mig an det stora genombrottet ska några ord sägas om denna boks tillkomst och förutsättningar.

Monografins betydelse

Den här boken bygger på drygt fem års forskning. Merparten av mina resultat har tidigare publicerats i artiklar, bokkapitel och essäer. Dessa kortare textformat har många fördelar. De gör att forskaren – som kan

ha svårt att begränsa sig i sin iver – tvingas tänka igenom vad som verkligen är de viktigaste resultaten och hur budskapet bäst ska kommuniceras. Min egen tumregel är att en text på 20–25 sidor bör innehålla *en* välunderbyggd poäng. Mer än så tillåter inte formatet. Det är en princip som skärper tanken och gör det enklare att prioritera.

Arbetssättet att publicera i artikelformat har under det senaste decenniet blivit allt vanligare inom svensk humaniora. I dag finns det många fleråriga forskningsprojekt som resulterar i ett antal kortare texter riktade till olika vetenskapliga publiker. Därefter avrapporteras projektet till finansiärerna. Forskaren går vidare till nya uppgifter. Häri finns en risk att större helhetsgrepp aldrig tas. Det samlade bidraget från studierna görs inte tydligt. Därtill finns det många vetenskapliga resonemang som är så pass komplexa att de inte kan sammanfattas i en enda välunderbyggd poäng. Forskare behöver ibland kunna göra flera poänger och relatera dem till varandra. För detta intellektuella arbete är 20–25 sidor inte nog. Det krävs ett större format, en vetenskaplig monografi.

Men den här boken är inte enbart skriven av strikt vetenskapliga skäl utan även av kommunikativa. Jag är nämligen helt säker på att de personer som läst alla mina studier på det miljöhistoriska området är en lätträknad skara. Med största sannolikhet är alla dessa också yrkesverksamma forskare. Genom att samla mina resultat i en bok hoppas jag kunna vidga läsekretsen.

Monografier utgör en potentiell brygga till offentligheten och en bredare icke-akademisk läsekrets. Där historievetenskapliga artiklar vanligen stannar inom professionen, kan historikers böcker ibland röra sig i större cirklar. Det är något jag tycker att historiker ska vara stolta över och slå vakt om. Det är få andra vetenskapsgrenar som har detta privilegium. Med denna bok vill jag alltså försöka bidra till att historisk forskning blir läst, diskuterad och använd också utanför skrået.[28]

I mitt fall finns det också särskilda anledningar till att skriva för fler läsare än forskarsamhället. Den gröna vändningen må ligga femtio år tillbaka i tiden, men det är inte svårt att finna trådar som leder in i nuet. De miljö- och klimatutmaningar som vi står inför i dag är dessutom till sin karaktär historiska. De handlar om förändring över tid, om aktörer, samhällen, kunskap och politik. Jag vill mena att

medellånga samtidshistoriska perspektiv – femårsperioder, decennier, kvarts- och halvsekler – är helt avgörande för att konstruktiva samtal och kollektiv handling ska komma till stånd. Det är i dessa skalor som liv levs, kunskap cirkulerar, politiska beslut genomförs och ansvar kan utkrävas. Det offentliga samtalet kring dessa frågor behöver få näring av historiska studier.

Med anledning av det ovanstående har jag här gjort mitt bästa för att skriva denna bok på ett tillgängligt sätt. Jag har valt att lägga fokus på förloppet, aktörerna och min egen analys. För de läsare som primärt är intresserade av det sakhistoriska skeendet och mina tolkningar av detta går det nu utmärkt att hoppa fram till kapitel 2. Men för de läsare som också är intresserade av mina teoretiska och metodologiska överväganden kommer dessa i det följande att klarläggas. Min ambition har varit att även dessa två avsnitt ska vara tillgängliga för många läsare, men i första hand riktar jag mig här till forskarsamhället.

Kunskapshistoria och cirkulation

Min studie av miljöfrågornas genombrott griper tag i och söker utveckla det nya forskningsfältet kunskapshistoria. Detta fält samlar forskare från olika historievetenskapliga inriktningar som intresserar sig för kunskap som ett historiskt och socialt fenomen. Fältet har vuxit fram under 2000-talet och diskussionerna fördes till en början främst i det tyskspråkiga Europa runt begreppet *Wissensgeschichte*.[29] Men omkring 2015 började det internationella intresset att växa, inte minst i Norden. Då lanserade Johan Östling termen ”kunskapshistoria” och året därpå gav den framstående brittiske historikern Peter Burke ut *What is the History of Knowledge?* (2016).[30] Därefter har den internationella diskussionen fortsatt att växa och en rad nätverk, internationella tidskrifter och större forskningsprojekt har startats.[31]

Men fältets snabba tillväxt och det brett inkluderande anslaget har gjort dess värde omdebatterat. Kritiker menar att kunskapshistoria är vagt definierat och att det mest tycks vara ett nytt namn på sådant som forskare sedan länge har sysslat med. Dessa invändningar har i synnerhet framförts av idé- och vetenskapshistoriker.[32] Min egen ståndpunkt

är att det är väl tidigt att slå fast vilka bidrag som kommer att visa sig vara originella och livskraftiga i det långa loppet. Historievetenskap är en långsam aktivitet och det tar ett antal år innan intellektuella ambitioner manifesteras i nydanande forskning. Jag anser dock att kunskapshistoriker bör ta invändningarna som har rests mot fältet på största allvar. Företrädare behöver framöver kunna visa hur kunskapshistoriska angreppssätt skiljer sig från andra. De svar som ska ges både kan, och bör, vara många och nyanserade. Kunskapshistoria är inte en teoretisk skolbildning utan ett integrerande fält. Det är brett nog för att rymma olika linjer och motstridiga röster.[33]

Min egen förståelse av kunskapshistoria och dess potential bottnar i en social- och kulturhistorisk grundsyn. För mig står kunskapers sociala relevans och räckvidd i fokus. Kunskapshistoria i denna form kretsar kring sådant som många människor har uppfattat, hanterat, och agerat utifrån, som kunskap – exempelvis kunskap om en global miljökris 1970 eller kunskap om klimatförändringar 2020. Genom att studera den typen av fenomen vill jag bidra till skrivandet av en större samhällshistoria där kunskap är en lika självklar ingång som politik, ekonomi eller genus. Så är inte fallet i dag. Bristen på intresse för kunskap bidrar till att även historiska processer med långtgående efterverkningar och uppenbar samtidsrelevans – som miljöfrågornas genombrott – tenderar att marginaliseras i bredare former av historieskrivning. Kunskapshistoria behövs för att ändra på detta förbiseende.

Ett nyckelbegrepp inom kunskapshistoria är ”cirkulation”. Med denna term riktas fokus mot hur kunskap formas och omformas när den befinner sig i rörelse. Den teoretiska utgångspunkten är att kunskap inte finns i någon ”ren” form. Kunskap kräver medier och bärare för att förflyttas och verka.[34] Johan Östling, som jag arbetat nära för att utveckla kunskapshistoria på nordisk botten, uttrycker det som att kunskap alltid är formaterad.[35] Sett ur det perspektivet befinner sig kunskap alltid potentiellt i förändring och en central forskningsuppgift blir därmed att kartlägga och analysera kunskap i rörelse.[36]

Cirkulationsbegreppet används i dag på många olika sätt av forskare såväl inom som utanför det kunskapshistoriska fältet. Dess kraft tycks ligga i att det utgör ett konkret alternativ till den linjära spridningsmodell

som många på teoretiska grunder tar avstånd ifrån. Cirkulationsbegreppet komplicerar därmed frågor om hur kunskap produceras och blir betydelsefull.[37] De mest radikala rösterna ifrågasätter rentav principen om spridning och att det skulle finnas någon slags startpunkt för kunskap. I denna förståelse är produktion och cirkulation oskiljaktiga.[38]

Själv är jag, vilket torde ha framgått, framförallt intresserad av hur kunskap rör sig på ett samhälleligt plan. Det vill säga hur något går från att vara en angelägenhet för några, till att bli en angelägenhet för många. Tillsammans med Johan Östling har jag valt att benämna denna förståelse av cirkulationsbegreppet för ”samhällelig cirkulation av kunskap”. Vi menar att denna precisering öppnar för historiska undersökningar av centrala samhällsfenomen som ägnats alltför lite uppmärksamhet i forskningen. Här anser vi att begreppet kan bidra till en tyngdpunktsförskjutning – från ett fokus på kunskapens produktion och ursprung till studier av dess cirkulation och verkningar.[39]

Vår syn på nyttan med kunskapshistoriska studier utgör inget radikalt brott mot etablerade forskningstraditioner. Det finns inte minst inom sociologiskt inspirerad vetenskapshistorisk forskning i dag ett stort intresse för att studera publiker, medier och offentliga aktörer.[40] Men likväl är fylliga undersökningar av samhälleliga kunskapsgenombrott ovanliga, i synnerhet inom historieämnet, den disciplin som jag själv verkar och är fostrad inom. För historiker är det betydligt vanligare med studier av diskurser och meningssammanhang. Textnära tolkningar och idéhistoriska kopplingar är gängse. Huruvida någon i de analyserade texternas samtid över huvud taget läste och brydde sig om dem tycks spela mindre roll. De uppfattas som intressanta i sig själva. Så kan man givetvis tycka. Det finns goda argument för att studera det obemärkta eller partikulära. Risken är dock att ett alltför starkt fokus på sociala marginalfenomen gör att större samhällsprocesser hamnar i skymundan. Jag anser att historiker bör ha som ambition att säga något om dessa. Därför behöver vi ägna större omsorg åt vad vi väljer att detaljstudera. Det stora flertalets liv och verkligheter förtjänar mer uppmärksamhet.

Min förståelse av kunskapshistoria och cirkulation är, som synes, tätt sammanflätad med mitt intresse för den gröna vändningen. I själva verket har min teoretiska förståelse och min empiriska forskning format

varandra. Jag började undersöka miljöfrågornas genombrott vid samma tid som jag blev involverad i det kunskapshistoriska fältet – hösten 2014. Därefter har mina empiriska studier och de mer generella teoretiska och metodiska diskussionerna korsbefruktat varandra.

I grund och botten är jag dock en empiriskt orienterad och frågestyrd forskare som vill ta reda på nya saker om olika skeenden i det förgångna. De teoretiska och metodiska resonemang som jag inspireras av är de som hjälper mig att gå från nyfikenhet till forskning. För mig har såväl formeringen av det kunskapshistoriska fältet som begreppet cirkulation fyllt sådana funktioner. Framförallt har diskussionerna drivit mig till att bli mer konkret och lägga större vikt vid att analysera aktörer, nätverk, medieformer och kronologisk sekvensering. Jag vill rentav mena att studiet av samhällelig cirkulation av kunskap kräver historisk forskning i förhållandevis hög upplösning. På en alltför aggregerad nivå syns nämligen inte det som jag funnit mest betydelsefullt för samhälleliga cirkulationsprocesser: mänskliga handlingar, interaktioner, mediala förutsättningar och historiska förlopp.

Kunskapshistoria – en metodologisk nyorientering

Min egen rörelse till fältet kunskapshistoria har fört mig närmare ett antal områden och forskningstraditioner som allmänhistoriker vanligen inte befinner sig i närkontakt med. Däribland sociologisk vetenskapshistoria, intellectual history, kunskapssociologi, STS-studier, medie-, bok- och utbildningshistoria. I Sverige samlas flera av dessa fält inom ämnet idé- och lärdomshistoria. Detta är en internationellt sett ovanlig ämneskonstruktion som förutom i Sverige endast existerar vid enstaka norska och danska lärosäten.[41]

Forskare inom de ovanstående fälten har länge varit intresserade av kunskap. Vetenskapliga världar och utövare har stått centralt, men på intet sätt studerats som isolerade från det omgivande samhället. Tvärtom har forskare, alltsedan Ludwik Flecks utforskande av vetenskapliga ”tankekollektiv” och ”tankestilar” på 1930-talet, på olika sätt sökt belysa de nära relationerna mellan vetenskap, politik, ekonomi, teknik, medier och sociala rörelser.[42] Med Sheila Jasanoffs begrepp ”samproduktion”

har det betonats att kunskaps- och samhällsutveckling står i ett närmast symbiotiskt förhållande till varandra. Detta har öppnat upp för kritiska analyser av de maktrelationer som all kunskapsproduktion och -cirkulation är inbegripna i.[43] Frågor om hur vetenskaplig legitimitet skapas och upprätthålls har också det rönt stort intresse. I Thomas Gieryns efterföljd har särskild vikt lagts vid de olika former av ”gränsdragningsarbete” som vetenskapliga aktörer ägnar sig åt för att hävda auktoritet och vinna inflytande. Detta arbete kan handla om att markera revir och upprätthålla skiljelinjer, men också om att överskrida gränser och argumentera för kunskapers relevans på nya fält, exempelvis politiska.[44]

Ett tredje viktigt begrepp är ”nätverk” eller ”nätverksarbete” vilket inom vetenskapsstudier inkluderar såväl människor som olika materiella objekt. Här är det inte gränserna som står i fokus utan relationerna mellan olika aktörer och ting. Forskare som Bruno Latour analyserar hur nätverken möjliggör och legitimerar kunskap samt kan få den att förflyttas mellan olika kontexter.[45]

Mot bakgrund av detta är det kanske inte så konstigt att det kunskapshistoriska fältets snabba framväxt mötts med tveksamhet i vissa läger. Vad består egentligen det nya i? Hur förhåller sig kunskapshistoriska perspektiv till etablerade diskussioner och teoribildningar? På vilkas axlar står egentligen kunskapshistoriens företrädare? Ja, vilka nya insikter kan fältet bidra med?[46] Rör det sig kanske bara, som Suzanne Marchand uttryckt det, om ”old wine in slightly stretched wine skins”. Behövs det verkligen ett nytt namn på det som så många forskare redan ägnat sig åt under så lång tid?[47]

Jag vill här argumentera för att kunskapshistoria – i den tappning som jag och Johan Östling sökt utveckla – faktiskt bidrar med en nyorientering. Det rör sig om en metodologisk intervention som syftar till att generera nya frågor och forskningslinjer och i förlängningen nya insikter om olika centrala samhällsprocesser, exempelvis det moderna miljömedvetandets framväxt. I fokus för oss står frågor om hur det går till när olika former av kunskap blir till samhälleliga angelägenheter och griper in i många människors liv. Vad är det som gör att kunskap cirkulerar socialt? Hur går det till och vad får det för konsekvenser?

Frågorna i sig är inte nya. Men de varken står eller har stått i främsta rummet inom de ovan diskuterade fälten.[48]

Paradoxalt nog är den metodologiska interventionen en konsekvens av att den nya kunskapshistoriens primära intresseområde inte är kunskap och dess epistemiska villkor – utan den större samhällsutveckling som olika former av kunskap är en viktig del av. Genom att undersöka kunskap i cirkulation är det överordnade målet, för att tala med Simone Lässig, att få en ”better understanding of societies”.[49] Denna ambition bottnar i en social- och kulturhistorisk grundsyn och ett programmatiskt intresse för processer som griper in i det stora flertalets liv. Målsättningen är att skriva större samhällshistorier som inkluderar många olika röster och perspektiv. Kunskapshistoria är alltså ett försök att föra forskningen i nya riktningar.

För att åstadkomma denna metodologiska intervention står studiet av ”samhällelig cirkulation av kunskap” centralt. Med detta fokus riktas blicken mot när, hur, varför och med vilka konsekvenser som kunskap aktualiseras och sätter avtryck i många människors liv. Offentligheter, mediala arenor, inflytelserika organisationer och tongivande aktörer blir med självklarhet centrala, men det är också viktigt att studera andra aktörer, grupper och publiker. För hur ska vi kunna studera samhällelig cirkulation av kunskap om vi endast tittar på de som befinner sig i strålkastarljuset? För att empiriskt studera kunskap som ett vidsträckt socialt fenomen måste vi titta bredare och inte fastna i närstudier av de mest uppenbara historiska aktörerna, organisationerna och arenorna.

Likväl ska inte tongivande elitaktörer, nätverk och institutioner – eller deras makt – negligeras. Deras verksamhet och betydelse behöver undersökas och kvalificeras empiriskt. Detsamma gäller frågor om hur kunskap sätts i rörelse och vad som händer med den när den börjar cirkulera brett. Här är det viktigt att understryka att det inte på förhand kan vara givet att kunskap aldrig ”sprids” eller ”sipprar ned” från eliter till flertalet utan att genomgå fundamental förändring. Så kan det mycket väl vara, men det kunskapshistoriska cirkulationsbegreppet gör det till en öppen empirisk fråga.

Detta pragmatiska förhållningssätt gäller även min syn på frågan om vad kunskap är och vilken kunskap det är som jag egentligen studerar.

Jag ansluter mig här till Jürgen Renns argumentation för att kunskapshistoriska studier bör försöka hitta en medelväg mellan kunskap som en historisk aktörskategori och kunskap som en rent analytisk kategori. Båda dessa ytterligheter för nämligen med sig problem. Den förstnämnda kan leda till en radikalt subjektivistisk och relativistisk position som gör det omöjligt att jämföra fenomen över tid och rum. Den sistnämnda riskerar att bli anakronistisk, fyrkantig och empiriskt svåranvändbar i historiska studier. Renns väg ut ur detta dilemma är att se kunskapshistoriska studier som utforskningar av såväl det förflutna som ”the nature of knowledge itself”.[50] För att det kunskapshistoriska fältets potential ska uppfyllas krävs dock att detta sökande tydliggörs och diskuteras så att en bättre kollektiv förståelse för vad kunskap är och har varit kan utvecklas. Här har kunskapshistoriker, som Lorraine Daston och andra kritiker påpekat, en del att lära av vetenskapshistoriker.[51]

Min egen praktiska ingång i denna studie har varit att undersöka offentligt framförda kunskapsanspråk om en hotande miljökris som slagit an brett, exempelvis genom bästsäljande böcker. Detta har varit ett sätt att komma åt samhällelig cirkulation av kunskap. Jag har fokuserat på att kartlägga och analysera hur böckerna diskuterades i samtiden snarare än att analysera deras innehåll. Av särskild betydelse har den framtidsinriktade expertis som tillerkändes vissa aktörer varit. Denna första empiriska ingång har efter hand kompletterats genom att jag följt upp olika trådar, aktörer, organisationer och relationer som jag stött på i källmaterialet eller forskningslitteraturen. Med detta arbetssätt har en entydig definition av vad som uppfattades och hanterades som kunskap inte varit möjlig att finna. Vid olika tidpunkter och för olika aktörer såg tyngdpunkten och förståelsen av kunskap om miljökrisen ganska olika ut. Därmed inte sagt att det inte finns mönster. Men dessa mönster är resultat av mina kartläggningar och analyser – inte något som jag visste på förhand. Vad gäller exempelvis frågor om ”kunskapsspridning” och ”elitaktörers betydelse” så har mina empiriska resultat gått i andra riktningar än jag utifrån min teoretiska förförståelse tänkte mig. Detta ser jag inte som ett problem utan som ett tecken på att kunskapshistoria faktiskt fungerar på ett sätt som kan ge oss nya insikter.

Med detta sagt ska jag nu vända blicken mot den händelserika hösten 1967. Den tidpunkt då miljöfrågorna fick sitt stora samhälleliga genombrott i Sverige.

FLUNDRING
SVÄLT
FÖRGIFTNING
Nu!
Människan
villkor
En bok av vetensk

KAPITEL 2

Miljöfrågornas stora genombrott i Sverige, hösten 1967

Hösten 1967 förändrades den svenska miljödebatten. En rad framstående forskare gick då ut i offentligheten och varnade för en hotande global katastrof. Genomslaget var kraftfullt. Det talades om ett allmänt uppvaknande. I press, radio och tv rapporterades det om kvicksilverförgiftad fisk, biocider och surt regn. Lars J. Lundgren har träffande uttryckt det som att en ny problemkontinent upptäcktes. Tidigare hade olika miljöfaror betraktats som enskilda problemöar. Nu började allt fler se dem som sammanlänkade med varandra.[52]

I centrum för utvecklingen stod Hans Palmstierna. Han publicerade i oktober månad en debattbok i pocketformat: *Plundring, svält, förgiftning.* Med denna ville han ”väcka och skapa klarhet” kring människans situation. Han framhöll att det var en tvingande nödvändighet att handla ”innan timglaset runnit ut för mänskligheten”.[53] Kännetecknande för Palmstierna var att han sammanförde miljöförstöring med andra globala frågor, som världsfattigdom, krig och överbefolkning. Han framhöll att jorden var ett litet klot med begränsad yta. Därför måste vi ”hejda befolkningsökningen om människan skall överleva”.[54] Framför sig såg han en apokalyptisk tid som människan måste gå igenom ”för att botas till förnuft och ödmjukhet inför de obevekliga lagar som råder i allt levande”.[55]

Palmstiernas tonläge var högt och skarpt, men inte unikt. I förordet till en annan debattbok i pocketformat utgiven hösten 1967, *Människans villkor: En bok av vetenskapsmän för politiker*, skrev Karl-Erik Fichtelius, professor i histologi vid Uppsala universitet: ”Domedagsprofeter

har det funnits så länge det funnits människor. Det nya har inträffat att nu kan varje politiskt medveten vetenskapsman ställa upp som domedagsprofet.”[56]

Fichtelius var redaktör för, och initiativtagare till, *Människans villkor*. Boken samlade tolv tunga forskarnamn, däribland fysikern Hannes Alfvén, nationalekonomen Gunnar Myrdal och livsmedelsforskaren Georg Borgström. Boken gavs ut i december och vållade en intensiv debatt kring relationen mellan vetenskap och politik. Men redan i oktober månad höll en av de medverkande, ledamoten i Svenska Akademien Lars Gyllensten, ett uppmärksammat radioföredrag. Där lyfte han fram att de biologiska grundvillkoren för människans tillvaro var på väg att omintetgöras. Kunskapen om det allvarliga tillståndet var utbredd, menade han, men den togs inte på allvar. Det krävdes en ”medveten, effektiv och osentimental omskolning av oss alla” för att de globala problemen skulle kunna lösas.[57]

Mänsklighetens överlevnad var själva kärnan i den svenska miljödebatten hösten 1967. Men miljöfrågorna diskuterades också på ett mer lågmält sätt. En central position hade socialdemokraten Valfrid Paulsson. Han hade i juli samma år tillträtt som generaldirektör för Statens naturvårdsverk. De flesta naturvetenskapliga forskare följde också den mer dämpade linjen. Detta märktes inte minst i 1964 års naturresursutrednings betänkande, vilket överlämnades i november 1967. Bakom de två volymerna stod landets vetenskapliga expertis på miljöområdet. Utredningen hade kartlagt kunskapsläget kring, och omfattningen av, olika former av förgiftning och nedsmutsning. Perspektivet var nationellt snarare än globalt. Bättre planering och mer forskningsresurser efterfrågades. Det var inte tal om att människorna måste omskolas eller att en världsregering borde upprättas.[58]

I betänkandet pekades dock på att miljöproblemen inte var någon strikt nationell angelägenhet. Särskilt gällde detta Svante Odéns upptäckt av surt regn. Utsläppen skedde på kontinenten, men regnet föll ned över Sverige. Internationellt samarbete var nödvändigt för att komma till rätta med problemet. Anmärkningsvärt är hur insikten om faran offentliggjordes. Det skedde genom en artikel på *Dagens Nyheters* kultursida skriven av Svante Odén själv. Den ingick i artikelserien ”Miljö

för framtiden" vilken löpte från september till december. Ledande naturvetenskapsmän bereddes där plats att ingående presentera och diskutera olika miljöproblem. Odéns artikel kom omedelbart att föra upp försurningen på den dagspolitiska agendan.[59]

Till den nationella sidan av miljödebatten hörde också kvicksilverförgiftningen. Under sommaren 1967 hade det uppdagats att fisken i många svenska insjöar uppmätte höga halter av kvicksilver. Det infördes förbud mot att sälja fisken. För många yrkesfiskare innebar det arbetslöshet. Händelserna rönte stor medial uppmärksamhet. De visade att miljögifter var ett direkt hot mot människors liv och uppehälle.

Den händelserika hösten 1967 rymde som synes många teman, riktningar och röster. På grund av detta kom Hans Palmstierna att få en speciell funktion. Han talade om mänsklighetens överlevnad och om globala frågor, men var också starkt engagerad i nationella och lokala problem – ibland av rent teknisk art. Dessutom rörde han sig på olika arenor. Han var en verksam vetenskapsman och aktiv socialdemokrat som skrev regelbundet i *Dagens Nyheter*. Denna kombination av vetenskapligt, politiskt och medialt kapital gav honom en unik plattform att verka från.[60]

Miljöfrågornas genombrott i Sverige var intimt sammanflätat med Hans Palmstiernas gärning. Hösten 1967 vann han erkännande som vetenskaplig expert på miljö- och framtidsfrågor. Paul Warde och Sverker Sörlin har betecknat detta som en speciell form av vetenskaplig metaexpertis. De menar att efterkrigstidens miljöbegrepp och vetenskaplig framtidsexpertis samproducerades. Miljöbegreppet hade, menar de, redan från början en temporal riktning som pekade framåt mot en hotande katastrof. Kunskap om framtiden och vetenskaplig expertis på miljöområdet utvecklades gemensamt, som två sidor av samma mynt.[61] Men hur skedde då detta i Sverige hösten 1967?

Väckarklockan Hans Palmstierna

Fredagen den 27 oktober sändes ett längre inslag med Hans Palmstierna på tv-nyheterna. Vid denna tid fanns det bara en tv-kanal i Sverige. Kvällsnyheterna var populära. I inslaget visades *Plundring, svält, förgift-*

ning upp. På omslaget fanns en bild av kunskapens träd på gott och ont. Boken var helt nyutkommen och Palmstierna var fortfarande okänd för de allra flesta. För reportern berättade han om den ”jättekomplexa förgiftningen vi utsätts för”. Mot bakgrund av bilder på rykande skorstenar, slammande avloppsrör och trafikstockningar talade han om bly, kvicksilver och fosfater. Han framhöll vidare att svälten var ett permanent världstillstånd. Inom ett decennium skulle den träffa oss. De stigande köttpriserna var ett förebud om en värld där maten inte räckte till.[62]

Samma dag uppmärksammades *Plundring, svält, förgiftning* av landets då största kvällstidning *Expressen*. Där framhölls det att boken var en av de mest pessimistiska hittills. Skribenten frågade sig: ”Hur långt har vi egentligen kvar på jorden? Tio år? Femton?” Det lyftes fram att det viktigaste som hände just nu var ”att vi äntligen försöker mäta katastrofens hela omfattning” och ”börjar närma oss sanningen”.[63] Några dagar senare karaktäriserade morgontidningen *Skånska Dagbladet* boken som ”den hårdaste, mest komprimerade vidräkningen med den moderna civilisationens slöseri med naturens tillgångar man kan tänka sig”.[64] Boken satte omedelbart avtryck. Det dröjde dock ett par veckor innan den på allvar hamnade i pressens fokus.

Den 11 november tog *Dagens Nyheter* på ledarplats ett samlat grepp om *Plundring, svält, förgiftning* och Naturresursutredningens betänkande. Hans Palmstiernas bok beskrevs som en ”faktaspäckad och fascinerande thriller om jordens tillstånd och människornas behov”. Tillsammans med betänkandet rekommenderades den varmt. De båda skrifterna kunde väcka till insikt och mana till handling. Men ledarskribenten menade också att ”uppvaknandet inför miljöproblemen” redan var långt på väg. Det fanns kunskap hos politiker, näringsliv och i opinionerna om vad som hände och vad som behövde göras. ”Viljan till handling saknas inte heller”, inskärpte skribenten. Därigenom kombinerades allvarliga krisinsikter med tillförsikt.[65]

Dagen därpå skrev *Aftonbladets* ledarsida om Palmstiernas bok. Där framhölls det att författaren inte sparade på krutet när han visade upp ”vilken ohållbar utveckling vi råkat in i”. På ett begränsat utrymme tog han ett helhetsgrepp på ”det gigantiska problemkomplex, på vars lösning framtiden hänger”. Det som gjorde insatsen särskilt förtjänstfull

var att Palmstierna inte enbart fokuserade på problemen. *Aftonbladet* framhöll att han hela tiden sökte efter konstruktiva lösningar. Det knöts i boken ett visst hopp till socialism, vetenskapligt sanningssökande och internationell solidaritet. ”Man har all anledning att önska”, avslutade ledarskribenten, ”att hans bok inte bara når svenska läsare – utan även når ut över gränserna”.[66]

Andra pressröster tog fasta på de apokalyptiska inslagen. I *Kvällsposten* frågade sig Staffan Ulfstrand om vi hade nått början på slutet. Den hotande katastrofen skulle ”drabba hela jordklotet”. Det fanns inga nya kontinenter att fly till. Några ”mån- och planetfärder” skulle inte lösa befolkningsproblemen. *Plundring, svält, förgiftning* lyftes fram som initierad, väldokumenterad och uppskakande läsning. Den borde sättas i händerna på alla.[67] Det höga tonläget föranledde emellertid också en viss oro. Många tänkte säkert att ”Palmstierna målar fan på väggen helt i onödan”.[68] Och var det inte så att ”naturvetenskaparnas talande fakta” började bli ”som vilken skvalmusik som helst”, undrade den kooperativa rörelsens veckomagasin *Vi*.[69]

De flesta pressröster tog dock fasta på att Hans Palmstiernas bok var en angelägen väckarklocka. Den enda kritiska rösten var Nils Landell som skrev för *Svenska Dagbladet*. Han ansåg att boken genomsyrades av ett alltför stort patos och ett för tunt faktaunderlag. Det borde ha varit fler exempel och färre ”irrelevanta funderingar”, ansåg han. Särskilt vände sig Landell mot Palmstiernas politiska ställningstaganden. Han ställde sig skeptisk till att just en socialistisk regering skulle vara bäst lämpad för att ta itu med de allvarliga problemen. Tvärtom borde alla stater, oavsett samhällssystem, verka för att lösa de globala problemen.[70] Landells kritik var dock av marginell betydelse och föranledde inte heller någon diskussion. Den dominerande åsikten i pressen var att *Plundring, svält, förgiftning* var intressant, tillgänglig och vetenskapligt oklanderlig. Det var en viktig bok som man hoppades skulle läsas av många.

Från kunskap till handling

Den 21 november skrev Hans Palmstierna om Naturresursutredningens betänkande i artikelserien ”Miljö för framtiden”. Han inledde med att lyfta fram att kvicksilverutsläppen från massaindustrin hade gjort en hel fiskarkår arbetslös. Biociderna hotade det högre djurlivet. Fosfaterna i tvättmedlen gjorde att sjöar grodde igen och svavelregnet utgjorde en stor fara. Allt detta var problem som kommit till allmänhetens kännedom. ”Än väntar många överraskningar”, skrev han. Gissningsvis skulle framtida utredningar ”ge lika otäcka avslöjanden”.

Men hur hade vi försatt oss i denna situation? Varför fördärvade vi vår omgivning så att vår livssituation hotades? Palmstierna hade svaret klart för sig:”Vi har önskat en snabbt stigande levnadsstandard.” För att möjliggöra denna hade produktionen styrts mot att tillverka saker så billigt som möjligt. Utan hänsyn till de långsiktiga konsekvenserna. Lika förödande var det att ”vi helst glömmer bort de varor vi konsumerat”. Genom att betala minsta möjliga för avfallshanteringen hade levnadsstandarden kunnat höjas mycket snabbt. Men naturens räkning hade ännu inte presenterats. ”Blir den så hög att vi inte kan betala den?” frågade han sig.

Palmstierna framhöll att det var för att få överblick över situationen som 1964 års naturresursutredning hade tillsatts. Dess betänkande gav ”en utomordentligt klar och lättläst genomgång” av problemens art och allvar. Det kunde läsas av alla med intresse för frågorna. Palmstierna lyfte fram att utredningen presenterade nya och skrämmande fakta, däribland Svante Odéns rön om surt regn. Dessutom gav betänkandet inblick i ”den ringa kunskap vi ännu besitter”. För att råda bot på detta krävdes målinriktad forskning och större forskningsresurser. Därtill behövde de statliga kontrollerna av industrier och kommuner intensifieras.

Hans Palmstierna underströk att politikerna behövde fullödig information från experter för att kunna fatta genomtänkta beslut. Naturresursutredningen hade nu gett detta. Vad han dock saknade var ett preliminärt handlingsprogram. Ett sådant kunde komplettera informationen och göra den mer användbar för politiker. Kostnaderna fick inte avskräcka.

Den individuella levnadsstandarden kunde inte tillåtas ”fortsätta stiga på vår framtida hälsas och våra barns bekostnad”.

Artikeln avslutades med att Palmstierna lyfte fram en amerikansk utredning. Den blottlade än mer skrämmande fakta än den svenska. På miljöförstörelsens område var det, menade han, lyckligtvis så att Sverige låg tio år efter USA. Den amerikanska utredningen hade dock ett par konkreta förslag som han uppskattade. Det första gick ut på att i möjligaste mån återföra konsumerat material till produktionen. Genom att utveckla rationella ”cirkelförlopp” kunde man undvika de största skadeverkningarna. Det andra förslaget var att upprätta en experimentstad. I denna kunde på statens bekostnad ny teknik utprovas. Lyckade innovationer och system kunde därefter spridas över landet. Därtill kunde experimentstaden användas för att utbilda miljövårdsexperter, en yrkesgrupp som Palmstierna såg ett stort behov av att formera.[71]

Palmstiernas artikel visade upp hans breda register. Det rådde ingen tvekan om hur allvarligt han uppfattade situationen, men det framgick också att han såg ett betydande handlingsutrymme. Palmstierna var konkret och framåtblickande. Därtill uppvisade han en stor tilltro till politik, teknik och vetenskap. Detta förhållande har lyfts fram av Jonas Anshelm, som menar att Palmstiernas synsätt därmed inte utmanade socialdemokratins traditionella utvecklingsoptimism. Förhållandet var avgörande, menar Anshelm, för att Palmstierna skulle få en politisk nyckelroll när Socialdemokraternas miljöpolitik formerades.[72] En sådan roll hade han dock inte hösten 1967. Hans Palmstierna hade ännu inte erbjudits några politiska uppdrag. Men hans expertis på miljö- och framtidsfrågor var på väg att befästas. Avgörande var att han kom att uppfattas som handlingskraftig.

I början på december publicerade *Dagens Nyheter* en stort uppslagen och mycket uppskattande recension av *Plundring, svält, förgiftning*. Den talande rubriken var ”Från kunskap till handling”. Recensionen var skriven av författaren och ingenjören Sven Fagerberg. Han var en tongivande röst i 1960-talets svenska samhällsdebatt och hade under lång tid diskuterat globala ödesfrågor. I recensionen tog han avstamp i den utvecklingsoptimism som han menade hade rått i samhällets ledande skikt under den tidiga efterkrigstiden, i synnerhet på det tek-

niska området: ”De påtagliga framstegen som gjordes på många håll tycktes bekräfta att man var på rätt väg.” Men med tiden började bilden mörkna. Det kom att resas frågetecken kring världshushållningen och utvecklingens riktning. ”Vårt välstånd vilar på falsk grund”, slog han fast, ”på en nedbrytningsprocess av engångsnatur.” Detta innebar att vi stal ”från kommande generationer, våra egna och inte minst u-ländernas.” Det var en ”besk sanning” som partier och intresseorganisationer hade svårt att ta till sig. Deras ledare hade nämligen formats av den tidiga efterkrigstidens utvecklingsoptimism. Den nya problembilden stämde inte överens med denna. Ledarna klamrade sig därför fast vid en förlegad världsbild. De gjorde det dock inte av illvilja, ansåg Fagerberg, utan av oskuld och oförmåga.

Den ödesdigra situationen stod dock fullt klar. ”Problemet är”, skrev han, ”att levandegöra den kunskap som finns.” Det var detta som han ansåg att Palmstierna gjorde så förtjänstfullt. Boken var ”mycket väl belagd med fakta” men var samtidigt medryckande och handlingsinriktad. Palmstiernas största förtjänst var att han hörde ”till det fåtal vetenskapsmän som känner sitt ansvar och inser att de måste gripa in i det praktiska skeendet”. Dessutom pekade han ”hela tiden på möjligheter till praktiska åtgärder”. I detta fanns det, som Fagerberg uttryckte det, ”ett mått av satsning, av vitalitet”. Detta var helt nödvändigt. Den som ville förändra världen var tvungen att ta risker: ”Väntar vi tills varje kråkvinkel av ett problemkomplex blivit belyst, är vi för sent ute.”

Sven Fagerbergs recension framställde Hans Palmstierna som en modig, brett orienterad och ansvarskännande vetenskapsman. Han hoppades att *Plundring, svält, förgiftning* kunde göra miljövården till en politisk stridsfråga. Kanske kunde Sverige rentav bli ett föregångsland? I avslutningen framhöll han att landet hade en god ekonomi, hög teknisk kompetens och skickliga forskare. Därtill ödslades inga resurser på militära ambitioner eller rymdritualer. ”Vi är praktiskt lagda och tänker bäst på materiella ting”, skrev han. ”Vi är just inte intresserade av någonting alls, och sålunda lediga för engagemang.”[73] Miljövårdens och Hans Palmstiernas tid var nu.

Sven Fagerbergs recension är ett av de tydligaste exemplen på hur kunskap om en hotande miljökris och Hans Palmstiernas framtids-

orienterade expertis samproducerades hösten 1967. Men Fagerberg var långtifrån ensam i sin bedömning. Tvärtom rådde det i början på december stor enighet i den svenska offentligheten om att Palmstierna var en kunnig, pragmatisk och handlingsinriktad miljödebattör. I *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* skrev Bengt Hubendick, en av de mest profilerade ekologiska rösterna i Sverige vid denna tid, att *Plundring, svält, förgiftning* borde delas ut till ”alla i politiskt och tekniskt ansvarig ställning” med ”krav på genomläsning och begrundan”.[74] I *Göteborgsposten* framhöll Göran Michanek att Palmstierna hade lyckats med någonting nytt. Han hade visat att miljöförstörelse inte var något avlägset katastrofhot. Det gällde oss själva och våra barn.[75] Det var hög tid att gå från kunskap till handling.

Vetenskap, politik och expertisens gränser

Den breda uppslutningen kring Hans Palmstierna och *Plundring, svält, förgiftning* kom under december månad att kontrasteras mot den intensiva debatt som uppstod kring forskarantologin *Människans villkor*. De två debattböckerna var till synes snarlika, men kom att uppfattas på mycket olika sätt. Hur detta gick till och vad det fick för konsekvenser ska jag nu titta närmare på.

Torsdagen den 7 december, dagen innan *Människans villkor* nådde bokhandeln, uppmärksammades den i det tv-sända veckomagasinet ”Monitor”. Sändningen inleddes med att tre ord rullade förbi på skärmen: världsbrand, världssvält, världsförgiftning. Därefter visades bilder på svältande och utmärglade barn från tredje världen. De starka bilderna ackompanjerades ironiskt av en sjungen version av ”Gud som haver barnen kär”, den mest populära aftonbönen för barn i 1960-talets Sverige.

Programmets obehagliga öppningsscen följdes av att Georg Borgström, filmad i sitt kontor och omgiven av böcker, talade om globala orättvisor, undernäring och överbefolkning. Han inskärpte att vi befann oss i ”initialskedet av en monumentalkris” och att vi alla måste ta av oss våra skygglappar. ”En olustig påminnelse mitt i den begynnande julbrådskan, inte sant?” sade speakerrösten. Därefter visades bilder av skorstenar, bilavgaser och förorenade vattendrag. ”Olust väcker också

bilder som dom här”, fortsatte rösten, ”vi vräker ut gifter och gaser och farliga ämnen i naturen och över oss själva med följder som vi vet alldeles för lite om. Bara att dom kan bli förödande.”

”Monitor” fortsatte med att flera av forskarna bakom boken kom till tals. Ekologen Bengt Lundholm, som hade varit sekreterare i 1964 års naturresursutredning, talade om DDT och kvicksilver. Fysikern Tor Ragnar Gerholm riktade uppmärksamheten mot världens kärnvapenarsenaler. Carl-Göran Hedén, professor i bakteriologi vid Karolinska Institutet, ställde sig kritisk till det rådande politiska systemet. Han ansåg att den nationella organiseringen och de korta mandatperioderna var en bräcklig grund att stå på i ett läge där människoartens överlevnad stod på spel.

Programmet avslutades med en studiodebatt mellan Lars Gyllensten och det socialdemokratiska statsrådet Krister Wickman. I detta inslag kastades ordningen om. Det var inte vetenskapsmannen Gyllensten som ställde politikern Wickman till svars, utan tvärtom. Statsrådet fick första ordet. Han vände sig mot den bild av politiker som fanns i boken. Forskarna tycktes anse att politiker ”cyniskt utnyttjar en lättledd okunnig väljarmassa”. Detta synsätt vittnade om ett djupt politikerförakt, men än allvarligare om ett väljarförakt. Ville Gyllensten ersätta den politiska demokratin med teknokratiskt expertstyre?

Debattörernas kroppsspråk var betecknande. Wickman satt offensivt framåtlutad. Gyllensten tittade ner i golvet. Han försäkrade att han inte vände sig mot demokratin eller närde ett förakt för politiker och väljare. Vad han önskade var endast att det vetenskapliga inflytandet skulle bli större. Wickman förde samtalet vidare genom att leda in det på lång- och kortsiktiga målsättningar. De diskuterade vilken roll politiker hade för att skapa opinioner. Här rådde det en betydande enighet. Båda två såg det som politikerns uppgift att leda och forma opinioner, inte endast verkställa det för dagen möjliga. Wickman avslutade med att lyfta fram att hela problematiken i hög grad var en ”kunskaps- och insiktsfråga”. Han medgav att samhället under lång tid hade underskattat riskerna på miljöområdet. Men just nu ”upplever vi ju en sån påtaglig förändring i inställningen till dom här frågorna”. Förutsättningarna för att nå fram till en lösning var goda. Därmed fick ”Monitor” ett milt optimistiskt och lugnande avslut.[76]

Den efterföljande dagen uppmärksammades både tv-programmet och boksläppet i pressen.[77] Dessutom publicerade *Svenska Dagbladet* en första recension. Där karaktäriserades vetenskapsmännens initiativ som i sak lovvärt, men i praktiken föga konstruktivt. I boken fanns nämligen inga förslag på ”konkreta politiska åtgärder” utan endast ”välmenande och vaga recept”. Recensenten frågade sig om inte ”en och annan konkret anvisning” hade kunnat anges för politikerna, i stället för att ”bara i största allmänhet skälla ut dem och förklara dem otidsenliga?” Med ett sådant grepp hade samarbetsvilja kanske kunnat byggas upp.[78]

Några dagar senare fortsatte *Aftonbladets* ledarsida på samma linje. Det välkomnades att vetenskapsmän grep in i samhällsdebatten. Men det förakt för politiker – och ytterst för väljare – som kom till uttryck i boken vände man sig kraftigt emot. Särskilt var det Carl-Göran Hedén och Lars Gyllensten som fick utstå kritik. De tycktes se vetenskapsmän som upplysta sanningssökare och politiker som maktlystna vilseledare. Ledarskribenten framhöll att den här typen av förakt var en ”ofruktbar utgångspunkt” för att få till stånd ett fördjupat samarbete. Dessutom underströks det att forskarna ”glatt medverkat till att skapa de tekniska framsteg som nu är dödliga hot mot mänskligheten”. Därför var det en ”ovanligt omotiverad högfärdighet” att framställa vetenskapsmän, i motsats till politiker, som ”moraliska renlevnadsmän”.[79]

Kritiken var skarp även på *Dagens Nyheters* ledarsida. Redan bokens undertitel väckte frågor. Varför vände sig vetenskapsmännen bara till politiker? Angick inte de stora framtidsfrågorna alla människor? Ledarskribenten underströk att samhällen varken kunde, eller borde, styras av ”hierarkiska elitkopplingar av forskare-politiker-tekniker”. Dessutom framhölls att mycket var på väg att hända i världen. Såväl i Sverige som utomlands började miljöfarorna allt mer att tas på allvar. Politiker och forskare var viktiga för utvecklingen, ”men inte centralare än andra påverkare och maktfaktorer i samhället”.[80]

Av de tolv vetenskapsmännen bakom *Människans villkor* var det endast Carl-Göran Hedén som försökte bemöta kritiken. Han framhöll att han såg politiker som en stor tillgång, men att partipolitiken utgjorde en allvarlig fara. Den borde, i möjligaste mån, ersättas av den ”vetenskapliga metodiken”. För Hedén rörde det sig alltså inte om huru-

vida vetenskapsmän eller politiker var mest moraliska. Det handlade om skilda arbetssätt, där han föredrog vetenskapens och menade att detta borde få större inflytande på samhällsstyrningen. Hedén talade sig varm för en ”dynamisk realdemokrati”, med vilket han avsåg frekventa folkomröstningar om specifika frågor.[81]

Carl-Göran Hedéns inspel göt dock ingen olja på vågorna. Under hela december månad fortsatte *Människans villkor* att kritiseras i pressen. Genomgående betonades det att vetenskapsmännen lyfte fram angelägna frågor, men att de också uppvisade elitistiska och antidemokratiska tendenser.[82] Särskilt kritisk var den folkpartistiske politikern Carl Tham (sedermera socialdemokrat). Han menade att forskarnas angrepp på politikerna hade ett ”betänkligt släktskap” med den kritik mot ”demokratins principer som tidigare hävdats av den yttersta högern”.[83] Anmärkningsvärt i sammanhanget är att bokens redaktör, Karl-Erik Fichtelius, inte deltog i debatten. Detta är förvånande eftersom Fichtelius var en van debattör. Anledningen står att finna i att han vid tiden befann sig i USA på en längre gästforskarvisit.[84]

Den utbredda och samstämmiga kritiken av *Människans villkor* visar på att det fanns skarpa gränser för vetenskaplig expertis i 1960-talets Sverige. Forskarna fick gärna definiera problem, sprida kunskap och skapa opinioner. Men när de på ett konfrontativt sätt rörde sig in på det politiska beslutfattandets område stötte de på ett kraftfullt motstånd. Samtidigt bidrog uppmärksamheten kring *Människans villkor* otvetydigt till att kunskap om en global miljökris cirkulerade i offentligheten. Både i boken och i pressdebatten blev det tydligt att många människor hade börjat betrakta miljöförstörelse som ett sammanhängande problemkomplex, intimt sammanlänkat med andra överlevnadsfrågor. Vetenskaplig framtidsexpertis cirkulerade dock på ett ambivalent sätt. Vissa forskare, som Lars Gyllensten och Carl-Göran Hedén, betraktades med skepsis och misstänksamhet. Hans Palmstierna kom i stället att ytterligare stärka sin position.

Konsolideringen av Hans Palmstiernas expertis

I den livliga debatten kring *Människans villkor* hänvisades det ofta till *Plundring, svält, förgiftning.* Men den växande kritiken mot vetenskapsmännen riktades aldrig mot Palmstierna. Tvärtom. Hans bok fortsatte att hyllas. Den 13 december lyfte *Sydsvenska Dagbladet* fram den som ett av de ”fränaste, mest uppslagsrika, bäst informerade och därtill bäst framförda” debattinlägg som gjorts i Sverige på mycket länge. Det framhölls att Palmstierna hade en bred bildning, inte bara inom naturvetenskap utan också inom humaniora. Han förmådde gå utanför sitt eget snäva kompetensområde och vågade uttala sig om de verkligt stora frågorna. ”Och det är väl detta som är nödvändigt”, skrev recensenten, ”att det finns en elit av orädda debattörer med tillräckligt vid referensram för att kunna tänka tvärvetenskapligt”.[85]

Accentueringen av Palmstiernas stora bredd och vittomfamnande kunskaper var utmärkande för hur hans expertis cirkulerade. Centralt var även att han karaktäriserades som en optimist. En skribent uttryckte det som att man hade kunnat förutsätta att ”Palmstierna med allt sitt vetande” för länge sedan skulle ha slutat tro på det meningsfulla i att vädja till ”det enskilda eller kollektiva förnuftet”. Men så var inte fallet. Palmstierna var, trots att han insåg situationens allvar, en optimist som trodde på människorna. Gemensamma ansträngningar kunde ”avvärja de hotande olyckorna”.[86]

På julafton 1967 skrev Gösta Bringmark en krönika i *Arbetet* utifrån den bibliska berättelsen om förvisningen ur Edens lustgård. Han framhöll att den moderna människan nu hade fått lära sig att ”kunskapen verkligen är något på gott och ont”. Det underströks att ”vår teknologi håller på att ta död på vår egen existens” och att ”människan är en sjuklig organism i naturen eller en jordens parasit”. Det var förbluffande, menade Bringmark, med vilken hastighet dessa synsätt hade etablerats. Miljövårdsfrågorna hade ”äntligen börjat bryta igenom på bred front”. Han oroade sig dock för att en spricka var på väg att bildas mellan vetenskapsmän och politiker. ”Det är av ytterlig vikt, att den klyftan inte blir djupare”, manade han. Den person som borgade för att så kunde bli fallet var Hans Palmstierna. Bringmark ansåg att han

bättre än någon annan hade förmått ta ett ”koncist och uppfordrande grepp” på de stora ödesfrågorna.[87]

Kontrasterna i hur den svenska pressen hanterade de olika vetenskapsmännens inspel var påfallande. Kunskapen som åberopades var i hög grad den samma. Men det sätt som forskarnas expertis cirkulerade på skiljde sig åt. Palmstierna framställdes som resonabel och politiskt konkret, medan forskarna bakom *Människans villkor* betraktades som högmodiga och vaga. Detta bidrog till att ytterligare stärka Palmstiernas position. I en växande kör av vetenskapliga varningsröster stod han senhösten 1967 ut som förnuftig och pragmatisk.

Därtill hade Palmstierna tillgång till en helt central medial plattform: *Dagens Nyheters* kultursida. Tidningen hade på 1960-talet en ledande position i den svenska samhällsdebatten och var drivande i att föra upp miljöfrågorna på agendan. Inte minst genom Barbro Sollers journalistik. Hon hade blivit anställd som allmänreporter på tidningen 1964 och gradvis utvecklats till att bli miljöreporter. Barbro Soller blev Sveriges, och en av världens, första heltidsanställda miljöjournalister.[88] Dessutom gjorde *Dagens Nyheter* flera satsningar på att få in vetenskapsmän som skribenter i tidningen. Artikelserien ”Miljö för framtiden” stod här centralt och det fanns bara en vetenskapsman som gavs möjlighet att skriva två artiklar där: Hans Palmstierna.

Den 29 december publicerades ”Insikt, kunskap, handling”. Det var den nionde och avslutande delen i artikelserien. Palmstierna inledde med att slå fast att ”insikten att jorden är liten och att mänskligheten har makt att förstöra sina möjligheter att leva vidare dagades sent”. Han lyfte fram att den började ta form när atombomberna föll över Hiroshima och Nagasaki, men att det aldrig uppstod någon ”massrörelse”. I stället vande sig människor ”vid att leva under hotet av förintelse”. I skuggan av bomben växte dock nya insikter fram. Forskare upptäckte gradvis att många industriella processer var högst riskabla för den ”natur vi lever i och lever av”. Miljön var känsligare än vi hade trott.

Palmstierna inskärpte att vi nu ”hårdhänt fått uppleva att jorden *är* liten och livet bräckligt”. Dessa insikter var inte längre ”ett litet fåtals egendom”, skrev han, ”utan tillhör numera allmänheten”. Det hade dock tagit lång tid att nå denna avgörande punkt. Vetenskapsmännen,

som under lång tid intuitivt känt riskerna, hade inte haft ”tillräckligt med belägg för att kunna övertyga”. Palmstierna hävdade att samhället hade ”fordrat en alltför detaljerad kunskap innan det ville sätta tilltro till varningarna”. Många hade reagerat negativt på insikterna och slagit dem ifrån sig.

Anledningen var, enligt Palmstierna, att kommunikationerna mellan vetenskapsmän och politiker inte fungerat. ”Det förekommer ännu ingen lugn och förtroendefull dialog”, skrev han. Därför måste ”en ny grupp tolkar urskiljas ur vetenskapsmännens led”. Personer som kunde ”översätta vetenskapens rön och varningar till klar och tydlig normalprosa, så att även myndigheter och allmänhet kan få en oförfalskad bild av skeendet”. Det var denna roll som han själv tog på sig. Det var det första nödvändiga steget mot en livsduglig miljö. Målet var att skapa beredvillighet hos politiker och allmänhet för att acceptera de ingripande och kostsamma åtgärder som situationen krävde. Upplysningsarbetet fick inte heller stanna vid nationella gränser. Problemen var gränsöverskridande. Det behövde vetenskapsmännens opinionsbyggande också vara.

Avslutningsvis betonade Palmstierna än en gång att den individuella levnadsstandarden inte kunde tillåtas stiga mer på den gemensamma miljöns bekostnad. Fortgick detta skulle vi snart inte längre ha ”någon livsduglig omgivning att leva i – och leva av”. Han underströk att utvecklingsoptimism inte hade något berättigande i den allvarliga situationen, men det hade inte pessimism heller. ”Det gäller att klart se fakta i ögonen”, skrev han, ”och handla rationellt på grundval av den kunskap vi har”. Endast så kunde vi garantera att vår generation, och kommande, ”överlever på ett människovärdigt sätt”.[89]

Med sin artikel kom Palmstierna att sätta punkt för den svenska miljödebatten 1967. Denna hade, till följd av hans och andra vetenskapsmäns agerande, på kort tid förändrats i grunden. Kunskap om en global miljökris, liksom vetenskaplig framtidsexpertis, cirkulerade nu intensivt i den svenska offentligheten. Men ett samhälleligt kunskapsgenombrott går inte att studera på ett fullödigt sätt genom att endast studera offentligheten. Det som händer där är viktigt, men det finns också andra arenor som är avgörande för hur kunskap rör sig och ver-

kar i ett samhälle. I det följande ska jag därför belysa miljöfrågornas genombrott utifrån två möten i maktens korridorer.

Forskningsberedningens möte om miljövårdsfrågor

Måndagen den 4 december 1967 sammanträdde Forskningsberedningen under ledning av dess ordförande statsminister Tage Erlander för att diskutera miljövårdsforskning. Forskningsberedningen var, namnet till trots, inget beredande organ utan fungerade snarare som en mötesplats för politiker, vetenskapsmän och andra nyckelpersoner i stat och näringsliv. Den hade inrättats 1962 för att fördjupa samarbetet dem emellan. Utgångspunkten var att forskning ansågs spela en nyckelroll för samhällsutvecklingen. Forskningsberedningen var ett steg i riktning mot en mer aktiv statlig forskningspolitik. Dess betydelse markerades av att den svenska statsministern själv ledde arbetet.[90]

Mötet den 4 december samlade 47 personer, däribland en stor mängd statsråd, professorer och direktörer för olika myndigheter. Utöver de ordinarie deltagarna i Forskningsberedningen hade 14 personer kallats särskilt för att närvara vid just detta tillfälle, däribland Hans Palmstierna och Svante Odén. Det råder ingen tvekan om att Forskningsberedningen samlade en samhällselit. Hur cirkulerade kunskap och expertis i ett sådant sammanhang?

Mötet inleddes med att statsminister Erlander höll ett längre anförande. Där konstaterade han att det numera var uppenbart att ”vår miljö är allvarligt hotad”. Varningssignalerna kom allt tätare, både i Sverige och utomlands. Sjöar växte igen, surt regn föll från himlen och fisken fördärvades. Den pågående förgiftningen försämrade villkoren för jord- och skogsbruk. Växt- och djurliv hotades. ”Är vi på väg”, frågade sig statsministern, ”att stegvis och delvis omärkligt omöjliggöra vår existens genom miljöförstöringen?”

Erlander fortsatte sitt anförande med en historisk tillbakablick. Han framhöll att ”i ett läge där de materiella bristerna är skarpt markerade kommer miljön i andra hand”. Så hade det varit tidigare och politikens mål hade därför satts till ”att skapa ökad produktion, att skapa arbete, att snabbt höja levnadsstandarden”. Därför hade miljön i Sverige, liksom

i andra industriländer, exploaterats för att säkerställa ”grundläggande materiella behov”. Erlander underströk att man ”inte ett ögonblick” fick underskatta vad denna tekniska och ekonomiska utveckling hade betytt för människorna. Den hade möjliggjort ”höjd konsumtion, större social trygghet, mer fritid och en rad andra ting”. Denna utveckling skulle även i fortsättningen värnas, men man måste ”på ett helt annat sätt än tidigare ta hänsyn till miljön”, fastslog han.

Erlander argumenterade för att miljöfrågorna i ökad utsträckning borde uppfattas som ”en del av den sociala verklighet som den enskilde upplever”. När levnadsstandarden ökade, steg också kraven på miljön. Genom att ”hejda naturförstöringen, nedsmutsningen och förgiftningen” säkrades tryggheten. För att klara av detta krävdes samarbete mellan stat, kommuner och näringsliv. Det var orimligt, ansåg Erlander, att begära av enskilda företag att de skulle kunna överblicka de långsiktiga miljömässiga konsekvenserna av den egna verksamheten. Miljöproblemen var en fråga för samhället som helhet. Det var på en politisk nivå som regler och gränser behövde fastställas. Detta ställde krav på ”gemenskap i värderingarna” och ett solidariskt handlande.

Mot slutet av anförandet slog statsministern an en existentiell ton och blickade framåt. Han erkände att det var ”lätt att känna maktlöshet inför miljöproblemens storlek”, men han inskärpte att vi inte behövde känna så. ”Vi har större ekonomiska resurser än någonsin”, påpekade han, ”forskarna har gjort en banbrytande insats för att göra oss medvetna om miljöproblemens aktualitet.” Självklart krävdes mer kunskap och överblick, men ”det är ytterst på vår vilja det kommer an”. Erlander slog fast att regeringen var beredd att gå vidare. Han framhöll att ”avståndet mellan kunskap och åtgärd måste bli så kort som möjligt”. Ny forskning och ny teknik skulle utvecklas. ”Vad dagens diskussion gäller”, avslutade han, ”är hur vi med forskningens hjälp skall kunna trygga en livskraftig miljö åt människorna, en miljö som vi skall kunna överlämna till efterkommande generationer.”[91]

Erlanders anförande visar att miljöfrågorna vid denna tid hade slagit rot hos individer på Sveriges högsta politiska nivå. Statsministern var fullt på det klara med miljöfrågornas allvar. Betoningen av att en snabbt stigande levnadsstandard hade fått oförutsedda konsekvenser påminde

om hur Palmstierna och andra debattörer karaktäriserade utvecklingen. En viktig skillnad var dock att Erlander var mycket noga med att också framhålla utvecklingens positiva sidor. Människor hade fått det bättre. De materiella framstegen var reella och önskvärda. Klockan skulle inte vridas tillbaka. Erlanders förhoppning var att forskning och politik kunde hantera de oönskade sidoeffekterna och säkerställa en fortsatt positiv samhällsutveckling.

Diskussionen som följde tog sitt avstamp i Naturresursutredningens betänkande. Särskilt diskuterades organisatoriska frågor. Utredningen hade föreslagit att det skulle inrättas en miljövårdsberedning direkt underställd jordbruksministern. Denna skulle få till uppgift att finansiera såväl grundforskning som målinriktad forskning. Många av de närvarande professorerna yttrade sitt bifall. De menade att forskningen behövde mer resurser för att kunna åstadkomma samhällsförändring. För närvarande hämmades man av att det rådde brist på forskare och att de projekttjänster som kunde erbjudas inte var tillräckligt attraktiva. Menade regeringen allvar med sin satsning måste basanslagen höjas. Det gick varken att locka eller behålla de bästa forskarna med ett- och tvååriga kontrakt.[92]

Den organisatoriska relationen mellan det nyinrättade Naturvårdsverket och den föreslagna Miljövårdsberedningen diskuterades livligt. De aktiva forskarna argumenterade för värdet av självständighet medan andra röster menade att en samordning kunde göra steget kortare från forskning till handling. Flygöverdirektör Lars Brising menade att ”allt vore att vinna” på att göra Naturvårdsverket till ”en kompetent och därmed handlingskraftig exekutiv institution”.[93] Värdet av att samordna framfördes också av Martin Fehrm, generaldirektör på Försvarets forskningsanstalt (FOA). Han underströk vikten av att ”utnyttja forskningens resultat i samhällets planering” och menade att det var angeläget att befintlig kunskap snarast sattes in i ”en modell- eller totalbild”. Denna typ av systemanalys var, enligt Fehrm, ”ett av de viktigaste elementen i en målbunden miljövårdsforskning”. Han underströk också att Naturresursutredningens kostnadsberäkningar var i underkant. Menade regeringen allvar med att ”gå till attack mot naturresursproblematiken” så skulle man vara beredd på ”väsentligt högre kostnader”.[94]

De ekonomiska aspekterna lyftes också av Erik Dahmén, professor i nationalekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm. Han framhöll att det fanns ”mycket starka samhällsekonomiska skäl” för att sätta in åtgärder mot miljöförstörelsen och fördjupa miljövårdsforskningen. Dahmén ansåg att ”uppoffring av miljövärden” behövde uppfattas som kostnader – precis som ”råvaror, kapital och arbetskraft”. För närvarande fanns ingen prismekanism, vilket medförde att ”kortsiktiga konsumtionspreferenser” gynnades på miljövärdenas bekostnad.[95] Dessa tankar skulle Dahmén året därpå vidareutveckla i den uppmärksammade debattboken *Sätt pris på miljön: Samhällsekonomiska argument i miljöpolitiken* (1968).[96]

Bankdirektör Tore Browaldh följde upp Dahméns tankegångar. Han lyfte fram möjligheten att ”på sikt lösa miljöproblemen genom att utnyttja marknadsprisbildningen”. Detta kunde exempelvis ske genom att specialbeskatta miljöskadliga produkter. Browaldh framhöll dock att en specifikt svensk beskattning riskerade att slå hårt mot svenska företag som verkade på en hårt konkurrensutsatt internationell marknad. Likväl föreslog han att Dahmén borde ges i uppdrag att leda en arbetsgrupp som kunde utarbeta ett förslag kring hur marknadsprisbildning kunde utformas och introduceras på miljöområdet. Browaldh tänkte sig vidare att en kraftfull forskningsinsats på miljöområdet på sikt kunde resultera i uppbyggandet av en ny svensk industrigren inom miljöteknik.

En annan aspekt som återkommande lyftes var behovet av internationellt samarbete. Här fanns stor enighet, men också viss oro. Sune Bergström, professor i medicinsk och fysiologisk kemi vid Lunds universitet, framhöll att det inom OECD fanns en stor brist på kunskap och intresse. Det var ”endast ett fåtal medlemsländer” som var ”medvetna om problemets allvar”. Därför kunde Sverige inte passivt invänta framtida internationella överenskommelser. I stället borde vi sträva efter att bli ”ett föregångsland och genom denna primärinsats öka intresset för problematiken i andra länder”.[97] Även Nobelpristagaren Arne Tiselius, professor i biokemi vid Uppsala universitet, ansåg att regeringen skulle vara proaktiv. Han föreslog att Sverige skulle verka för inrättandet av ett internationellt forskningsråd. Detta kunde sedan ha strategiskt ansvar för att få till stånd ”brådskande målinriktad forskning”.[98]

Mot slutet av mötet yttrade sig Hans Palmstierna. Han tryckte på ”behovet av upplysning till allmänheten”. Därtill menade han att biologer ”i väsentligt högre utsträckning” borde användas för att informera tekniker. Palmstierna instämde också i Dahméns påpekande att ”alltför stora konsumtionsfördelar” hade tagits ut med ”förstörd natur som resultat”. Han inskärpte dock att fördelningen var ojämn. Den som förstörde naturen, och profiterade på detta, var sällan den som drabbades. Här fanns en orättvisa som inte fick glömmas bort.[99]

Forskningsberedningens möte hade som synes betydande likheter med den offentliga miljödebatten. Kunskap och expertis cirkulerade på snarlika, om än inte identiska, sätt. Skillnaden bestod framför allt i att man på Forskningsberedningens möte – med undantag för Tage Erlanders inledningsanförande – inte talade om miljöfrågorna i termer av mänsklighetens överlevnad. Slående är också att överbefolkning och globala orättvisor inte diskuterades. På Forskningsberedningens möte definierades miljöproblematiken snävare. Det talades inte om ett kristillstånd eller en framtida global katastrof. Samtalet präglades i första hand av Naturresursutredningens betänkande och det mer lågmälda sätt som miljöfrågorna diskuterades på där. Den apokalyptiska inramningen, som var viktig i den offentliga debatten, var inte betydelsefull här.

Ett möte på Försvarets forskningsanstalt (FOA)

Den 27 november, en vecka innan Forskningsberedningens sammanträde, hölls ett möte på FOA. Även detta handlade om hur forskning kunde bidra till en positiv samhällsutveckling. I fokus stod emellertid inte naturvetenskaplig och teknisk expertis, utan samhällsvetenskaplig och humanistisk. Anledningen till detta var att generaldirektören Martin Fehrm ansåg att miljöproblemen ytterst handlade om mänskliga handlingar och politiska beslut. Därför var naturvetenskapliga och tekniska kunskaper inte tillräckliga. För att ge politikerna ett fullgott beslutsunderlag krävdes också andra kompetenser.[100]

I maj månad 1967 hade Martin Fehrm sammankallat till ett första möte på FOA. Bland de inbjudna fanns tre professorer: nationalekonomen Assar Lindbeck, statsvetaren Pär-Erik Back och historikern Birgitta

Odén. Vid detta första möte gjorde dessa klart för Martin Fehrm att den kunskap som han efterfrågade inte fanns. Forskare hade inte tidigare intresserat sig för miljöfrågornas historiska, politiska och ekonomiska dimensioner. För att få fram sådan kunskap krävdes nya forskningsinsatser. Här föddes en idé till ett gemensamt forskningsprogram.

En annan fråga som restes var hur man skulle få politiker och allmänhet att inse situationens allvar. Fehrm själv betraktade miljöförstörelsen som ett säkerhetshot, jämförbart med andra yttre hot mot samhällets fortbestånd. Denna förståelse ställde de övriga sig bakom. I diskussionerna föddes en idé om att författa en gemensam debattbok. Birgitta Odén fick i uppdrag att dra upp riktlinjerna för en sådan. Den 27 november presenterade hon ett diskussionsunderlag.

Den form som hon tänkte sig var ”en mindre skrift, skriven så lättfattligt som möjligt. Alltså: en seriös pamflett, avsedd att väcka diskussion”. För att få effekt behövde den komma ut så snabbt som möjligt, helst redan våren 1968. Tanken var att experter skulle komma till tals och väcka politiker och allmänhet till insikt om ”frågans *allvar* och nödvändigheten av en snabb *målinriktad forskning*”. Hennes PM, totalt fem sidor, innehöll ett detaljerat synopsis där tilltänkta författare angavs. Odén lade särskild vikt vid förordet. Detta borde skrivas av ”en person med gehör hos opinionen”. Temat skulle vara ”välståndsutvecklingens och teknikens oförutsedda följdverkningar och deras för våra barns framtid ödesdigra konsekvenser”. Den person hon ville tillfråga för uppgiften var den socialdemokratiska politikern och diplomaten Alva Myrdal, som på internationell nivå arbetade med nedrustningsfrågor.[101]

Förordet skulle följas av en inledning med gruppens gemensamma programförklaring. Där skulle framhållas att miljöförstöringen var ”ett så allvarligt hot mot vårt framtida välstånd, att det kan likställas med en militär säkerhetsrisk”. Det var detta som motiverade att FOA tog på sig ledarrollen för verksamheten. Målsättning för forskningen skulle vara att ”skaffa bättre information till ledning för dem som fattar de avgörande besluten”. Den tilltänkta författaren var Martin Fehrm under medverkan av hela gruppen.[102]

De tre följande kapitlen skulle behandla historiska exempel på ödesdiger miljöförstörelse, politiska beslutsprocesser på miljöområdet samt

frågan om hur vetenskaplig informationsspridning gick till inom politiska organ. För dessa delar av skriften kunde Birgitta Odén själv och Pär-Erik Back ha ett särskilt ansvar. Därefter följde sex kapitel av naturvetenskaplig, medicinsk och säkerhetspolitisk karaktär. Däribland ett kapitel om nederbördens försurning av Svante Odén, ett om folkhälsoproblematiken av Hans Palmstierna samt ett om Östersjön och Sveriges säkerhetspolitik av överingenjör Erik Moberg på FOA. Avsikten med det sistnämnda kapitlet var att visa att ”Östersjöns nedsmutsning kan leda till att Sovjet ställer krav på oss, som vi kan ha svårt att uppfylla”. Frågan var dock om detta kunde sägas öppet eller om det blott skulle underförstås.[103] Kallakrigskontexten – i vilken Sverige sökte hålla en neutral linje – var här starkt närvarande.[104]

Dessa kapitel med konkreta problembeskrivningar skulle följas av ett avsnitt där miljöförstöringen skärskådades ur en nationalekonomisk synvinkel. I detta kunde man visa att kostnadskalkylerna för i princip all industriell produktion blev för låga ”om man inte även inräknar utgiften för återställelse av natur i kalkylen”. Kapitlet skulle utmynna i en plädering för ”realistisk kostnadsberäkning” och en diskussion av ”*var* kostnaderna för miljöåterställelse skall tagas ut”. I det trettonde och avslutande kapitlet skisserades ett samlat grepp på miljöproblematiken. Martin Fehrms uppgift var där att understryka hur den pågående miljöförstörelsen drabbade människan på nästan alla områden. Särskilt skulle han lyfta fram hotens ekonomiska, hälsomässiga och säkerhetspolitiska dimensioner. Nyckelordet var ”samordning” av såväl forskningsinsatser som politiska beslut.[105]

Av planerna på en gemensam skrift blev emellertid intet. Överst på en av sina PM-kopior har Birgitta Odén kortfattat skrivit ”avvisat”.[106] Tänkbara förklaringar till detta finns i dokumentet ”Min föredragning”. Där reste hon själv frågan om det verkligen fordrades en gemensam skrift. ”Eller har läget ändrats efter DN-debatten, Palmstiernas bok, Naturresurskommitténs betänkande och Naturvårdsverkets aktioner?”[107] Frågorna vittnar om det jag visat på i detta kapitel. Mellan maj och november 1967 hade den svenska miljödebatten förändrats i grunden. Kunskaper och krisinsikter cirkulerade inte längre enbart i specifika

kretsar, som på FOA, utan rörde sig med stor intensitet i offentligheten. Politiker och allmänhet hade vaknat upp.

Men vad kan vi egentligen veta om den sistnämnda kategorin? Går det att studera miljöfrågornas genombrott hösten 1967 utifrån den svenska allmänhetens perspektiv? Vilka spår finns kvar av dem som inte hörde till en skrivande samhällselit? Frågorna är inte enkla att besvara på ett tillfredsställande sätt. Men i Hans Palmstiernas rika personarkiv finns enstaka exempel. Det tidigaste jag har hittat härrör från en okänd göteborgare vid namn Sören Gunnarsson. I oktober 1967 tog han kontakt med Hans Palmstierna och inledde en brevväxling. I det följande ska jag titta närmare på denna för att därigenom belysa hur miljödebatten kunde gripa in i en lekmans liv.[108]

Lekmannens röst

Sören Gunnarsson inledde sitt första brev med att berätta att Hans Palmstiernas artiklar i *Dagens Nyheter* hade ”betytt väldigt mycket för mej och stimulerat tankarna att kretsa kring de allvarliga problem Du skriver om”. Gunnarsson lyfte fram att debatten om ”föroreningar och utsugning av jorden” hade intensifierats under det senaste året. Han gav uttryck för en stigande olust och oro inför ”den hänsynslöshet med vilken storindustrierna fördärvar framtida livsmöjligheter”. Det kortsiktiga tänkandet var nästan lika ”ödesdigert och utmanande” som utsugningen av tredje världen. Bekymrad vände han sig till Palmstierna för upplysningar och vägledning. Vad gjordes från ansvarigt håll? Hur agerade de som bar på insikten att människan var hotad? Vad kunde en lekman göra mer än att läsa vetenskapsmännens skrifter? Fanns det några påtryckningsgrupper eller upprop? Kunde man inte inrätta ett kansli som försåg pressen med information och debattartiklar?[109]

Palmstierna svarade Gunnarsson att problemens omfattning och människornas kortsiktiga vinningslystnad oroade honom djupt. Men samtidigt var han inte uppgiven: ”Hade jag inte sett en strimma av hopp, så skulle jag inte ha skrivit den bok som kom ut i förra veckan; Plundring-Svält-Förgiftning. Den försöker attackera problemen, och där jag ser lösningar, ge några möjligheter.” Palmstierna manade Gun-

narsson att stå upp och verka för förändring: ”Den snabbaste vägen är antagligen via de politiska partierna. Jag försöker vad jag kan inom socialdemokratin, som ju är den mest ansvarsmedvetna i dessa frågor.” Palmstierna lyfte också fram att det inom det naturvetenskapliga forskningsrådet hade bildats en ekologi-kommitté som var avsedd att fungera som en påtryckningsgrupp. Han avslutade med att instämma i Gunnarssons kritik av ”egoistisk vinningslusta”. Det var den som tvingade fram förstörelse av den gemensamma miljön. ”Det borde inte finnas ägare”, skrev Palmstierna, ”i den meningen att man får förstöra sin egendom så att tredje man eller kommande generationer får lida. Det borde bara finnas förvaltare.”[110]

Sören Gunnarsson svarade med ett vykort. Han gladde sig åt att det var ”en bok på gång” och hoppades den skulle bli en framgång. ”Och att den måste fungera mer än andra ’väckarklockor’ denna unika höst.”[111] Kort därefter skickade han över en tidningsartikel där några tekniker intervjuades. Han framhöll att artikeln inte i sig var någonting märkvärdigt, men att den tydligt visade på vilken skrämmande ”aningslöshet” som teknikerna uppvisade på miljö- och energiområdet.[112]

Hans Palmstierna tackade Gunnarsson för ”den naiva artikeln”. Innehållet var dock, såvitt han förstod det, endast att man ville ha ”en skickligare skött samhällsplanering och en skarpare kontroll”. Palmstierna påpekade att det teknikerna sagt hade ”silats genom journalistens klena intellekt” och underströk att dåliga journalister ”älskar att sätta en larvig, gärna nedsättande kläm i slutet av en artikel”. Detta särskilt när de inte har ”kunnat följa med i samtalet”. Möjligen hade ”dessa teknikers diskussion varit riktigt vettig”.

Artikeln föranledde Palmstierna att utveckla sina tankar kring kommunikationens villkor. Frågan om hur krisinsikterna skulle spridas till fler stod central för honom. Han tog avstånd från de som ansåg att information inte gick in hos människor om den inte var ”enfaldig som en serie i söndagsbilagan”. Detta synsätt var ett uttryck för högfärd, menade han, och dessutom direkt felaktigt: ”Jag har märkt motsatsen. God information går hem.” Förutsättningen var att den inte framfördes på ett ”enfaldigt och sårande sätt” utan på ett ”omtänksamt och klokt sätt”.[113]

Brevväxlingen mellan Hans Palmstierna och Sören Gunnarsson fortgick under hösten. Dessvärre är inte alla Gunnarssons brev bevarade. Utifrån Palmstiernas svar framgår det dock att ett par brev skrivna i november månad handlade om två vid tidpunkten aktuella miljövårdsfrågor på Västkusten. Den första punkten rörde Göteborgs stads avloppsvatten, vilket hotade Göta älv och de norra delarna av skärgården. Palmstierna argumenterade för att det borde inrättas ett nytt renings- och avloppssystem som gjorde att ”kloakernas material åter kommer till nytta för skogs- och jordbruk”.

Den andra punkten rörde planerna på att anlägga en sulfatfabrik i Väröbacka, strax norr om Varberg. Det fanns vid tiden även planer på att anlägga ett atomkraftverk där. Här var Palmstierna dock inte lika kritisk mot den centrala planeringen. Han förklarade för Gunnarsson att det fanns stora fördelar med att industrier lokaliserades tätt: ”Man kan då inte fördärva omgivningen utan att göra det omöjligt för folk att arbeta.” Detta satte press på att få fram renare processer. Dessutom gjorde koncentrationen det enklare för samhället att överblicka och kontrollera industrierna.[114]

Utöver de dagsaktuella politiska frågorna handlade brevväxlingen framför allt om hur miljökampen skulle organiseras och stärkas. Gunnarsson framhöll i sitt vykort att påtryckningsgrupper borde bildas, något Palmstierna instämde i. Den sistnämnde framhöll att vetenskapliga grupperingar höll på att formeras, men ansåg att det också skulle behövas en ”lekmannakommitté”. Som ett lyckat exempel på detta framhöll han Scientist and Citizen-gruppen i St. Louis vilken ”från en ringa början blivit mycket inflytelserik”.[115]

Palmstierna medgav att han stundtals ”känt sig mycket ensam” och att han längtade ”starkt efter en kampgrupp”. Han framhöll dock att det sedan *Plundring, svält, förgiftning* publicerades hade visat sig ”att det finns många vänner”. På ”sin lista” hade han både vetenskapsmän och administratörer. De var alla samhällsmedvetna och medvetet, eller omedvetet, röda. Särskilt framhöll Palmstierna poeten och författaren Svante Foerster som ”ett bra och stridslystet namn”. Han berättade också att han hade goda kontakter med den Stockholmsbaserade grup-

pen Unga Filosofer: ”Vi kan bilda en kampgrupp som liknar den och samtidigt den amerikanska St. Louis-gruppen.”[116]

I brevets avslutning kommenterade han, med anledning av Gunnarssons framförda kritik, förlagets prissättning av *Plundring, svält, förgiftning*. Palmstierna betonade att han inte hade skrivit boken för att tjäna pengar och att det höga priset (22,50 SEK, cirka 200 SEK i dagens penningvärde) endast berodde på att förlaget inte trodde att den skulle sälja speciellt väl. Men den första upplagan av boken hade redan sålt slut: ”Det kan inte betyda annat än att det finns åtskilliga människor som tänker som vi – i huvudsak.” Palmstierna blickade optimistiskt framåt: ”Låt oss skapa en folkrörelse. Tiden är inne för det.”[117]

Brevväxlingen mellan Sören Gunnarsson och Hans Palmstierna är ett enskilt exempel. Av ett sådant går det inte att dra några långtgående slutsatser om hur människor i allmänhet berördes av och engagerades i miljödebatten. Likväl indikerar brevväxlingen att kunskap cirkulerade i samhället. Det sociala avståndet mellan en lekman och en vetenskapsman var inte större än att en förtroendefull dialog kunde etableras. Gunnarsson tog egna initiativ, han skickade artiklar och ställde frågor. Palmstierna svarade utförligt. Brevväxlingen visar på en genuin vilja hos båda två att skapa förändring och kanalisera engagemang. Den pekar också på hur de stora överlevnadsperspektiven hakade i lokala frågor. Dessutom framgår det av breven att båda två upplevde att något nyligen hade hänt. Det hade skett ett samhälleligt kunskapsgenombrott.

Men ett konstaterande av detta slag väcker med självklarhet många frågor. Hur såg det ut tidigare? Vad var som det ledde fram till genombrottet? Och cirkulerade verkligen kunskap och expertis på helt andra sätt hösten 1967 än säg 1955 eller 1965? För att angripa den här typen av frågor krävs ett annat tillvägagångssätt än empiriskt närstudium av en avgränsad period. I nästa kapitel ska jag därför skifta optik och ta ett större grepp på efterkrigstidens första decennier. Jag kommer att ge en övergripande karaktärisering av centrala utvecklingslinjer, från sent 1940-tal till sommaren 1967, den period då kunskap om en global miljökris formerades.

KAPITEL 3

Vägen till genombrottet, 1948–1967

Vetenskapliga varningar om en hotande global katastrof var ingenting nytt hösten 1967. Kunskap om att människan utgjorde ett hot mot sin egen överlevnad hade cirkulerat under hela efterkrigstiden. Vid periodens början stod det dramatiska hotet om ett allt förintande kärnvapenkrig i fokus. Parallellt med detta började överbefolkning och sinande naturresurser att diskuteras med samma allvar. Kunskap om en global miljökris växte fram i, och formades av, detta större historiska sammanhang.

Inom internationell miljöhistorisk forskning har det sena 1940-talet lyfts fram som en särskilt betydelsefull tidpunkt. Då etablerades en ny förståelse av hur människan, naturen, världen och framtiden hängde samman. Själva miljöbegreppet fick en ny betydelse. Tidigare hade miljö betecknat de yttre omständigheter som påverkade människan. Nu började det användas för att peka på hur mänskligt handlande omformade världen. Människan sågs som en naturkraft och som en fara för sig själv.

Miljöhistorikerna Paul Warde, Libby Robin och Sverker Sörlin lyfter fram att den nya miljöförståelsen i första hand var integrativ. Den sammanförde en rad problem, utmaningar och idéer till en ny och mer komplex helhet. Detta gav upphov till en ”modern katalog av miljöproblem”, däribland överbefolkning, erosion, industriellt avfall, utfiskning och vattenbrist. Problemen i sig själva var långtifrån okända, men det samlade vetenskapliga greppet var nytt. Genom att se de olika fenomenen som delar av ett och samma globala problemkomplex kom även de enskilda problemen att betraktas som överlevnadsfrågor.[118]

Två tongivande verk från denna tid är Fairfield Osborns *Our Plundered Planet* och William Vogts *Road to Survival*. Båda gavs ut i USA 1948 och blev internationella bästsäljare. Våren 1949 marknadsfördes

den svenska översättningen av Osborns verk som en ”märklig bok om ett fruktansvärt hot mot mänskligheten”. I annonsen restes frågan om människan höll på ”att underminera grundvalarna för sin civilisation?”[119] Vogt lyfte i sin bok fram att mänskligheten ”genom för stark folkökning och genom vanskötsel av naturtillgångarna” hade ”manövrerat sig in i en ekologisk fälla”. För att undvika en global kollaps krävdes det drastiska åtgärder och att vi alla omorienterade oss i vårt förhållande till den värld vi lever i. Vi fick inte längre ”inbilla oss att vi lever i oberoende” utan skulle i stället grundligt lära oss ”att vi beror av jorden och dess rikedomar, grundvalen för vår existens”.[120]

De amerikanska varningsrösterna fick omedelbart en uttolkare i Sverige: livsmedelsforskaren Georg Borgström. I december 1948 gick han ut i radio och varnade för globala hungerkatastrofer. Året därpå skrev han i förordet till *Vår plundrade planet* att ”människans spår i naturen förskräcker”.[121] Genom debattartiklar i pressen, nya radioföredrag, samt böcker som *Jorden – vårt öde* (1953) och *Mat för miljarder* (1962), fortsatte Borgström att med kraft framföra sitt budskap.[122] Hösten 1967 var han en av forskarna bakom *Människans villkor*.

En annan tidig varningsröst i Sverige var författaren, botanikern och ledamoten av Svenska Akademien, Sten Selander. Han var ordförande i Svenska Naturskyddsföreningen och skrev det omfångsrika verket *Det levande landskapet i Sverige* (1955). Där kombinerades en äldre naturvårdstradition med den nya miljöförståelsen. Selander skrev också regelbundet essäer i *Svenska Dagbladets* dagliga sektion ”Under strecket”. Där slog han fast att människan de senaste hundra åren hade gått från att vara en djurart till att bli en naturkraft. Hon hade ”inlett en helt ny geologisk epok, den människobehärskade”.[123]

Varken Borgström, Selander, Vogt eller Osborn verkade i det fördolda. De tog plats i offentligheten och rönte betydande uppmärksamhet. För den som letar i deras böcker är det inte svårt att hitta citat som hade kunnat vara yttrade av Hans Palmstierna hösten 1967. Likväl måste det understrykas att de i sin samtid inte uppfattades som några miljödebattörer. Den integrerade förståelse som Warde, Robin och Sörlin lyfter fram var inte uttalad eller med självklarhet medveten ens hos de tongivande aktörerna. I den svenska samhällsdebatten betydde miljö

fram till 1960-talets mitt, som nämnts, någonting mer avgränsat. När *Dagens Nyheter* i november 1962 skrev att det var ”fart på miljödebatten” avsågs diskussioner av gatu- och stadsplanering i Stockholm – inte något globalt problemkomplex.[124]

Det fanns dock betydelsefulla sammanhang på 1940- och 1950-talen där den nya miljöförståelsen var mer framträdande. Warde, Robin och Sörlin lyfter bland annat fram konferensen *Man's Role in Changing the Face of the Earth* som hölls på Princeton i juni 1955. Där samlades 73 forskare från hela världen för att diskutera de globala utmaningar som mänskligheten stod inför. Genom att föra samman experter från olika fält – i första hand naturvetenskapsmän, men också ett mindre antal samhällsvetare och humanister – lades en grund för att ta större vetenskapliga grepp på miljöområdet. Vikten av ett utbyggt internationellt samarbete accentuerades dessutom genom stora satsningar som det Internationella geofysiska året 1957–58. Den här typen av större vetenskapliga samarbeten var avgörande för hur miljöbegreppet, och den nya integrerade förståelsen, formerades. Det skedde en aggregering av expertis. Omkring 1960 myntades begreppet ”miljövetenskaper”.[125] Vad kännetecknade då denna nya förståelse?

Efterkrigstidens nya miljöbegrepp

Det nya miljöbegreppet var uppbyggt kring fyra dimensioner: framtid, expertis, siffertilltro och skalbarhet. Tillsammans formade och möjliggjorde de en kvalitativt ny förståelse av människans situation. Idén om att det fanns en global miljö som människan påverkade, och vetenskaplig kunskap om en global miljökris, växte fram symbiotiskt. Idé- och vetenskapshistorien skär här in i varandra, men också i den politiska historien. De institutioner och samarbetsorgan som byggdes upp under efterkrigstiden, framförallt inom och genom FN, var helt avgörande för den nya förståelsens framväxt.[126] Men vad innebar då de fyra dimensionerna?

Framtid avser det nya miljöbegreppets temporala riktning och hotet om en global katastrof. Det började anses möjligt att på vetenskaplig väg nå kunskap om det som skulle ske. Om inte exakt, så i grova drag.

Vetenskapliga prognoser och framtidsscenarier kom därmed att spela en central roll. Detta skiljde miljö- från naturbegreppet. Det senare hade en riktning mot det förflutna och rymde ett stråk av nostalgi. Där åsyftades ett ursprungstillstånd som hade gått förlorat och som möjligen kunde återställas. Miljö betecknade en kris i vardande.[127]

Det vetenskapliga intresset för framtiden växte kraftigt under efterkrigstidens första decennier. Många aktörer och institutioner var inblandade i denna utveckling. Stora satsningar gjordes – inte minst i USA – inom såväl akademi och militär som näringsliv. Warde, Robin och Sörlin talar om det som ”en futurologisk soppa”. Det nya miljöbegreppet blev en viktig ingrediens i denna.[128] På senare år har omfattande empiriska studier gjorts av hur det tvärvetenskapliga framtidsstudiefältet växte fram. En viktig insikt som nåtts är att framtidsforskning på 1950- och 1960-talen inte var en specifik verksamhet utan flera motstridiga. Framtid var ett elastiskt, och i hög grad ideologiskt, begrepp.[129]

Expertis innebär den växande vetenskapliga legitimitet som vissa aktörer och institutioner uttalade sig om framtiden med. Det var en integrativ expertis, snarare än en specialiserad och empirisk. Likväl var det viktigt att framtidsexperterna hade någon form av specialistkompetens. Detta säkerställde deras status som vetenskapsmän. Denna var nödvändig för att de med auktoritet skulle kunna uttala sig om mänsklighetens ödesfrågor.[130]

Hans Palmstierna är ett typexempel på det ovanstående. Hans legitimitet som vetenskapsman grundade sig i att han var docent i kemi. Huvudspåret i hans vetenskapliga varningar var dock överbefolkning. Här gjorde han sig till talesperson för vetenskapen, snarare än för sitt eget forskningsområde. Detta mönster går igen hos alla vetenskapliga varningsröster under efterkrigstiden. Det nya miljöbegreppet var så vittomfattande att det inte fanns någon enskild person som hade mer än fläckvisa expertkunskaper. Vad som krävdes var därför att expertis aggregerades. Antingen genom att en aktör gjorde sig till talesperson, som Hans Palmstierna, eller genom att ett antal personer gick samman, som de tolv författarna till *Människans villkor*.

Siffertilltro avser det sätt som vetenskaplig kunskap i praktiken aggregerades på. Det skedde genom kvantifieringar av data. De förändringar

som människan låg bakom visualiserades genom diagram och brant stigande kurvor. Med siffrornas hjälp kunde vetenskapligt grundade förutsägelser göras. Utvecklingslinjer kunde extrapoleras och olika variablers betydelse diskuteras. Expertis och framtidskunskap vilade på en övertygelse om att mätningar och beräkningar utgjorde ett objektivt och neutralt kunskapsunderlag.

Avgörande för att siffror skulle få denna ställning var att de kunde åskådliggöra förändring över tid. Grundläggande för den nya miljöförståelsen var att en sådan förändring skedde och att människor var orsaken. Kvantifieringar legitimerade detta synsätt och fungerade som argument för politisk handling. Dessutom kunde siffror förflyttas mellan discipliner och användas för att konstruera modeller. På denna punkt blev datorer allt mer betydelsefulla. Genom dem kunde allt mer komplexa uträkningar göras och den framtida utvecklingen simuleras.[131]

Skalbarhet innebär att det nya miljöbegreppet sammanlänkade lokala företeelser med globala förhållanden. Det var användbart på alla nivåer. Miljöpåverkan kunde avse hur en enskild industrianläggning smutsade ned ett specifikt vattendrag. Men det kunde också avse hur förbränning av fossila bränslen påverkade jordens klimat. Det sistnämnda är ett exempel på en global process som kom att kopplas till lokala fenomen som stormar och skogsbränder.

Betydelsefullt var också att samma metoder och tekniker kunde användas för att nå kunskap på olika nivåer. Siffror, modeller och simuleringar kunde göras i alla skalor, från enskilda ekosystem till hela planetens biosfär. Det kvantitativa angreppssättet gjorde det möjligt att foga samman lokala data för att uttala sig om större sammanhang. Skalbarheten stärkte förtroendet för de vetenskapsmän som tog ett samlat grepp på miljöproblematiken. Den specialistkompetens som de besatt rörande ett fenomen i en viss skala gav dem auktoritet att uttala sig också om problem som befann sig på helt andra skalor. De etablerade en vetenskaplig meta-expertis.[132]

Det nya miljöbegreppets fyra dimensioner var tätt sammanlänkade med varandra. De var varandras förutsättningar och förstärkte varandra. Skalbara siffror gav vetenskaplig expertis möjlighet att uttala sig om en hotfull framtid. Men det fanns ytterligare en historisk kontext som var

avgörande för det nya miljöbegreppets formering: hotet om ett förgörande kärnvapenkrig.

Kärnvapenhotet

Bombningarna av Hiroshima och Nagasaki innebar slutet på andra världskriget och början på en ny era. I samtiden talade man om att människan hade gått in i atomåldern. Denna kom att präglas av insikten att människan nu hade makten att förgöra sig själv. Ett fullskaligt kärnvapenkrig kunde på kort tid döda ofattbara mängder människor. På längre sikt skulle radioaktivt nedfall göra jorden obeboelig. Kunskapen om det nya tillståndet började cirkulera omedelbart efter bombningarna.[133]

På senare år har historiker argumenterat för att kärnvapenfaran möjliggjorde nya sätt att tänka kring globala hot. Den skapade en större sensibilitet för planetära sammanhang och fatala risker. Hotet om en människoskapad undergång kom successivt att vidgas, från kärnvapenkrig till överbefolkning och naturresursbrist. Därifrån var steget inte långt till den globala miljökrisen. Samtliga dessa hot begripliggjordes och diskuterades med liknande ord och bilder. Ett apokalyptiskt språkbruk förenade. Vetenskapliga varningsröster spelade en avgörande roll.[134]

Det första samlade initiativet togs i mars 1946. Då publicerades rapporten *One World or None* i vilken världens ledande atomfysiker sökte förklara den fulla vidden av atombombens kraft. Bakom skriften stod bland andra Albert Einstein och Robert Oppenheimer. Förordet skrevs av den danske fysikern Niels Bohr. Vetenskapsmännen sökte väcka allmänheten till insikt om den livsfarliga situationen. Den lösning de såg framför sig var en utbyggd internationalism. Tiden var knapp. Det var en fråga om överlevnad. Men det kalla krigets politiska realiteter, och begynnande antikommunistiska sentiment i USA, skulle snart tysta de vetenskapliga larmen.[135]

En andra fas av vetenskaplig aktivism tog sin början i mitten på 1950-talet. Startskottet var de amerikanska provsprängningarna på Bikiniatollen 1954. Det radioaktiva nedfallet från dessa kom att drabba japanska fiskare som befann sig långt utanför den angivna säkerhetszonen. Människors rädsla för radioaktivitet växte. Ett motstånd mot

atmosfäriska provsprängningar tog form. Vetenskapsmän som Bertrand Russell och Linus Pauling intog huvudroller. De startade upprop och samlade in underskrifter. Det formerades också en internationell vetenskaplig samarbetsorganisation, Pugwash, som verkade för fred och nedrustning.[136]

Vetenskapsmännens agerande skedde parallellt med att nya sociala proteströrelser växte fram. I freds- och nedrustningskampanjer intog naturvetenskapsmän ofta en central ställning. Vissa historiker menar att dessa rörelser var direkta föregångare till 1970-talets miljörörelser.[137] För svenskt vidkommande aktualiserades frågorna under sent 1950-tal av planerna på att ta fram svenska atomvapen. En intensiv debatt blossade upp. Motståndet organiserades genom Aktionsgruppen mot svenskt atomvapen.[138]

De svenska planerna på att bli en kärnvapenmakt förverkligades inte. Debatten och motståndet ebbade ut. Men den samhälleliga oron för kärnvapenkrig var fortsatt stark under tidigt 1960-tal. Det svenska civilförsvaret tillhörde världens mest utbyggda och välfinansierade.[139] Kubakrisen 1962 innebar kulmen. Aldrig tidigare hade kärnvapenkriget varit så nära att bli verklighet.[140] Året därpå undertecknade dock USA, Sovjetunionen och Storbritannien det så kallade provstoppsavtalet. Det innebar att atmosfäriska tester förbjöds. En period av storpolitisk avspänning inleddes. Kärnvapenhotet kom under närmare två decennier att vara relativt frånvarande i samhällsdebatt och kulturliv. Paul Boyer har karaktäriserat perioden från 1963 till tidigt 1980-tal som ”the Big Sleep”.[141]

Detta är en rimlig beskrivning om kärnvapenhotet betraktas som ett isolerat globalt hot. Men om det ses som ett av flera sammanlänkade framträder en annan bild. Då ter sig 1960-talet inte som ett sovande decennium utan som en tid då oron vidgades och fokus förflyttades från kärnvapenkrig och radioaktivitet till överbefolkning och miljöförstörelse. De kulturella kopplingarna mellan hoten var många. Inte minst gällde det den växande oron för ”befolkningsexplosionen”. Så visualiserade Georg Borgström den demografiska utvecklingen genom ett diagram i svampmolnsform och Paul Ehrlichs internationella bästsäljare fick titeln *The Population Bomb* (1968).

Inom 1960-talets gryende miljödebatt spelade radioaktivitet, och kopplingen till cancer, en liknande roll. Den osynliga faran kom att prägla förståelsen av andra miljöfarliga substanser, inte minst kemiska bekämpningsmedel som DDT. Startskottet för denna debatt var Rachel Carsons bok *Silent Spring* (1962). Hon varnade för att fågelsången skulle tystna och att människans arvsanlag riskerade att brytas ned. Det borde inte heta ”insektsutrotningsmedel”, skrev hon, utan ”livsutrotningsmedel”.[142] Carsons bok vållade en enorm debatt i USA. Det drogs upp skarpa konfliktlinjer mellan industriella intressen och naturskydd. Vetenskapsmän uttalade sig på båda sidor. Men också politiker och lekmän kom att engageras. Miljödebatten gick in i en ny och allt mer intensiv fas. Carson själv kom dock inte att uppleva speciellt mycket av detta. I april 1964 gick hon bort i bröstcancer.[143]

Det tidiga 1960-talets debatter i Sverige

Den amerikanska debatten kring biocider gick inte obemärkt förbi i Sverige. *Silent Spring* översattes i princip omedelbart och gavs i mars 1963 ut som *Tyst vår*. Det nya miljöbegreppet spelar där en helt central roll. Carson lyfte fram att jämte risken för att ”hela mänskligheten kommer att förintas av ett kärnvapenkrig” så var den stora ödesfrågan ”just denna förgiftning av människans totala miljö med ämnen av en rent otrolig riskpotential”.[144] Hennes utgångspunkt var att människan under det senaste kvartsseklet hade blivit en naturkraft. Carson beskrev det som att människan hade gått till ”angrepp på sin miljö”. Det rörde sig om en ”världsomspännande förgiftning” och den pågick i en oroväckande hastighet.[145] ”Kommande generationer”, skrev hon, ”lär knappast komma att förlåta oss att vi så helt avstått från all vettig omtanke om integriteten hos den natur som bär upp allt liv här på jorden.”[146]

Det svenska mottagandet av *Tyst vår* har studerats av Anna Tunlid. Hon lyfter fram att boken började diskuteras innan den hade översatts. Redan i februari 1963 höll det statliga naturvetenskapliga forskningsrådet en konferens kring biocidanvändningen.[147] Vid samma tidpunkt recenserade zoologen Erik Dahl den engelska utgåvan i *Dagens Nyheter*. Han lyfte fram den stora osäkerhet som rådde kring de långsiktiga

konsekvenserna av biocider. Det fanns ännu inte tillräckligt med ”säkra och påtagliga fakta”. Men möjligheterna till ”ökad cancerfrekvens” och ”ärftliga förändringar” gav skäl till oro. Dahl underströk att biologer och medicinare kände olust inför utvecklingen. Han hoppades att Carsons bok skulle bli ”en tändande gnista i en allmän debatt som vi alltför länge saknat”.[148] Det kom den också att bli.

Den svenska biociddebatten pågick som mest intensivt under våren och sommaren 1963. Opinionen var, precis som i USA, delad. På ena sidan stod företrädare för den kemiska industrin och myndigheter som Statens växtskyddsanstalt och Giftnämnden. Dessa röster menade att Carsons skildring var ensidig och tendentiös. På den andra sidan befann sig naturskyddsintressen. Där framhölls det att *Tyst vår* var saklig och måttlig. Utmärkande för debatten var att den hade ett starkt fokus på biociderna. Det framfördes ingen djupare kritik av det moderna industrisamhället. På båda sidor fanns en grundmurad tilltro till att vetenskaplig expertis och tekniska lösningar kunde komma till rätta med problemet.[149]

Merparten av debattörerna var naturvetenskapsmän. De skrev på ledar- och kultursidor i den allmänna pressen, men utvecklade också sina resonemang i fack- och specialtidskrifter. Biociddebattörerna skrev i första hand till och för varandra. De sökte inte mobilisera allmänheten. Det rådde en utbredd enighet om att det behövdes mer forskning på området. Större satsningar på att studera miljögifternas effekter måste göras. Uppmärksamheten riktades i första hand mot hur djur- och fågelliv påverkades. Det var naturen som var hotad. Inte människan.[150]

Den svenska biociddebatten kom att fungera som en katalysator för nya forskningsprojekt. Särskilt fokus hamnade på kvicksilverbetat utsäde och dess konsekvenser för fågellivet. Svenska veterinärmedicinska anstalten, liksom Sveriges ornitologiska förening, spelade här viktiga roller.[151] Men biociddebatten sammanföll också med att den svenska statsmakten under tidigt 1960-tal intog en allt mer aktiv roll på naturvårdsområdet.[152] Utredningar tillsattes och särskilda nämnder inrättades. Avgörande i sammanhanget var den tidigare nämnda Forskningsberedningen. Den gjorde att steget från vetenskaplig debatt till samtal på högsta politiska nivå var kort. Tillsättandet av 1964 års naturresursutredning, som kom att avlägga sitt betänkande hösten 1967, var en konsekvens av detta.

Det tidiga 1960-talets debatter, utredningar och forskningsinitiativ skar in i varandra. Vetenskap och politik var förbundna kärl. Det nya miljöbegreppet stod också sporadiskt att finna, exempelvis i *Tyst vår*. Likväl talades det inte mer allmänt under denna tid om någon miljödebatt eller några miljödebattörer. Det var natur och naturvård som stod på agendan. Men från 1965 finns det tecken på språklig omorientering. Det synliggörs exempelvis i riksdagsdebatterna där begreppet ”miljövård” började användas just detta år.[153] Spår finns också i pressen. Bengt Lundholm, sekreteraren i den då pågående Naturresursutredningen, berättade i en intervju att det var ”karaktäristiskt för den nya inställningen till problemen att man allt oftare bytte ut termen naturskydd mot ordet människoskydd”.[154] I en osignerad ledare i *Dagens Nyheter* föreslogs det vidare att miljövård borde ersätta det ”en smula nötta begreppet” naturvård. Det sistnämnda förde tanken till ”det estetiska kravet att inte kasta konservburkar i skogsbacken” snarare än till ”det livsviktiga behovet av att bromsa den civilisatoriska förgiftningen och balansrubbningen av vår livsmiljö och våra naturtillgångar”.[155] Citatet är en föraning om den riktning som debatten var på väg att ta. Tonläget var på väg att skruvas upp.

Den stundande svenska miljödebatten kom att handla om mänsklighetens överlevnad. Det gjorde inte det tidiga 1960-talets biociddebatt. De faktiska sakfrågorna kom dock inte att försvinna från agendan. Tvärtom. Kvicksilver och andra miljögifter fick under decenniets gång ännu mer uppmärksamhet. Detta skedde genom att biociderna kopplades ihop med, och integrerades i, ett större globalt problemkomplex. I det följande ska jag lyfta fram ett särskilt belysande exempel på hur detta gick till.

Rolf Edberg och de tre globala hoten

Hösten 1966 utkom Rolf Edberg, Sveriges dåvarande ambassadör i Oslo, med boken *Spillran av ett moln*. Inom svensk miljöhistorisk forskning har den länge setts som central och beskrivits som viktig för genombrottet av ett ekologiskt betraktelsesätt hos gemene man.[156] Boken publicerades samtidigt på de tre skandinaviska språken och satte omedelbart avtryck i offentligheterna. I efterhand har den blivit känd som en tidig miljöväckelseskrift. Men den globala miljökrisen var endast en aspekt

av Edbergs budskap. Det genomgående temat i boken var snarare att den moderna industriella civilisationen på flera olika sätt utgjorde ett dödligt hot mot livet på jorden. Kärnvapenkrig och accelererande befolkningsökning avhandlade Edberg både tidigare och mer utförligt i sin bok än miljöförstöring.[157]

Spillran av ett moln är svår att genrebestämma. Den har drag av populärvetenskaplig debattbok, men är lika mycket en pastoral reseskildring. Dessutom utgör den en filosofisk betraktelse över tillvaron. Edbergs litterära ambitioner är uppenbara. Poetiska formuleringar överskuggar siffror och vetenskapliga fakta. Detta skiljer hans bok från *Plundring, svält, förgiftning* och *Människans villkor*. Så var Rolf Edberg inte heller någon vetenskapsman. Han hade i själva verket inga akademiska meriter att tala om. Direkt efter studentexamen hade han börjat arbeta inom den socialdemokratiska pressen. Parallellt med detta påbörjade han en politisk karriär. Under 1940- och 1950-talen satt han i två omgångar i riksdagen för Socialdemokraterna. I den framväxande miljödebatten var han en ovanlig röst. Han var den lärde lekmannen som med litterära grepp gjorde sig till talesman för vetenskapen.

Ramberättelsen för *Spillran av ett moln* utgjordes av en vandringstur i norska fjällen som Edberg gjorde tillsammans med sin 17-årige son – ”färdkamraten”. Deras samvaro var ordlös men gav aktualitet och konkretion åt det globala kristillståndet. Edberg kombinerade i framställningen sin oro för sonens framtid med lyriska naturskildringar. Han tecknade livets långa historia och inskärpte att människan endast var en liten del av en stor väv. Den tunna hinna på jorden där mänskligt liv var möjligt beskrev han som ”ett marginalhem för marginalvarelser” omgivet av ”kosmiska dödsriken”. Hela människans historia hade utspelat sig där, men hennes tillvaro hade i ett slag förändrats i grunden: ”Den blev en annan den stund människan skaffade sig möjligheter att utplåna sitt eget släkte.”[158]

Kärnvapenhotet utgjorde bokens startpunkt och nerv. Edberg beskrev det som att hans generation hade passerat en epokgräns. Den förstörelsekraft som människan manat fram ”ligger bortom den konkreta föreställningsförmågan”. Den utsträckte sig inte enbart i nuet utan också ”djupt ner i ofödda generationer”. Kontrasten till de norska fjällvidderna var

skarp och svårgripbar: ”Den småpratande bäcken vid vandringsleden och hotet om global förgiftning – det är något som inte riktigt går ihop. Ändå är båda realiteter.”[159] Än mer absurt framstod det för honom att kärnvapenkriget kunde utlösas av en olyckshändelse.[160]

Edbergs människosyn präglades av ett biologiskt, evolutionärt och historiskt synsätt. Människan var vad hon alltid hade varit och agerade som hon alltid hade gjort. Detta gav skäl till djup oro. ”Summan av människans historia”, skrev han, ”blir berättelsen om en art, mera självförgörande än någon annan i skapelsen.”[161] Vad som krävdes var att människans uråldriga instinkter och invanda beteenden leddes in på nya banor. Annars skulle det kollektiva självmordet snart vara fullbordat. För att undvika detta, menade Edberg, måste människan i grunden förändra sitt sätt att tänka och vara. Detta kunde ske, föreställde han sig, om hon kom till insikt om sin kosmiska obetydlighet och började se sig själv som del av en större helhet.[162]

Från kärnvapenhotet och de kosmiska vidderna skiftade Edberg fokus till befolkningsexplosionen. Han lyfte fram att alla kurvor steg med rasande hastighet, de ”skenar så att alla siffror snabbt blir inaktuella”. Anledningen var att människan, genom vetenskap och teknologisk utveckling, hade ”frigjort sig från de bromsar, som håller andra arter tillbaka”. Framtiden var mörk trots att all nödvändig kunskap förelåg: ”Internationella organ och massmedia sprutar fakta över oss om folkexplosionen.” Ändå fortsatte den i oförminskad takt. Om kärnvapenkriget inte blev verklighet kunde ”överbefolkningen för en kommande generation bli ett än mera påtagligt hot”.[163] Edberg såg framför sig hur en värld på randen till svältkatastrofer upplevde ständiga kriser, konflikter och global anarki. I detta tillstånd förenades de globala hoten till ett. Befolkningsexplosionen riskerade att ”ytterst bli den nukleära bombens direkta utlösare”.[164]

Men Edberg uppfattade också ett tredje hot mot mänsklighetens överlevnad: den globala miljökrisen. Här spelade historien, inte minst de klassiska civilisationernas nedgång och fall, en central roll för hans argumentation.[165] ”De mäktigaste ruinerna längs människans väg möter man inte på Akropolis eller Forum Romanum”, skrev han, ”man möter dem i ruinerade landskap.” Det var en klassisk tragedi som utspelade

sig gång på gång. I kortsiktigt övermod betvingade människan naturen. Därmed ödelade hon på sikt sin egen existensbas. Edberg tyckte sig se mönstret gå igen i alla gamla kulturländer. Den klassiska världens öde ”håller på att bli klotets”. För honom var detta en ”indirekt form av kannibalism, mer makaber än någonsin den direkta, därför att den drabbar ännu ofödda generationer”.[166]

Överbefolkning och naturförstörelse gick hand i hand hos Edberg. Människan karaktäriserade han som ”jordens hudkräfta” vilken ”rivit djupa sår och skråmor i jordens ansikte”. Han lyfte fram kemiska bekämpningsmedel som ”något nytt, som tillkommit i den gamla historien om människans vårdslösa framfärd på klotet”. Användandet av dem vittnade om en okänslighet för allt levandes sammanhang. De långsiktiga konsekvenserna gick inte att förutse, men allt talade för att de skulle bli förödande. Vi var inne i ett stadium av ”accelererad nedsmutsning av hela vår miljö”, skrev han, ett ”klotets cancerkris”.[167]

För Edberg stod det fullkomligt klart att människan själv hade försatt sig i denna ödesdigra situation. Hon ensam bar ansvaret för det ”trefaldiga hot” som hon stod inför. Men ”det blir inget ragnarök, om inte människan själv sätter det i scen”, inskärpte han. Hoten kunde avvärjas om ”våra begrepp och vårt handlande radikalt anpassas till de fundamentalt ändrade förhållanden vi själva skapat”. Han ställde sitt hopp till någon form av världsstyre och att en ny världsbild etablerades. Människan hade inte längre råd att sätta sig själv och sina omedelbara behov i första rummet. Det skulle innebära slutet för henne.[168]

Spillran av ett moln visar på ett närmast övertydligt sätt hur efterkrigstidens miljömedvetande formades av den historiska kontext som det uppstod i, en tid och kultur djupt präglad av kalla kriget, kärnvapenhotet och insikter om den fattiga världens lidanden. Men vilket genomslag hade Edbergs bok egentligen 1966? Innebar den verkligen ett genombrott i det allmänna medvetandet för ett ekologiskt betraktelsesätt? Mina studier av den samtida skandinaviska receptionen tyder inte på detta. Det omfattande recensionsmaterial som finns bevarat visar att verket uppfattades som angeläget och lyckat, men knappast som nydanande. Möjligen berodde detta på att Edberg tog just ett helhetsgrepp på mänsklighetens ödesfrågor. Kärnvapenkrig och överbefolkning hade

diskuterats under lång tid. Med tanke på vilken framträdande plats dessa teman har i boken är det inte förvånande – eller i sig felaktigt – att samtiden uppfattade det som att han framförde välbekanta varningar.[169]

Rolf Edbergs ryktbarhet som miljöpionjär växte fram senare. Inom ett par år kom hans bok att läsas på nya sätt och ges ut i nya upplagor. Detsamma gällde även Rachel Carson. *Tyst vår* cirkulerade på ett annat sätt 1970 än den hade gjort 1963. Den hade då blivit en hörnsten i ett större sammanhang där en kör av vetenskapliga röster varnade för en global miljökris. I Sverige skedde den stora förändringen hösten 1967. Men genombrottet kom inte som en blixt från klar himmel. Två av de vetenskapliga nyckelaktörerna, Hans Palmstierna och Karl-Erik Fichtelius, hade redan 1966 börjat varna för en hotande katastrof. Den kunskapsarena de använde sig av var *Dagens Nyheters* kultursida.[170] Genom att följa dem i spåren kan vi se hur de, och deras interaktion med andra aktörer, beredde vägen för det stora genombrottet.[171]

Överlevnadsdebattörerna

Den förste av de två vetenskapsmännen som höjde sin röst var Hans Palmstierna. Tidpunkten var våren 1966. Han hade året dessförinnan börjat skriva artiklar för *Dagens Nyheter* i naturvetenskapliga ämnen, men de tidiga alstren var av redogörande och apolitisk karaktär. I mars 1966 skärpte han tonläget. Palmstierna gav sig då in i befolkningsfrågan. I dramatiska ordalag slog han fast att ”om vi inte snabbt tänker om, upplyser våra medmänniskor om den katastrof som inte bara hotar utan som redan är ett faktum, så glider vi på några få decennier rakt in i ett överbefolkat helvete av sjukdom och svält”.[172] Den enda lösningen på problemet som han såg var barnbegränsning.

Palmstiernas första artikel väckte ingen uppmärksamhet. Det gjorde dock den andra: ”Malthus och världssvälten”. Artikeln publicerades i maj 1966 och tog sin utgångspunkt i att det var tvåhundra år sedan den brittiske prästen och samhällsfilosofen Thomas Robert Malthus föddes. Han lyfte fram att Malthus var den förste som ”med matematisk stringens gav uttryck åt den formel som visar att mänskligheten kan styra ner i överbefolkningens inferno”. Men föregångarens vädjan till moralisk

avhållsamhet gav Palmstierna inte mycket för. Fromma förhoppningar var dömda att misslyckas. ”Vi har dock medel i vår hand som Malthus inte hade”, underströk han, ”vi har en väldig propagandaapparat i radio och tv, med och utan satelliter. Vi har över hela världen en skäligen väl fungerande press. Denna utbyggda och effektiva apparat skulle kunna användas för barnbegränsningspropaganda.”[173]

Chefredaktören på *Dagens Nyheter*, Olof Lagercrantz, informerade kort därefter att han hade fått många komplimanger för artikeln.[174] Men än viktigare var att Sven Fagerberg ett par veckor senare uppmärksammade den. Han slog fast att det var ”varje vetenskapsmans plikt” att utifrån sin expertis uttala sig om människans situation. ”Tyvärr sker det alltför sällan, men det finns lysande undantag. Det färskaste exemplet när jag skriver detta är Hans Palmstiernas artikel om befolkningsfrågan.”[175] Fagerbergs uppskattande ord nådde direkt fram. Redan samma dag skrev Palmstierna ett brev till honom, tackade för de vänliga orden och bjöd hem Fagerberg på middag.[176]

De vänskapliga förbindelserna kom att förstärkas. Sommaren 1966 ägde den föreslagna middagen rum. I samband med denna uppmuntrades Palmstierna av Fagerberg att författa en debattbok.[177] Idén slog rot och i september berättade Palmstierna för Lagercrantz att han ”så småningom övertalats att försöka skriva en ’debatt’-bok om överbefolkning, erosion och konsumtionsekonomi”.[178] Kort därefter publicerade han sin tredje stora artikel om befolkningsfrågan i *Dagens Nyheter*. Där gjorde han en analogi med en bakteriekulturs tillväxtkurva: ”Vad som händer dessa varelser kan tjäna som modell för vad som händer kulturer av organismer i slutna system, t.ex. människan på jorden.” För bakterierna i en kolv följde en explosionsartad tillväxtfas av en lika hastig logaritmisk dödsfas. ”Människan skiljer sig dock i ett avseende från bakterier och mögel: hon söker se in i framtiden och rätta sina handlingar efter resultatet. Häri ligger möjligheten för människan att styra sin egen tillväxtkurva.”[179] Palmstiernas artikel kommenterades dagen därpå på ledarplats. Där slogs det fast att informationen om sakläge och tendenser utan tvekan nu hade börjat slå igenom på bred front. ”Snart nog alla *vet* i dag teoretiskt”, men ”att förstå innebörden och försöka handla därefter” – det var någonting helt annat.[180]

Den ödesdigra situationen vägde tungt på Palmstierna. Detta framkommer inte minst i ett öppenhjärtigt brev till Fagerberg från november 1966. ”Jag vet att jag måste skriva, måste tala”, framhöll han, ”Du vet inte vad Du satte igång med då Du uppmanade mig att skriva. Jag hade skyddat mig bakom en mur av förment oförmåga att skriva om det som angår oss mest.” Palmstierna lyfte fram sin egen rädsla för modlöshet och depression. Han våndades i och över sin nya roll som överlevnadsdebattör: ”Det är inte rätt att det måste vara jag som är en av dem som ser att det går åt helvete, att jag måste skriva om det, som om det inte gick att göra något åt det.” I brevet reflekterade han vidare över språkets begränsningar: ”Avskyr dessutom ordet debattbok. Som om det vore något att debattera om. Då går det i klass med ’trolöshetsdebatt’ och andra flugor, värdefulla i ett samhälle som tror sig överleva, men utan mening inför katastrofen.”[181] Den djupa oro och olust som Palmstierna gav uttryck för visar hur övergångsprocessen från forskning till samhällsdebatt gestaltade sig för honom. Den nya rollen var närmast ett kall betingat av vetenskaplig klarsyn. Det fanns inget alternativ. Han var tvungen att agera.

På julafton 1966 tog en ny vetenskapsman plats på *Dagens Nyheters* kultursida för att diskutera mänsklighetens ödesfrågor. Karl-Erik Fichtelius hade snarlika krisinsikter som Hans Palmstierna och Rolf Edberg. ”Det är alldeles uppenbart”, skrev han, ”att en katastrof av tidigare icke anade dimensioner kan komma att drabba mänskligheten inom en snar framtid. Man behöver inte vara domedagsprofet för att komma till den slutsatsen.” I fokus för hans artikel stod befolkningsexplosionen och massförstörelsevapnen, men han var också upptagen vid människans biologiska natur och hennes medfödda aggression. Det var detta som gjorde människan så farlig för sig själv: ”Något måste alltså göras och det snart, för att vi skall undvika att förgöra oss själva.”[182]

Fichtelius var öppen med att han rörde sig på en ny och svårnavigerad arena. ”Det är mycket vanskligt för en vetenskapsman att diskutera politiska frågor”, skrev han, eftersom det var så lätt att bli ”stämplad som politisk idiot”. Detta sakförhållande vände han sig inte emot, tvärtom underströk han att vetenskapsmän saknade kompetens på området. Därför försökte han lämna över bollen till politikerna – de enda som

enligt honom hade utsikter att skapa fred på jorden. ”Politikerna är specialister på att skapa opinion och leda utveckling”, slog han fast, men de behövde ”suggereras för att bli känslomässigt engagerade på rätta sättet”.[183] Här hade insiktsfulla vetenskapsmän en nyckelroll att spela.

Fichtelius tankar bar tveklöst en idealistisk prägel. Han satte sin tilltro till en upplyst världsregering som styrde på basis av vetenskaplig information. Några mål- eller intressekonflikter syntes inte. Hans resonemang graviterade mot en global artnivå. För honom stod också viktiga svar på mänsklighetens utmaningar att finna i etologin, läran om djuren och deras beteenden. Där Palmstierna lyfte fram bakteriekulturer riktade Fichtelius blicken mot kajor och delfiner.

För de två debattörerna innebar vårvintern 1967 en period av allt intensivare aktivitet. Båda skrev regelbundet nya artiklar och i många olika ämnen. För Palmstierna var detta en integrerad del av hans arbete med manuset till *Plundring, svält, förgiftning*. Debattartiklarna i *Dagens Nyheter* kom att utgöra bärande delar av boken. Förhållandet diskuterades med förlaget som påpekade att högst en tredjedel av en bok fick vara publicerad i en tidning på förhand.[185] Fichtelius var dock den som reflekterade mest utförligt kring sin nya roll och verksamhet. I mars 1967 framhöll han att det då och då hände att vetenskapsmän gjorde sina stämmor hörda: ”De kommer med kalla siffror och övertygande argument om människornas vitala problem: nya data om atombombens effektivitet, nya skrämmande prognoser om folkökningen och livsmedelskrisen.” Men den enskilde vetenskapsmannen hade inga möjligheter att skapa förändring. Han ”ropar några gånger och blir snart förbrukad”. Inte sällan förklarades han vara ”politisk idiot”. Trots detta underströk Fichtelius att ”vetenskapsmän i ansvarig ställning måste då och då skrika så högt att politikerna lyssnar ett slag”. I mänsklighetens ödesfrågor fanns inte tid för passivitet och uppgivenhet. Det viktiga var inte heller mer forskning eller tekniska innovationer – alla nödvändiga medel förelåg. Politikerna hade ”massmedia för att påverka folket, telefon för att ringa sina kollegor i andra länder med, flygplan att åka dit med, effektiva preventivmedel för att genomföra födelsekontroll och så vidare”. Vägen till världsfred och världsregering låg öppen.[186]

Fichtelius tänkte sig dock att arbetet skulle börja på hemmaplan. Medlet han föreslog var en statlig informationskampanj om människans situation. Han såg framför sig ”en tidigare icke-skådad upplysningskampanj”. Denna skulle kunna ge väljarunderlag för en aktiv svensk utrikespolitik. Med majoriteten av svenska folket bakom sig kunde politikerna så vända sig till FN och visa vad de åstadkommit. Där kunde de erbjuda sig att satsa pengar på liknande informationskampanjer i alla länder. Vetenskapsmännen världen över skulle garanterat ställa sig bakom initiativet och hjälpa till. ”Vad som sedan skall hända ligger helt i politikernas händer”, avslutade han.[187]

Det program som Fichtelius lade fram syftade till att åstadkomma en ny förening mellan vetenskap och politik. Vägen dit gick genom upplysning och information. Han tänkte sig att kunskaper och krisinsikter kunde spridas linjärt. Från vetenskapsmän till politiker, från politiker till allmänhet och från Sverige till världen. Det enda som krävdes var vilja, massmedier och ekonomiska resurser. I en efterföljande artikel vidareutvecklade han sin syn på hur politikerna, ”de praktiska sociologerna”, kunde åstadkomma samhällsförändring. Han lyfte fram ett exempel från kajornas värld. ”Om en ung, lågt rankad kaja visar tecken på oro, negligeras detta av de övriga i flocken”, skrev han. ”Men om en av ledarna, de högt rankade fåglarna, gör detsamma, så reagerar hela flocken.” Psykologer hade visat att människor fungerade på samma sätt. Häri låg politikernas möjligheter. De befann sig högst upp i den sociala hierarkin och hade därmed unika möjligheter att påverka.[188]

Under sommaren 1967 fortsatte Fichtelius att anlägga ”biologiska synpunkter på den aktuella politiska debatten”.[189] Vad han särskilt inskärpte var att människan var ett djur bland många andra. Hon måste övervinna sitt högmod, erkänna sin djuriskhet och börja leva efter den biologiska verklighetens lagar.[190] Vad detta i praktiken skulle innebära gick Fichtelius dock inte in på. Samtidigt knöts Hans Palmstierna tätare till *Dagens Nyheters* kulturredaktion. Han bjöds i slutet på maj 1967 in till ett informellt rundabordssamtal om aktuella miljövårdsfrågor med efterföljande middag. Syftet var att komma fram till en gemensam strategi för den fortsatta opinionsbildningen. Bland deltagarna på mötet återfanns utöver Olof Lagercrantz och Sven Fagerberg även Barbro Soller

och Bengt Lundholm.[191] Noterbart är att Palmstierna inför mötet, i ett brev till Lagercrantz, hörde sig för om möjligheterna till en anställning på tidningen.[192] Frågan tycks ha varit uppe tidigare och visar att Palmstierna hade långt gångna planer på att lämna forskarvärlden bakom sig. Han ville påverka människor och driva fram en samhällsförändring.

Det tredje globala hotet

Hans Palmstierna och Karl-Erik Fichtelius första år i offentligheten är intressant av flera skäl. För det första visar det hur vetenskapsmännen gradvis byggde upp en position på en central kunskapsarena. Därigenom blev de synliga för fler och fick kontakter som kom att bli helt avgörande för utvecklingen. Utan Malthus-artikeln och vänskapen med Sven Fagerberg så hade *Plundring, svält, förgiftning* inte skrivits. Lika viktigt var det att Palmstierna och Fichtelius över tid byggde upp ett intresse kring sig själva. Alla debattböcker som gavs ut hösten 1967 blev inte omskrivna av pressen. Än färre uppmärksammades på kvällsnyheterna eller stod i fokus för ett tv-sänt kulturmagasin.

En jämförelse med Rolf Edbergs agerande vid denna tid är belysande. Hur gjorde han? Ja, mina efterforskningar visar att han faktiskt inte deltog i den svenska debatten. *Spillran av ett moln* var ett enskilt inlägg. Den varken föregicks eller följdes upp av några artiklar eller tv-framträdanden. I Sverige vill säga. Från ett norskt perspektiv såg det hela annorlunda ut. Edberg bodde i Oslo och hade efter tio år som ambassadör ett vittförgrenat norskt kontaktnät. Så intervjuades han också i norsk tv, höll föreläsningar och publicerade kortare utdrag från sin bok i olika tidskrifter. Den norska offentligheten var hans hemmaplan 1966–1967. Inbjudningar från Sverige tackade han i regel nej till.[193]

Det finns givetvis också andra skillnader. Edberg var lekman, inte vetenskapsman. Hösten 1966 var han en ensam varningsröst, inte en del av en kör. *Spillran av ett moln* var en inbunden bok, inte en billig pocket. Den viktigaste skillnaden var dock att han inte, likt Hans Palmstierna och forskarna bakom *Människans villkor*, kontinuerligt grep in i den offentliga debatten. Det var alltså genom dessa två böcker, snarare än

Edbergs, som kunskapen om en global miljökris kom att cirkulera med en ny intensitet i Sverige hösten 1967.

Men det finns fler slutsatser att dra utifrån Palmstiernas och Fichtelius verksamhet. Inte minst rörande miljön och miljökrisens roll i 1960-talets svenska överlevnadsdebatt. Miljöhotet var nämligen inte speciellt framträdande i denna under 1966. För Palmstierna stod överbefolkning i fokus. För Fichtelius kärnvapenhotet. Men hösten 1967 kom tyngdpunkten att förskjutas från de två etablerade globala hoten till det tredje. I samtiden gick det emellertid inte att dra några skarpa gränser. I synnerhet miljö- och befolkningsfrågorna var intimt sammanflätade. De utgjorde ett integrerat problemkomplex. I detta fanns en ömsesidigt förstärkande dynamik.

Hans Palmstierna och Karl-Erik Fichtelius spelade tveklöst en avgörande roll för den förändring som ägde rum i Sverige 1966–1967. Men det samhälleliga kunskapsgenombrottet var inte enbart deras verk. För att förstå den historiska processen är det viktigt att följa också andra aktörer. Personer som inte stod i det starkaste strålkastarljuset, men som befann sig i närheten. I nästa kapitel ska jag därför ge ett annat perspektiv på förloppet genom att följa journalisten Barbro Soller och historikern Birgitta Odén.

LORT
ÅR

KAPITEL 4

Journalistens och historikerns väg till miljöfrågorna, 1964–1969

Journalisten Barbro Soller och historikern Birgitta Odén utvecklade under 1960-talets gång ett starkt engagemang i miljöfrågor. Det gjorde att deras liv och karriärer tog nya vägar. Soller var med om att bygga upp ett nytt journalistiskt område. Odén verkade för att göra detsamma inom historieämnet. Deras respektive initiativ gav dock helt olika resultat. Där Soller nådde framgång och ryktbarhet, stötte Odén på motstånd som fick henne att avbryta sin satsning.

Barbro Soller och Birgitta Odén var framstående yrkeskvinnor i en tid då sådana var ovanliga. Världarna de verkade inom dominerades av män. År 1965 hade *Dagens Nyheter* 183 journalister anställda. Endast 30 av dem var kvinnor.[194] I november samma år installerades Birgitta Odén som professor vid Lunds universitet. Alla hennes kollegor och alla hennes föregångare var män. Själv gjorde hon emellertid ingen affär av sin pionjärposition.[195] Det gjorde inte heller Barbro Soller. De båda kvinnorna verkade genom exempel och aktivitet snarare än genom debatt och polemik.

Miljöfrågornas stora genombrott i Sverige följde, som vi har sett i de föregående kapitlen, två olika spår. Det ena var apokalyptiskt och globalt. Det andra mer lågmält och nationellt. Soller och Odén rörde sig huvudsakligen inom det sistnämnda. De tog miljöförstörelsen på största allvar, men talade inte om den i termer av ett hot mot mänsklighetens överlevnad. Deras fokus låg heller inte i första hand på överbefolkning eller massförstörelsevapen. Genom att följa dem i spåren framträder därför andra utvecklingslinjer än de vi har sett genom Hans Palmstierna, Karl-Erik Fichtelius och Rolf Edberg.

Min undersökning av de två kvinnliga pionjärerna tar sin början i Barbro Sollers journalistik. Jag följer henne från det att hon anställdes som allmänreporter 1964 till det att hon lämnade *Dagens Nyheter* sommaren 1969. Under dessa år blev hon Sveriges första miljöjournalist. Men när hände det? Hur gick det till? Och vilken roll spelade hon i och för miljöfrågornas genombrott i Sverige? Därefter undersöker jag hur Birgitta Odén i samarbete med Försvarets forskningsanstalt (FOA), statsvetare och nationalekonomer utarbetade det tvärvetenskapliga projektet ”Miljö, naturresurser och samhälle”. Jag följer henne från det att de första stegen togs i maj 1967 till det att hon våren 1969 övergav projektet. Därutöver analyserar jag hur hon på lokal nivå verkade för att bygga upp en miljöhistorisk forskningsinriktning vid Historiska institutionen i Lund. Först ska vi dock vända blicken mot vårvintern 1964, den tidpunkt då Barbro Soller för första gången skakade om den svenska biociddebatten.

Allmänreporter och miljöjournalist 1964–1966

Lördagen den 22 februari 1964 rapporterade Barbro Soller att kvicksilver hade påvisats i svenska hönsägg. *Dagens Nyheter* gjorde det till huvudnyhet. På förstasidan publicerades ett fotografi av överläkaren och docenten Stig Tejning. Iklädd vit labbrock och med en pincett i högerhanden tittade han allvarligt in i kameran. I ingressen berättades det att höns som utfodrats med kvicksilverbetat utsäde, i motsats till andra djur, sällan blev sjuka. Hönsens motståndskraft utgjorde en fara för människor. ”Det kvicksilver som hönsen äter går nämligen ut i äggen som vi äter”, berättade Soller. Inne i tidningen förklarade hon ingående hur Tejning och hans kollega Ragnar Vestberg hade gått till väga. Hon var noga med att låta forskarna själva komma till tals.[196]

Fredagen därpå kom nästa larm. Soller rapporterade om en ny studie som visade att ”även vi svenskar bär på en dos DDT i vårt kroppsfett”. Bakom rönen stod laborator Gunnar Widmark. På förstasidan berättades det att han ingick i en större forskargrupp som hade utarbetat ett nytt förslag till svensk biocidforskning. Syftet var att ”klarlägga den allmänna situationen och belysa de ekologiska effekter som användningen av kemiska bekämpningsmedel medför”. Ansökan hade utarbetats av Bengt

Lundholm som underströk att flera av delprojekten var ”av den art att de måste förverkligas omedelbart”. Det gällde särskilt frågan om kvicksilverförgiftning. ”Vi har inte råd att förlora ännu ett år”, slog han fast.[197]

Det Soller rapporterade om i februari 1964 var inte resultaten av några mångåriga vetenskapliga studier. Nej, det rörde sig om förstudier och ansökningar som tillkommit i kölvattnet av den intensiva svenska biociddebatten 1963. Genom Sollers försorg kunde forskarna föra fram preliminära resultat i offentligheten och resa krav på mer forskningsmedel. De kommande veckorna skrev hon fortlöpande om Tejnings och Vestbergs nya experiment. Deras studier visade bland annat att kvicksilvret samlades i äggvitan. I gulan var halterna betydligt lägre och i skalet fanns det inga spår.[198] Forskarna pekade även på att hönor som ätit kvicksilverbetat utsäde inte lade sina ägg i redet. Detta kunde kanske förklara svenska fågelskådares rapporter om misslyckade häckningar hos havsörnen och andra fågelarter.[199]

Barbro Sollers miljögiftsartiklar väckte betydande uppmärksamhet i samtiden. De förflyttade tyngdpunkten från Rachel Carsons *Tyst vår* till studier av svenska förhållanden. Kvicksilveräggen debatterades på ledarplats och kommenterades av företrädare för olika myndigheter. Inom miljöhistorisk forskning har detta tagits till intäkt för att Soller 1964 blev Sveriges första heltidsanställda miljöjournalist.[200] Det är en tolkning jag vill nyansera. Vid den här tiden skrev Soller nämligen om allt möjligt. Från körsång och konstutställningar till reportage om utländska celebriteter som besökte Stockholm.[201] Miljöfrågor engagerade henne starkt, men till yrket var hon allmänreporter.[202]

Denna fas av hennes bana sträckte sig från 1964 fram till 1966. Under denna period skrev hon bland annat om när Charlie Chaplin besökte Stockholm och vad livräddare gjorde i Tylösand.[203] Ett signum för henne var längre essäer om djur- och fågelliv. De publicerades vanligen i söndagsbilagorna och illustrerades med färgfotografier. Texterna vittnar om ett djupt naturintresse, men var knappast en form av miljöjournalistik. Det var djurens liv och beteenden som stod i fokus. Någon miljökris eller några miljögifter diskuterades inte.[204]

Sollers position på *Dagens Nyheter* blev dock med tiden allt starkare. Våren 1966 fick hon för första gången möjlighet att göra en stor reportage-

resa utomlands. Tillsammans med fotografen Stig A. Nilsson reste hon en månad i Indien för att rapportera om den hotande hungerkrisen. *Dagens Nyheter* marknadsförde artikelserien i förväg och alla tre delarna slogs upp stort på förstasidan. Noterbart är att den första delen publicerades exakt en vecka efter Hans Palmstiernas ”Malthus och världssvälten”. Men där Palmstierna var en vetenskaplig debattör var Soller en gestaltande journalist. Hon berättade om att det var torkans år i Indien. Jorden var sårig och full av sprickor. Flodbäddarna hade förvandlats till brända dalar och brunnarna sinade: ”Jorden, människorna och djuren törstar som de inte gjort på hundra år.” Anledningen var att monsunregnen uteblivit och att skördarna hade slagit fel över hela landet. Indien var beroende av hjälp från omvärlden.[205]

Soller lyfte fram att 46 av Indiens 480 miljoner människor hotades av akut livsmedelsbrist. För att säkerställa att hjälpen nådde fram till dem byggde myndigheterna nya vägar och dammar. Dessa nödhjälpsarbeten gav fattiga familjer en chans till utkomst. Förtjänsten kunde användas för att köpa mat till fasta priser. Med text och fotografier gav Soller och Nilsson den humanitära katastrofen ansikten. Ett av dessa var en familjefar som satt med ryggen vänd mot sin familj. Han hade gett bort sin dagsranson av bröd och vatten till hustrun och döttrarna. För att slippa känna hunger tittade han åt ett annat håll medan de åt.[206]

Den andra delen i serien riktade kritik mot hur de indiska myndigheterna hanterade krisen. Soller berättade om att detaljerade ”hungerkartor” hade upprättats av myndigheterna där det gick att avläsa hur stor procent av befolkningen i ett område som hade drabbats av torka och missväxt. ”Men avläser man verkligheten tappar man lätt aktningen för statistiken”, skrev hon och lyfte fram en by som enligt kartorna hade skonats. Dit skickade regeringen uppköpare för att handla hundratals kilo spannmål. Men byborna hade inget överskott. De blev därför tvungna att köpa dyrt på marknaden och sälja billigt till myndigheterna. ”Att uppköparen förläst sig på kartstatistik är mer än troligt”, anmärkte Soller. I anslutning till reportaget intervjuade hon den indiske jordbruksministern. Han beskrevs som ”en liten ettrig energisk man” med okuvlig optimism. Hans mål var att få indiska bönder att odla enligt vetenskapliga principer. För detta krävdes jordreformer, traktorer, nya spannmålssorter, konstgödsel och

kemiska bekämpningsmedel. Visionen var att Indien skulle vara självförsörjande 1970. Soller var skeptisk.[207]

Den avslutande delen i serien dominerade söndagsutgåvan den 15 maj 1966. *Dagens Nyheter* lyfte fram att artikelserien hade väckt starka känslor hos läsekretsen. Många ville hjälpa. Därför publicerades en sammanställning över pågående och planerade svenska hjälpaktioner dit läsarna kunde skänka pengar.[208] Soller intervjuade och porträtterade premiärministern Indira Gandhi, dock utan kritisk udd. Gandhi var ”en person med ett svårt jobb” som genomförde det ”med äkta indisk värdighet”. I samtalet resonerade de två kvinnorna kring vad västvärlden kunde lära av Indien.[209] Mer brännande var artikeln om den pågående befolkningsexplosionen. Soller lyfte fram att Indiens population växte med en miljon människor i månaden. Hon betonade att det var en ohållbar situation. Alla åtgärder för att förbättra människors livsvillkor ”kommer ätas upp av det stigande befolkningsöverskottet” om inte ”åtgärderna koncentreras på just familjeplanering”. Men hittills hade alla kampanjer varit verkningslösa. Trots att bortåt en miljon steriliseringar genomförts och 16 000 familjeplaneringscentraler upprättats fortsatte Indiens befolkning att växa med oförminskad kraft. År 2000 beräknades det bo en miljard människor i landet. Prognosen förskräckte.[210]

Barbro Sollers roll i artikelserien ”Det svältande Indien” var den engagerade reporterns. Hon hade ett personligt tilltal och drog sig inte för att leverera kritik och dra egna slutsatser. I detta var hon del av en större trend. Under 1960-talets gång skedde nämligen en förskjutning i journalistiska ideal: från speglande objektivitet till kritisk granskning.[211] Förändringen sammanföll med att journalistyrket professionaliserades. År 1962 inrättades särskilda journalisthögskolor i Sverige och under decenniets gång försvagades även banden mellan de politiska partierna och pressen. Förändringarna öppnade upp för en mer självständig journalistroll.[212] Detta kom att få stor betydelse för Barbro Soller och för miljöfrågornas genombrott i Sverige.

Efter återkomsten från Indien återgick hon dock för en tid till att vara allmänreporter. Det arbetade hon som under återstoden av 1966. Hennes artiklar kunde lika gärna handla om semesterfirare i Bohuslän och Oktoberfesten i München som nya miljölarm.[213] Men tiden som generalist

gick mot sitt slut. Miljö- och djurartiklarna blev under höstens gång allt fler och från januari 1967 var det uteslutande detta som hon skrev om. Barbro Soller var nu Sveriges första miljöjournalist. I denna roll skulle hon på nytt göra kvicksilver i kosten till förstasidesnyheter.

Barbro Soller och kvicksilvergäddorna 1967–1968

Lördagen den 21 januari rapporterade Barbro Soller att det uppmätts höga halter av kvicksilver i svensk insjöfisk. Bakom upptäckten stod Statens institut för folkhälsan som arbetade med en nationell kartläggning av fiskbeståndet. De pågående undersökningarna hade, enligt Soller, gett oroväckande resultat. I Sveriges största sjö Vänern hade forskarna funnit gäddor med upp till 1,4 milligram kvicksilver per kilo, vilket var långt över det uppsatta gränsvärdet på 1 milligram. Myndigheterna gick därför ut och avrådde från daglig konsumtion. Det framhölls dock att människor utan risk kunde ”förtära fisk från detta och andra kvicksilverförorenade vattendrag en gång i veckan”. Soller ställde sig kritisk. Hon lyfte fram att gränsvärdet för andra livsmedel var satt till 0,05 milligram kvicksilver per kilo. ”Varför rekommenderar man då ett värde som är 20 gånger högre för fisk?” undrade hon. Svaret från professor Arvid Wretlind var att fisk anrikade kvicksilver snabbare än landdjur, varför man behövde räkna med ett högre naturligt utgångsvärde. Det fanns ingen anledning till panik, underströk han, eftersom svenskar i genomsnitt hade så låg fiskkonsumtion. Den nya rekommendationen var endast avsedd för människor med ensidig insjöfiskdiet.[214]

Soller lät sig emellertid inte lugnas. Hon följde undersökningarna av svensk insjöfisk noga och hennes reportage nådde gång på gång förstasidan. I mitten på februari 1967 hölls ett stort kvicksilvermöte på Regeringskansliet i Stockholm. Jordbruksdepartementet hade tillsammans med Socialdepartementet bjudit in sex forskare, däribland Stig Tejning. Från mötet rapporterade Soller att svensk insjöfisk hade 19 gånger högre kvicksilverhalt än havsfisk.[215] Misstankar riktades mot industrin och studier pekade särskilt mot massafabriker.[216] I mars rapporterade hon om Tejnings fortsatta forskning kring kvicksilverbetat utsäde. Studierna visade att personer som arbetade med kvicksilver

kunde få obotliga skador. Soller menade att rönen borde få stor betydelse ”för den pågående diskussionen om vilka kvicksilverhalter vi skall acceptera i fisk för försäljning”.[217]

Parallellt med att Soller drev kvicksilverfrågan hade den svenska debatten om de stora globala framtidsfrågorna börjat ta fart. Hans Palmstierna och Karl-Erik Fichtelius skrev regelbundet debattartiklar på *Dagens Nyheters* kultursida. Rolf Edbergs *Spillran av ett moln* var på väg att tryckas i en tredje upplaga. I april korsades Sollers och Edbergs vägar. Det var första gången som den svenske Norgeambassadören intervjuades i svensk press med anledning av *Spillran av ett moln*. Den stort uppslagna artikeln presenterades som startskottet på en ny artikelserie: ”Den hotade människan”. Soller framhöll att Edbergs bok hade blivit en bästsäljare i vetenskapliga kretsar. I intervjun intog hon en tillbakadragen roll och lät Edberg lägga ut texten. Han lyfte fram att nationers välstånd ”ofta mäts i antalet bilar, TV-apparater och telefoner”, men graden av miljöförstörelse var, enligt ambassadören, en betydligt säkrare måttstock på ”civilisation”. Själv ansåg han att välstånd borde mätas på ett annat sätt: ”Luft att andas i stället för gift att andas. Vatten att dricka i stället för gift att dricka.” Edbergs skarpa uttalanden illustrerades av ett halvsidesfotografi i färg av en soptipp.[218]

Dagen därpå kom en uppföljande artikel. Soller intervjuade professorn i bakteriologi Carl-Göran Hedén som riktade skarp kritik mot politikerna och det politiska systemet. Det behövdes fler personer med Rolf Edbergs klarsyn, framhöll han. Mänsklighetens viktigaste frågor krävde ledare med insikt i artens biologiska situation. Problemet var att dagens politiker endast hade ansvar ”inför sina väljare och inte inför sina väljares barn och barnbarn”. Det gjorde att närliggande och dagsaktuella frågor prioriterades framför långsiktiga hot. Hedén lyfte särskilt fram befolkningsfrågorna och den överhängande globala livsmedelskrisen. För att lösa problemen ansåg han att forskningsresurser borde koncentreras till dessa frågor. Soller själv var, precis som i Edberg-intervjun, närmast osynlig i texten. Hon ställde korta frågor som Hedén besvarade utförligt. Någon kritik eller några personliga funderingar framförde hon inte. Hennes roll i artikelserien var att göra varningsrösterna hörda.[219]

Efter intervjun med Hedén publicerades det dock inga fler artiklar i serien ”Den hotade människan”. Förhållandet säger en del om hur Sollers miljöjournalistik bedrevs vid denna tid. Hon rörde sig snabbt från ämne till ämne och följde ingen utstakad plan. De kommande månaderna skrev hon bland annat om oljeutsläpp, skånska naturvårdare, återställande av igenslammade sjöar och inrättandet av en ny miljöingenjörsutbildning.[220] Men det ämne som hon konsekvent återkom till var kvicksilverhalten i svensk insjöfisk. Hösten 1967 intensifierades hennes bevakning.

Fredagen den 13 oktober rapporterade Soller att storkonsumenter av Vänerfisk kunde drabbas av hjärnskador. Bakom larmet stod än en gång Stig Tejning. Han hade undersökt ”blod och hår hos 54 extrema fiskätare kring Vänern”, huvudsakligen yrkesfiskare och deras familjemedlemmar. Gruppen uppvisade i genomsnitt fem gånger högre kvicksilverhalt i sina blodkroppar än en kontrollgrupp. Tejning inskärpte att situationen var synnerligen allvarlig och att fiskerinäringen av nationella hälsoskäl riskerade att slås ut. Yrkesfiskarna stod inför en ekonomisk katastrof. Tejning framförde också, genom Soller, sina förhoppningar om att ytterligare medel skulle skjutas till så att hans forskningsarbete kunde drivas vidare.[221]

Det stora geografiska kartläggningsarbete som Statens institut för folkhälsan genomförde färdigställdes i mitten på oktober. Soller ansåg att det bekräftade alla misstankar om skadliga kvicksilverhalter.[222] En månad senare sammanträdde Medicinalstyrelsen och Veterinärstyrelsen. De utförde saluförbud för fisk från ett fyrtiotal vattendrag. Dock inte från Vänern. Soller beskrev i skarpa ordalag beslutet som att Sverige som första land i världen nu inte följde världshälsoorganisationens rekommendationer om högsta tillåtna kvicksilverhalt i människoföda.[223] De kommande månaderna rapporterade hon från offentliga debatter och började även skriva ledarartiklar i frågan.[224] Hennes linje var att de gränsvärden som hade satts upp var godtyckliga och att saluförbudet måste utsträckas. Med frågor och artiklar pressade hon myndigheterna.

Lördagen den 3 februari 1968 rapporterade hon i triumferande ordalag att ”Folkhälsan medger fel om giftvärden för svenska insjöfiskar”. Det fastslagna värdet gällde endast om man åt fisk en gång i veckan (något

som alltså Soller hade rapporterat om ett år tidigare). Denna information saknades dock i det material som Veterinärstyrelsen hade skickat ut till landets hälsovårdsnämnder. Därför tog Soller nu saken i egna händer. Med sin artikel ville hon överlämna fakta till svenska folket. På sin sida hade hon forskare och miljödebattörer som Stig Tejning och Hans Palmstierna.[225] Det nära samarbetet mellan miljöjournalisten Soller och delar av det naturvetenskapliga forskarsamhället var karaktäristiskt för miljöfrågornas genombrott i Sverige. Hon gav forskarna röst och publicitet, men drev också en alltmer självständig och kritisk linje gentemot vissa myndigheter och de forskare som arbetade där. Hennes position på *Dagens Nyheter* stärktes. Möjligheterna för henne att bedriva undersökande journalistik växte.

Nya Lort-Sverige 1968–1969

Barbro Sollers stora publika genombrott som miljöjournalist kom våren 1968 med reportageserien ”Lort-Sverige 30 år efteråt”. Titeln knöt an till Ludvig ”Lubbe” Nordströms välkända socialreportage *Lort-Sverige* från 1938, som hade visat hur fattiga människor i 1930-talets Sverige levde i smutsiga, dragiga bostäder tillsammans med vägglöss, loppor och kackerlackor. Reportaget skakade samtiden och kom att bli pådrivande för socialdemokratisk reformpolitik. År 1968 var emellertid Nordströms Lort-Sverige historia. Svenska hem hade på trettio år blivit rena och moderna. Men Soller hävdade att utvecklingen hade en mörk baksida. Smutsen hade i själva verket inte alls försvunnit. Den hade bara förflyttats ut i naturen.[226]

”Lort-Sverige 30 år efteråt” var ett nytt samarbete mellan Soller och fotografen Stig A. Nilsson. Våren 1968 reste de genom Sverige, likt de två år tidigare hade rest genom Indien. Tillsammans visade de upp och granskade missförhållanden. Alla de sju artiklarna slogs upp stort på *Dagens Nyheters* förstasida, vid ett par tillfällen med färgfotografier. Varje del inleddes med att en passage från Nordströms 30-talsreportage lyftes fram och jämfördes med samtiden. Särskild vikt lade Soller vid de miljömässiga konsekvenserna av moderna bekvämligheter som bilar, vattenklosetter, tvätt- och diskmaskiner. Bland annat porträtterade hon

en småbarnsfamilj i Värmland och lät Statens institut för byggnadsforskning räkna på vad deras villaliv innebar för miljön.

I artikeln växlade Soller fritt mellan olika stilgrepp. Hon skrev i sagans form om hur den unga familjen lämnade sin trånga lägenhet för att flytta till den moderna villan. Det var ”en mycket vanlig saga 1968”, underströk hon, ”överallt i landet gladde sig kvinnor och män över teknikens framfart i köken och badrummen.” Maskinerna gjorde livet enkelt och rent. ”Men alla goda sagor har ett troll eller i varje fall ett sorgligt kapitel”, inskärpte hon. Så även sagan om det moderna svenska villalivet. Därefter övergick hon till att i saklig ton redogöra för hur familjen indirekt smutsade ner vatten, mark och luft. Precisa siffror angavs och jämfördes med hur det hade varit trettio år tidigare. Utvecklingen gick i en oroväckande riktning. Därför vädjade Soller till läsarna att inte använda fosfatrika tvättmedel eller installera avfallskvarnar. ”Vi är alla med om att skapa den miljö vi lever i”, skrev hon, ”men vi kan förbättra den och stora krafter är i gång att minska dessa var mans bidrag till föroreningarna.” Hon blickade förhoppningsfullt framåt, mot ett samhälle där sopor blev värdefull kompost och inte luftföroreningar.[227]

Ett annat reportage i serien fokuserade Stockholms stadsluft. På förstasidan visades en bild på en man från hälsovårdsnämnden. Han höll upp ett ursprungligen vitt papper som hade färgats svart av avgaser. Bakom honom trängdes bilar. Soller berättade att det för trettio år sedan hade funnits omkring 60 000 motordrivna fordon i Stockholm. År 1968 var siffran 360 000. Bilavgaserna blandades med skorstensrök från oljepannor, värmeverk och fabriker. Det bästa skyddet mot Stockholmsluften var att hosta.

Soller framhöll att många människor hade vant sig vid den gradvisa försämringen av luftkvaliteten. Andra protesterade. Hon berättade att en växande grupp innerstadsföräldrar hade börjat uppvakta politikerna. De motsatte sig att deras barn skulle behöva växa upp i en hälsovådlig miljö. Därför krävde de ett omedelbart förbud mot bly i bensin, obligatoriska avgasrenare och att planerna på nya parkeringshus i city revs upp. Framför sig såg Soller en ”alltmer vaksam opinion”.[228] Själv var hon våren 1968 i högsta grad med om att bygga upp den.

”Lort-Sverige 30 år efteråt” innehöll även reportage från jordbruk och industri. Soller kontrasterade de sanitära problemen med löss och flugor i 1930-talets svenska hem med det utbredda bruket av kemiska bekämpningsmedel på 1960-talet. Biocidfrågorna hade under lång tid engagerat henne. Kontakterna med forskarvärlden var goda. Men våren 1968 använde hon sig av ett i sammanhanget nytt journalistiskt grepp. Hon vände sig direkt till bönderna. Vad tänkte egentligen de som arbetade med odling och besprutning?

Småbrukaren Gösta Olsson från Videlycke i Skåne berättade att han, liksom många andra, hade överlämnat besprutningen till en maskinstationsföreståndare: ”dagens nya bonde”. Men i fjol hade han på eget bevåg slutat använda kvicksilverbetat utsäde och ändå fått en fullgod skörd. Soller berättade att Olsson inte var ensam om att ta saken i egna händer. Under säsongen 1966–67 hade frökontrollanstalten funnit att blott en tredjedel av den svenska stråskörden behövde betas och att endast 40 procent av denna tredjedel faktiskt blev betad. Bönderna hade, med Sollers ord, ”inlett sitt tysta motstånd mot betningen, sedan de blivit alltmer medvetna om de svåröverskådliga följderna”.

Nästa person hon vände sig till var Henning Randau, direktör för en av landets största maskinstationer. Från sin bas i Teckomatorp ansvarade han för bekämpning av ogräs och ohyra på omkring 6 000 hektar åkermark i nordvästra Skåne. På förstasidan poserade han iklädd heltäckande skyddsdräkt, gasmask och handskar. Framför honom stod dunkar med gift och bakom honom sträckte åkrarna ut sig. För Soller berättade han att den enskilde bonden inte längre hade möjlighet att följa med i utvecklingen. Det fanns 700–800 kemiska preparat på marknaden och utrustningen var dyr. Därför hade jordbruket blivit alltmer storskaligt och industriellt.

Randau blev dock ingen måltavla för kritik. Tvärtom framträdde han som ansvarstagande och framåtblickande. För Soller berättade han att nya organiska ogräsmedel, lika effektiva men mindre giftiga och enklare för naturen att bryta ned, var på väg att ersätta DDT. Dessutom riktade han kritik mot att det inte krävdes någon utbildning för att hantera gifter. Många maskinstationsföreståndare och sprutförare hade endast gått en kort tredagarsutbildning. Denna gav Randau inte

mycket för. Han visade upp kursboken *Kemiska bekämpningsmedel* som enligt honom endast kemister kunde läsa med behållning. För unga lantarbetare var den mer förvirrande än klargörande. Men så satt det heller inga praktiker i den statliga giftnämnden. ”När såg nämnden en åker senast?” undrade Randau.[229]

Den sista delen av reportageserien fokuserade på massaindustrin i Sundsvall där landets största skogsindustriella bolag, Svensk Cellulosa AB (SCA), verkade. Soller berättade om hur Ludvig Nordström, när han på 1930-talet kom till Sundsvall, hade imponerats av fabrikernas bolmande skorstenar. För honom var detta ett bevis på industriella framsteg. För Soller var det en massivt förorenande verksamhet. Hon rapporterade att SCA använde havet för att göra sig av med kvicksilver och fibermassor utan att ta hänsyn till de långsiktiga miljömässiga konsekvenserna. Först på senare år hade reningsåtgärder börjat vidtas. Men ännu återstod mycket att göra.[230]

Dagen därpå diskuterade *Dagens Nyheters* huvudledare Barbro Sollers reportageserie. Det slogs fast att hon hade tecknat ”en mycket mörk bild” av miljövårdens aktuella läge. Många av de små framstegen, som upprättandet av reningsverk, var endast skenbara förbättringar. Under sin resa hade Soller inte funnit ett enda reningsverk som fungerade som det skulle. Ledarskribenten slog fast att de senaste årens allt intensivare miljödebatt hade gjort människor medvetna om problemens art och omfattning. Men vad ledde insikterna egentligen till? Det framhölls att endast en liten del av miljöförstörelsen berodde på slarv och okunnighet. Huvudorsaken var en annan. Det var ekonomiskt lönsamt att smutsa ned och billigt att använda gifter. ”Vi får alla via livsmedelspriserna en liten utdelning”, påpekades det. Situationen krävde genomgripande förändringar. Det nya miljömedvetandet behövde resultera i ”en ny villighet att ta ekonomiskt ansvar”. Genom höjda priser, avgifter, skatter och sänkta vinster kunde alla vara med och bidra till att sanera Lort-Sverige.[231]

Våren 1968 nådde Barbro Sollers reportage *Dagens Nyheters* många läsare. Året därpå vidgades läsekretsen ytterligare. Reportagen gavs då i omarbetad och utvidgad form ut som pocketbok med titeln *Nya Lort-Sverige*. Utgåvan var rikt illustrerad med Stig A. Nilssons svartvita fotografier, vilka fungerade som visuella bevis för det Soller berättade

om. I förordet till boken underströks det dokumentära anslaget. Soller lyfte fram hur hon ”sett, luktat, hört och hostat” sig igenom det nya Lort-Sverige. Med sin bok ville hon sprida information och skapa debatt. Därigenom hoppades hon bidra till ”en snabbare lösning av svåra frågor”. Miljöproblemen ”*är* besvärliga”, betonade hon, men ”i Sverige har vi råd att anstränga oss för att rätta till dem”. Möjligheterna var stora att bli ett föregångsland som i framtiden kunde hjälpa andra länder ”där tillgångarna tärts och förslitits ännu hårdare än hos oss”.[232]

Nya Lort-Sverige fick positiva recensioner och trycktes i en andra upplaga 1970. Parallellt med att boken gavs ut gjorde Soller och Nilsson en sista stor reportageresa tillsammans. Den resulterade i artikelserien ”Djurfabriken” som var en ingående granskning av den svenska köttindustrin. Den löpte från mars till juni, men marknadsfördes – och uppmärksammades – inte alls på samma sätt som ”Lort-Sverige 30 år senare”. Exempelvis var det endast den första delen i serien som tog plats på förstasidan. Reportageserien kom att markera slutet på Barbro Sollers tid på *Dagens Nyheter*. Sommaren 1969 lämnade hon tidningen för nya uppdrag. Hennes karriär som miljöjournalist var dock inte över. År 1972 anställdes hon på Sveriges Television för att bygga upp tv-nyheternas miljöbevakning.[233]

Miljöfrågornas stora genombrott i det sena 1960-talets Sverige var också Barbro Sollers. Genom sin journalistik sammanförde hon vetenskap med vardagsliv. I den mediala offentligheten var hon en unik kunskapsaktör som fyllde många olika funktioner. Till en början gav hon i första hand naturvetenskapliga forskare röst och uppmärksamhet. I sin roll på *Dagens Nyheter* kunde hon få kunskap att cirkulera och forskarlarm att tas på allvar. Med tiden fick hon själv en allt starkare och mer självständig position. Det var hon som såg till att kvicksilvergäddorna och det nya Lort-Sverige hamnade på förstasidorna.

Men miljöfrågornas samhälleliga genombrott utspelade sig inte enbart i offentlighetens ljus. Många av de människor som engagerades i frågorna verkade på andra typer av arenor. En av dessa var den nyblivna historieprofessorn Birgitta Odén. Genom hennes efterlämnade papper, och kompletterande intervjuer, har det varit möjligt för mig att rekonstruera hur Odén under sent 1960-tal sökte bygga upp en ny

miljöhistorisk forskningsinriktning.[234] Detta vid en tidpunkt då det inte någonstans i världen fanns ett miljöhistoriskt forskningsfält.[235] Odéns ambition var att göra historievetenskapen mer samhällsrelevant och hjälpa politiker att fatta bättre beslut. Men hur kom det sig att hon, som fram till 1960-talets mitt hade ägnat sig åt 1500-talets statsfinanser, ville gripa sig an en av samtidens brännande frågor? Vad ansåg hon att historiker kunde bidra med? Och hur gick hon till väga för att bygga upp ett nytt forskningsfält?

Två möten på Försvarets forskningsanstalt 1967

Upprinnelsen till Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ står att finna på Försvarets forskningsanstalt (FOA). Våren 1967 hade man där börjat tala om miljöfrågor i säkerhetspolitiska termer. Bakom detta stod Martin Fehrm, generaldirektör och chef på FOA. Han var vid denna tid även ordförande i Naturvetenskapliga forskningsrådet och satt med i den pågående Naturresursutredningen. Fehrm tänkte sig att de modeller för systematisk framtidsplanering som hade utvecklats av FOA på det militära området också skulle kunna komma till användning på miljö- och naturresursområdet. För att genomföra detta krävdes dock samhällsvetenskapliga kunskaper och kompetenser. Därför bjöd han i maj 1967 in tre professorer till ett möte på FOA: statsvetaren Pär-Erik Back, nationalekonomen Assar Lindbeck och historikern Birgitta Odén.

På detta stadium fanns det inga planer på ett gemensamt forskningsprojekt. Fehrm var i första hand intresserad av att pröva etablerade systemteoretiska planeringstekniker på miljöområdet. För detta behövdes samhällsvetenskapliga data och kunskaper om politiska beslutsprocesser. De tre professorerna klargjorde dock att det underlag som Fehrm efterfrågade inte fanns att tillgå. Varken inom statskunskap, nationalekonomi eller historia hade det tidigare forskats på området. För att systematisk framtidsplanering skulle bli möjlig krävdes det därför nya forskningsinsatser.[236]

På mötet diskuterades huruvida deltagarna skulle gå samman och skriva en debattbok. Med en sådan ville man få politiker och allmänhet att få upp ögonen för miljöförstörelsens allvar. Tanken var att boken skulle utmynna i en plädering för en kraftfull satsning på målinriktade

forskningsinsatser. Något beslut fattades emellertid inte och nästa sammankomst på FOA ägde rum först den 27 november 1967. På detta andra möte spelade Birgitta Odén en avgörande roll. Hon hade nämligen fått i uppgift att sammanställa tre PM om hur arbetet skulle gå vidare.[237]

I dessa utgick hon från de övergripande visioner som Fehrm hade redovisat i ett PM som hade cirkulerat internt inom FOA. Han framhöll där att meningsfull och rationell samhällsplanering krävde att varje beslut fattades ”med bästa möjliga kunskap om konsekvenserna av beslutet, men även och i första hand med en klar precisering av vad man vill uppnå med beslutet”. Det första steget i beslutsprocessen bestod därför av att fastställa målsättningen, värderingsgrunderna och restriktionerna.[238]

Nästa steg i processen handlade om att identifiera och studera de olika handlingsmöjligheter som fanns. Detta skulle ske genom planer och program där kostnader och konsekvenser specificerades. Betydelsen av ”svårbestämbara faktorer” och ”osäkerhetsområden” skulle lyftas fram och en nyckelroll skulle vigas åt riktade forskningsinsatser. Målet för denna forskning var att åstadkomma ”förbättrade framtida beslutsunderlag”. Dessa tre ord i Fehrms PM strök Birgitta Odén under och i marginalen till stycket antecknade hon: ”Detta är det enda historia kan vara med i.”[239]

Odéns marginalanteckning får sin förklaring i ett annat dokument där hon nedtecknat sina synpunkter på Fehrms PM. Hon skriver där att ”allt i Fehrms plan avser prognoser. För detta är historia oanvändbart”. Det hon ansåg att historiker kunde bidra med var ”kunskap om hur samhället i dessa avseenden *har* fungerat – och fungerar”.[240] Det förflutna liksom den omedelbara samtiden var hon beredd att gripa sig an, men framtidsprognoser lockade inte. Hennes marginalanteckningar förebådade de slitningar som skulle komma att uppstå mellan FOA och forskargruppen.

Novembermötet var dock i första hand ett konstituerande möte och Odén inledde sin föredragning med att fastslå varför en arbetsgrupp nu bildades. Hon lyfte fram att ”vi väl alla är djupt oroade av teknikens och välståndsutvecklingens följdverkningar” och underströk att diskussionen inte kunde begränsas till naturvetenskapliga och tekniska aspekter av problematiken. Det var lika viktigt att politikerna försågs med utredningar ”rörande den ekonomisk-sociala-politiska sidan av saken”. Hon pekade på tre vägar framåt för gruppen: författandet av en gemensam

skrift, upprättandet av ett forskningsprogram, samt etableringen av gruppen som ett samordningsorgan. Det sistnämnda krävde dock ”ett mandat direkt från regeringen”, men den punkten i hennes PM togs inte upp till diskussion.[241]

I anslutning till förslagen formulerade hon ett antal diskussionsfrågor: gruppens förutsättningar, sammansättning, finansieringsmöjligheter och relation till olika myndigheter. Mest belysande var emellertid den diskussionspunkt som gällde huruvida gruppen skulle författa en gemensam skrift. Det var i detta sammanhang Odén frågade sig om situationen verkligen fordrade en sådan: ”Eller har läget ändrats efter DN-debatten, Palmstiernas bok, Naturresurskommitténs betänkande och Naturvårdsverkets aktioner?”[242] Reflektionen visar hur dagsaktuellt orienterad Odén och FOA-gruppen var och vittnar också om att den svenska miljödebatten på bara ett halvår hade omformats i grunden. Kunskaper och krisinsikter cirkulerade inte längre enbart i specifika kretsar, som på FOA, utan rörde sig nu med stor intensitet i offentligheten.

Birgitta Odéns andra PM fungerade som ett avstamp. Det var ett diskussionsunderlag för hur ett tvärvetenskapligt forskningsprogram skulle initieras. Hon framhöll där att de ”naturvetenskapliga data som finns pekar på att vi står inför en kritisk punkt i samhällsutvecklingen”. Studiet av miljöproblem kunde därför ”inte inskränkas till en naturvetenskaplig granskning”. Det som krävdes var ett ”integrerat forskningsprogram” vilket tänktes bestå av en naturvetenskaplig-teknisk del och en samhällsvetenskaplig-ekonomisk. Hon underströk att samarbetet mellan dessa fält var själva ”poängen med gruppens konsolidering”. Den uttalade målsättningen var att åstadkomma ett förbättrat beslutsunderlag för politikerna.[243]

Förutsättningarna för ”en satsning med maximalt utbyte” stod centralt i PM:et. Odén lyfte särskilt fram vikten av att gruppen ansåg ”*målet* tillräckligt viktigt för att vilja göra ett personligt engagemang och leda yngre forskare som arbetar i programmet”. Denna formulering tog hon själv, som vi kommer att se längre fram, ad notam. Vidare ansåg hon att det behövdes någon form av auktorisation, en administrativ ledning samt tillräckliga ekonomiska resurser. För att den samhällsvetenskapliga forskningen skulle bli meningsfull krävdes också ett generellt tillstånd

att få ta del av ”förvaltningens och departementens arkivmaterial”.[244] Novembermötet avslutades med att de närvarande bestämde sig för att gå vidare med den tvärvetenskapliga satsningen.

Slitningar mellan forskarna och FOA

Det tredje mötet på FOA gick av stapeln i februari 1968. Inför detta möte sammanställde någon, oklart vem, en arbetsplan för gruppen. I denna angavs det att ”gruppens uppgift var att skapa *en ny modell för värderingar* i samhällsplanering genom överförande av inom FOA använd systemteoretisk analys till samhällssektorn”. Detta modellbyggande behövde dock föregås av ett forskningsstadium som skulle fokusera på ”värderingarnas roll i beslutsprocessen, tillgången på relevant kunskap på olika beslutsnivåer och förhållandet mellan de beslutande organens värderingar och olika opinionsgruppers värderingar”. För att forskningsuppgiften skulle bli hanterbar avgränsades den till miljöproblematiken.[245]

Det skisserade forskningsprogrammet hade sex ämnesingångar: naturvetenskap, teknik, medicin, ekonomi, statskunskap och historia. För kompetensen på de tre förstnämnda områdena stod Svante Odén och Hans Palmstierna samt tekniska experter verksamma på FOA. Samordningen krävde ett omfattande planeringsarbete i nära samråd med ”avnämarna”. Med detta uttryck avsågs i första hand de båda generaldirektörerna Valfrid Paulsson på Naturvårdsverket och Martin Fehrm på FOA.[246] Vid sidan av arbetsplanen cirkulerades också en något omarbetad version av Fehrms PM ”Välfärdssamhällets planerings- och beslutsfunktioner”. Där underströks vikten av att upprätthålla ”den biologiska balansen” och att miljöförstörelse inte fick äventyra framtida generationers handlingsutrymme.[247]

Det går inte att ta miste på att ambitionsnivån för forskningsprogrammet var hög. Samtidigt gav inte arbetsplanen någon konkret vägledning för hur gruppen skulle gå från planering till forskning. I anslutning till mötet på FOA noterade Birgitta Odén att olika särintressen hade börjat visa sig och att medlemmarna i gruppen därför drog åt olika håll: naturvetenskaplig forskning; samhällelig forskning; forskningspolitik

och forskningsorganisation samt prognostisk verksamhet. För att lösa motsättningarna ansåg hon att forskningsprogrammets avnämare – Naturvårdsverket – borde avgöra vad som önskades, därefter skulle gruppen kunna omorganiseras med hänsyn till målsättningen: ”Det som blir över får var och en själv organisera.” Hon såg dock en överhängande risk för ”en sprängning av gruppen”.[248] Alternativet var tydliga riktlinjer och en fokusering av forskningsinsatserna. På baksidan av papperet har hon skrivit att de som borde fatta beslut om detta var Valfrid Paulsson och Martin Fehrm eftersom de hade ”kontakterna med politikerna”.[249] Hela detta stycke har hon dock kryssat över. Av andra dokument att döma framgår det också att Birgitta Odén inte var beredd att styras av FOA. Det tydligaste beviset på detta återfinns i ett brev daterat 20 februari 1968 till Erik Dahmén, professor i nationalekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm. Med brevet ville Odén få till stånd ett informellt möte den 5 mars. Dahmén var genom Assar Lindbeck och Svante Odén underrättad om FOA-gruppens arbete om miljöfrågorna och hade av dem bjudits in att delta. Han hade ett särskilt intresse för miljöproblematiken och arbetade vid denna tid med att färdigställa debattboken *Sätt pris på miljön*.[250] I brevet till Dahmén skriver Birgitta Odén uttryckligen att ”vi som representerar forskare utanför FOA känner just nu ett stort behov att behandla ärendet tillsammans och utan FOA:s inblandning”.[251]

Det informella mötet kom också att hållas på Handelshögskolan, men såväl Dahmén som Back hade förhinder. Dock närvarade Svante Odén, vilket visar att skiljelinjen gick mellan forskargruppen som helhet och FOA.[252] I ett brev till Back uttrycker Odén lättnad över att gruppen börjat ta det praktiska planeringsarbetet i egna händer. Hon reste där frågan om FOA-kontakterna möjligen borde inskränkas till ett samarbete med överingenjör Erik Moberg som inte heller ”vill kasta ut detta snabbt utan tycker vi bör arbeta med saken några år”.[253] I avslutningen konstaterar hon att hela saken äntligen kommit i ett läge som kändes lugnt. Breven pekar mot att forskargruppen och FOA arbetade med olika tidsperspektiv. Martin Fehrm ville ha snabba resultat, forskarna ville ha gott om tid.

Miljöhistoria i Lund med politik i fokus

Parallellt med planeringsarbetet på FOA tog Birgitta Odén egna lokala initiativ. Den första person som hon involverade var Sverker Oredsson. Han var vid denna tid fil. lic. och arbetade med att slutföra sin doktorsavhandling om svensk järnvägspolitik under 1800-talet.[254] Ett centralt tema i denna var debatter kring allmännytta och egennytta. Temat gick igen på ett annat område: 1800-talets skogsfråga. Oredsson uppmuntrades av Odén att utforska detta närmare och i september 1967 författade han ett tresidigt PM med titeln ”Miljövård och politik under 1800-talet”. Här redogjorde han kortfattat för lagar, kommittéarbeten och politiska debatter. Han lyfte bland annat fram att man i en utredning från 1868 ansåg att ”skogsförödelsen bidragit till den svåra missväxten i slutet på 1860-talet”.[255] Meningen har strukits under av Odén. Möjligen såg hon det som ett varnande – och därmed användbart – historiskt exempel.

Nästa belägg för att Odén hade börjat engagera sina kollegor och studenter är från februari 1968. Vid denna tidpunkt skickade hon en redogörelse till Naturvårdsverket över den planerade och pågående verksamheten i Lund. Grundforskningsplanen bestod av tre delar: trendanalys, idéhistorisk analys och opinionsanalys. Ansvarig för den förstnämnda var Sverker Oredsson som skulle behandla den politiska hanteringen av skogs-, vatten-, diknings- och avloppsfrågan under perioden 1850–1950. Den idéhistoriska analysen av natur- och miljöproblematiken 1890–1950 skulle utföras av fil. mag. Ingrid Millbourn och opinionsfrågorna utredas av docent Lars-Arne Norborg. Utöver detta informerade Odén Naturvårdsverket om att man avsåg att genomföra ”målinriktad, tvärvetenskaplig forskning” kring valda politiska beslut i naturvårdsfrågor och deras effekter på samhället. Detta arbete skulle ske i samarbete med systemanalytisk expertis.

I redogörelsen framkommer också att licentianden Yvonne Bengtsson hade börjat fördjupa sig i 1850-talets skogsdebatt och att fyra kandidatstudenter hade påbörjat uppsatsarbeten. Ämnena för dessa var ”Högern och strandlagen”, ”Rachel Carsons ’Silent Spring’ och dess mottagande i svenska fackkretsar”, ”Mörrumsån och dess

problematik” samt ”1949 års skogslag och 1956 års diskussioner”.[256] Studenterna namngavs inte i dokumentet, men det framgår av titlarna – och det faktum att de explicit togs upp i kommunikationen med Naturvårdsverket – att Odén såg uppsatsskrivandet som en integrerad del av det större forskningsprojektet. Hon byggde lokalt genom att vägleda studenter och unga forskare mot miljöhistoriska teman.

En av dem som Birgitta Odén lyckades styra in på detta spår var Lars J. Lundgren. Han hade blivit amanuens 1967 och kort därefter uppmuntrats att börja doktorera. Valet av avhandlingsämne var emellertid inte självklart. Det enda som han var säker på var att han inte ville gå vidare med något han gjort tidigare. Odén tyckte att han skulle ta god tid på sig, eftersom han skulle hålla på med arbetet under många år. Det räckte inte att projektet var intressant rent vetenskapligt, ansåg hon, man måste känna för ämnet och verkligen vilja veta. Uppmaningen resulterade i en tid av obeslutsamhet innan Odén begärde ett samtal. Från detta hade Lundgren, när jag intervjuade honom 2017, klara minnesbilder.

Birgitta Odén inledde samtalet med att säga att hon hade förstått att han var intresserad av aktuell politik, modern musik och annat som rörde sig i tiden. ”Du verkar leva rätt mycket i nuet”, sa hon, ”och så är du samtidigt historiker.” Lundgren instämde varpå Odén undrade om han inte skulle ta och tänka igenom någon aktuell fråga och dess historiska rötter. Därefter ”kastade hon faktiskt själv fram det här med miljö” och använde sig av argumentet ”du är ju så mycket ute och lufsar i naturen så du bör ju ha ett intresse för miljön”. Samtalet väckte Lundgrens intresse. Han hade följt med i den pågående miljödebatten ”men aldrig tänkt på det historiskt”.[257] Han började orientera sig i statliga utredningar och insåg snabbt att han var sitt avhandlingsämne på spåren.

Samtalet skedde någon gång tidigt 1968 och i det efterlämnade materialet nämns Lundgrens namn första gången i projektplanen ”Natur och samhälle i svensk politik 1850–1967”. Planen härrör från februari 1968 och är utformad som en ansökan till det statligt finansierade Humanistiska forskningsrådet. Eftersom ansökningstexten är ofullständig, och i senare dokument benämns som ett PM, har den sannolikt inte skickats in. Av forskningsplanen framgår att Odén vid denna tid arbetade på två sammanflätade sätt. Dels utarbetade hon

avgränsade forskningsprojekt, dels engagerade hon unga forskare att ta sig an dem. Hennes egen roll var forskningsledarens. Det var inte tänkt att hon själv skulle göra något empiriskt arbete.[258]

Målet med det historiska forskningsprogram som planerades var att ”nå kunskap om de huvudsakliga utvecklingslinjerna i problemkomplexet natur och samhälle under de senaste hundra åren”. Särskild vikt lades vid hur ”attityder och värderingar har utvecklats, när det gäller de enskildas skyldigheter och rättigheter gentemot samhället – och vice versa – i fråga om naturresurser och miljöproblem”.[259] De två mest utbyggda delstudierna var Sverker Oredssons trendanalys av skogsfrågan och Ingrid Millbourns idéhistoriska studie av de politiska partiernas ideologiska ställningstaganden i naturresursproblematiken 1900–1930. Det ideologianalytiska angreppssättet var centralt i båda projekten och Birgitta Odén planerade fler liknande studier, däribland en om partiernas ståndpunkter 1930–1960 samt en samtidshistorisk om 1960-talet. Även det tredje huvudspåret i forskningsplanen, opinionsutvecklingen, hade en idé- och argumentationsanalytisk inriktning. Där återfanns en studie av ”Naturvårdsföreningarnas opinionsbildande verksamhet” och en annan av ”Press-opinionen i naturvårdsfrågan under 1960-talet”. Därutöver skisserades socialhistoriska studier av naturvårdsföreningarnas medlemsstock och huruvida ökad fritid ledde till ett ökat naturvårdsintresse.[260]

Utöver de konkreta projektbeskrivningarna innehöll ansökningstexten också en tresidig allmän inledning. I denna tog Odén sitt avstamp i det förindustriella Sverige där ”kollisionerna mellan natur och samhälle” hade varit ”relativt små och betydelselösa”. Människorna hade i allt väsentligt levt inom naturens ramar och ”omsorgen om kommande generationer fanns med i föreställningsvärlden”, bland annat i hanteringen av skogsresurserna. Hon framhöll dock att det även i äldre tid hade skett ”överexploatering av naturresurserna med katastrofala verkningar”. Det sedelärande exemplet framför andra var det antika Medelhavsområdet, vars jordar hade utarmats till följd av ”för hård betning och förstöring av skog”. Hon underströk att denna förödelse inte hade berott på en ”kortsiktig värderingsskala” utan skett på grund av ”vetenskaplig okunnighet om långsiktiga konsekvenser”.

Detta exempel på naturresursmissbruk och miljöförstöring visade enligt Odén hur viktigt det var att ”aningslösheten om förhållandet mellan natur och samhälle” skingrades.

I det industrialiserade samhället var detta viktigare än någonsin tidigare. Förhållandet motiverade projektets modernhistoriska fokus och dess intresse för ideologier, värderingar och politiska beslutsprocesser. Birgitta Odén framhöll särskilt att ”välståndsideologins doktrin om den ökade konsumtionens sociala och ekonomiska välsignelser” var otillräcklig eftersom den inte tog hänsyn till externa effekter på miljön. Hon framhöll att de negativa konsekvenserna ”först nu blivit uppenbara” och det var därför angeläget att undersöka hur vi hade försatt oss i denna situation. Hade vetenskaplig information saknats? Hade de politiska värderingarna varit alltför kortsiktiga? Hur hade beslutsprocesserna egentligen sett ut?[261]

Frågeställningarna ovan vittnar om att Odén lade avgörande vikt vid politiskt handlande. Det var genom politiska värderingar, planer och beslut som den historiska utvecklingen formades. I linje med dessa antaganden kunde historieforskning bli samhällsnyttig just genom att förbättra det politiska beslutsunderlaget. På miljö- och naturresursområdet var forskningen särskilt påkallad, eftersom kunskapsläget var så skralt. Anledningen till detta var, enligt Odén, att ”en företeelse som inte framstår som intressant i samtiden och som inte heller i det förflutna samhället uppfattades som intressant, har inte känts omedelbart lockande som forskningsobjekt”. Detta hade förändrats i och med det samhälleliga kunskapsgenombrottet 1967. För historikerna var det därför angeläget att röra sig in på detta nya område där deras forskning faktiskt efterfrågades. Samhällsnyttig historieforskning kunde inte vända ryggen åt samtiden. Den skulle gripa sig an och historisera aktuella problem, enligt Odén.[262]

Planeringsarbetet intensifieras

I mars 1968 gick planeringsarbetet in i ett intensivare och mer fokuserat skede. De fyra professorerna – Odén, Back, Lindbeck och Dahmén – hade täta kontakter med varandra och började på allvar arbeta mot ett gemensamt mål: en projektansökan till den nyinrättade Riksbankens

Jubileumsfond.[263] Det praktiska arbetet skedde utan FOA:s medverkan, men det rörde sig inte om någon formell brytning. Tvärtom ansökte professorerna hos FOA om vardera 20 000 kronor (cirka 170 000 kronor i dagens penningvärde) för att sätta igång sina respektive forskningsverksamheter. Ansökningarna beviljades i april och Odén använde sina medel för att timavlöna några av de unga forskare som hon engagerat i projektet. Dessa fick i uppdrag att genomföra avgränsade arbetsuppgifter av betydelse för den övergripande forskningsdesignen.

Två av dessa var Hans Idén och Ingemar Norrlid som tillsammans genomgick en kurs i systemteoretisk analys. Därutöver excerperade de systemteoretisk litteratur för att undersöka om metoden tidigare hade tillämpats i praktisk miljövårdspolitik. En annan person som involverades var Kerstin Malcus. Hon skulle genom litteraturstudier gripa sig an frågan om de klassiska naturförstöringsfenomenen, däribland erosion, och orientera sig i de miljöhistoriska diskussioner som pågick i USA. I början av maj var det också tydligt att Lars J. Lundgrens forskningsarbete hade börjat ta fart. Han erhöll medel för att gå igenom litteratur och tryckta källor kring såväl vatten- och avloppsfrågan som dikningsfrågans historiska utveckling. Därutöver undersökte Arne Fryksén förändringar i naturskyddslagen på 1950-talet och Bo Huldt gick igenom Östersjöfrågans behandling i riksdagen.[264]

Tidigt i april tog Odén kontakt med Paul Lindblom, direktör på Riksbankens Jubileumsfond. Han meddelade att fonden var ”överlupen av ansökningar” och därför inte var beredd att ta ställning till gruppens planer förrän i oktober. Då skulle fonden å andra sidan ha större ekonomiska resurser att röra sig med. Eftersom ansökan skulle gå igenom olika remissinstanser behövde den dock skickas in före midsommar.[265] Detta tog gruppen fasta på och professorerna bestämde sig för att skriva ihop var sitt PM till nästa inplanerade FOA-möte den 6 maj. Tidsramarna för programmet sattes till fyra år, med start den 1 januari 1969. Det sökta anslaget var avsett för lön åt två–tre unga forskare inom varje delprojekt. Därutöver önskade man tillsätta en styrelse, bestående av de fyra professorerna, som skulle ha medel till resor, konferenser och litteraturinköp.[266]

Birgitta Odén intog en ledarroll i gruppens arbete. Hon ansvarade för den interna kommunikationen och skrev utkastet till den gemensamma inledningen. Dessutom är det uppenbart att hon vid denna tid hade fått saker att börja hända i Lund. Nationalekonomerna i Stockholm och statsvetarna i Umeå befann sig fortfarande på ett tidigt planeringsstadium. Inför majmötet på FOA cirkulerade Odén en tresidig redogörelse för sin verksamhet. Vad som är särskilt intressant med detta dokument är att de empiriska provborrningarna hon initierat redan hade gett resultat. Några av de unga forskarna hade lokaliserat konkreta historiska problem som de ville undersöka närmare.

Ett exempel på detta är Lars J. Lundgrens studier av vatten- och avloppsfrågan. Lundgren hade undersökt hur man i riksdagen under tidigt 1900-tal behandlade lagstiftningsfrågor på området. Vid denna tid fanns det en tydlig intressemotsättning mellan industri och bönder. Högermän ställde sig på industrins sida, medan liberaler – understödda av socialdemokrater – värnade de som drabbats av förorenade utsläpp. När förespråkarna för en skärpt politik fick en starkare parlamentarisk ställning under 1920-talet kom emellertid inga förändringar till stånd. Varför ebbade aktiviteten ut i passivitet? Frågan hade generell relevans och förtjänade enligt Odén att utredas närmare. Ett annat övergripande spörsmål rörde ansvaret för framtida generationer. Här stod Sverker Oredssons studie av 1800-talets skogsfråga centralt. Den långa omloppstiden i skogsproduktionen framkallade intressekonflikter. Hur skulle man värdera ekonomisk expansion i nuet mot framtida behov? Frågeställningen aktualiserades även i diskussioner av en annan naturresurs – malmerna. I motsats till skogen var dessa resurser emellertid ändliga vilket öppnade för intressanta jämförelser.[267]

Den som hade fått Birgitta Odén intresserad av malmfrågan var den socialdemokratiske politikern och tidigare finansministern Ernst Wigforss. Hon hade intervjuat honom i april månad 1968 och han hade då framhållit att högermän och socialdemokrater funnit varandra i just malmfrågan. Båda grupperna menade nämligen att ”malmer borde exploateras i nuläget – utan hänsyn till framtiden – därför att man visste vad man nu kunde få ut för malmen, medan i framtiden värdet kunde bli mindre”.[268] Enligt Wigforss hade liberaler motsatt sig denna

ståndpunkt och argumenterat för framtida generationers nyttjanderätt. Samtalet med Wigforss vittnar om att Odén inte tvekade att ta kontakt med politiker. Detta framkommer också i hennes presentation av det planerade Östersjöprojektet. Bo Huldts förstudier hade visat att tre specifika politiker av olika färg var tongivande i riksdagsdebatterna. Mot bakgrund av detta hade Odén upprättat kontakter med dem för närmare efterforskningar. I redogörelsen till FOA nämnde hon även fem studentuppsatser som förhoppningsvis skulle bli klara till hösten. Det uttalade syftet med dessa var att undersöka om en serie centrala problem i svensk miljöpolitik var lämpliga som *case-studies* inom det större forskningsprogrammet.[269]

Nationalekonomernas PM färdigställdes först efter mötet på FOA. I ett brev till Erik Dahmén, daterat den 14 maj, tackar Odén för PM:et och informerar honom om att hon ska ”använda weekenden för att färdigställa inledningen och sedan skicka den på ’remiss’ till er”.[270] Texten Odén skickade ut var fyra sidor lång och hon fick ett snabbt svar från Back som tyckte den var utmärkt. Han hade ”inga ändringsförslag, inte ens formella”.[271] Lindbeck tyckte inledningen var ”vettig”, men reagerade starkt på den passage där Odén beskrev upprinnelsen till gruppen. I det första utkastet stod det att Martin Fehrm ”var en av de första, som klart insåg denna frågas samhällsvetenskapliga sida”. Detta har Lindbeck strukit över och i marginalen skrivit ”Usch! Servilt!”.[272] Erik Dahméns kommentarer var huvudsakligen av formell karaktär, men hans förslag till omformuleringar var inte oväsentliga. I utkastet skrev Odén att Naturresursutredningen ”blottade skrämmande perspektiv” och att miljödebatten därefter ”antagit lavinartade proportioner”. På Dahméns förslag ändrades detta till ”blottade allvarliga perspektiv” och ”blivit mycket livlig”.[273] Ändringarna vittnar om att Odén hade ett starkt känslomässigt engagemang i miljöfrågorna, men samtidigt var prestigelös nog att ändra sina formuleringar. I stort som smått följde hon Dahméns och Lindbecks ändringsförslag.

Ansökan, avslaget och forskargruppen Natur och samhälle

Den 17 juni 1968 skickades den fullständiga ansökan in till Riksbankens Jubileumsfond. I sitt förord lyfte professorerna fram att deras planerade forskning tycktes dem ligga väl i linje med fondens uttalade syfte att ”öka kunskapen om de verkningar, som tekniska, ekonomiska och sociala förändringar framkallar i samhället och hos de enskilda människorna”.[274] Ansökan bestod av fyra delar. Den första innehöll den gemensamma inledningen samt en beskrivning av styrelsens arbetsuppgifter och budgetposter. Därefter följde tre ganska olikartade presentationer av delprojekten. Där Odén hade en utförlig och argumenterande text på nio sidor hade Back en mer skissartad på tre. Tematiskt låg dock historia och statskunskap nära varandra. Det som skulle undersökas var den politiska beslutsprocessen och värderingarnas roll i denna.[275]

Det nationalekonomiska projektet hade en annan karaktär. För Dahmén och Lindbeck var empiriska undersökningar inte tillräckliga – de tog sikte på teoriutveckling. Huvudproblemen som skulle undersökas var exploatering av naturresurser, externa effekter och ekonomisk planering. Målsättningen var att formulera en ”teori för investering under osäkerhet” där man tog fasta på ”vissa speciella egenskaper hos naturresurserna, t.ex. irreversibiliteter”. Forskningen skulle genomföras i nära samarbete med naturvetare som kunde hjälpa dem att hitta lämpliga studieområden. Planen var fem sidor lång, men innehållsmässigt tät och förhållandevis konkret. Exempelvis specificerade man vilka forskare som skulle anställas och vad de hade för kvalifikationer.[276]

Det historiska delprojektet ”Natur och samhälle i svensk politik 1850–1965” var dock det mest utvecklade. Odén hade byggt vidare på sitt utkast från februari månad och presenterade nu en sammanhållen forskningsplan. Inledningens historiska bakgrundsteckning och syftesformuleringar var i princip oförändrade, men forskningsdesignen hade förfinats och renodlats. I juni 1968 var det tydligt att de så kallade ”trendstudierna” utgjorde kärnan i det historiska forskningsprogrammet. Dessa var nu sex till antalet och kan grovt delas in i två tematiska block. Ett första som kretsade kring den politiska hanteringen av naturresurser

(skog, vatten och malmer) och ett andra som behandlade opinionsbildningen och den statliga naturvården. Samtliga trendstudier gick ut på att ”fixera, i vilka tankebanor – d.v.s. med vilken målsättning och vilken värdering – man under olika perioder sökt lösa natur- och miljöproblematiken”. Detta skulle genomföras med ”sedvanlig historisk metod, utökad med kvantitativ metod och s.k. *content-analysis*”. Eftersom många forskare skulle undersöka samma material skulle viss central excerpering ske, framför allt av tidningsmaterial.[277]

I det andra blocket av trendstudier skulle naturskyddsrörelsens uppkomst, sociala sammansättning och ideologiska utveckling undersökas. Särskild vikt skulle läggas vid övergången från ”estetiskt motiverad naturvård till socialt och ekonomiskt motiverad naturvård”. En angränsande studie av den statliga naturvårdsförvaltningens framväxt skulle också genomföras. Den sista trendstudien, pressopinionen i naturvårdsfrågor under 1960-talet, var en ”närmast självklar del av undersökningen”, men skulle inte genomföras förrän ”vi nått en bättre distans till ämnet”. I väntan på detta skulle dock ett antal sonderande studentuppsatser författas.[278]

De trendstudier som motiverades mest utförligt var skogsfrågan samt vatten- och avloppsfrågorna. I båda fallen fanns det tydliga konfliktlinjer och ideologiska motsättningar mellan olika grupper. Därför tänktes undersökningarna kunna bidra med generella insikter. Skogsfrågan beskrevs som ett ”utomordentligt viktigt testinstrument för ideologiska motsättningar i naturresursfrågor” och vatten- och avloppsfrågan var ”värd stor uppmärksamhet, eftersom den uppvisar flera karakteristiska drag”.[279] Formuleringarna vittnar om att Odén inte var ute efter det historiskt specifika utan sökte det allmänna. Målet var att nå kunskap med bärkraft på nuet. Då var det viktigt att studera situationer och processer som liknade samtidens.

Utöver trendstudierna fanns ett avsnitt om historiska fallstudier. Dessa skulle utgöra en gemensam resurs för forskningsprogrammet. Om samhällsvetarna, eller FOA, hade behov av historisk expertis kunde tvärvetenskapliga specialstudier genomföras. För närvarande planerades en studie om Östersjön och en om utdikning. Fallstudierna skulle följa en speciell mall i elva punkter som hade utarbetats i samråd med FOA.

Därigenom kunde forskningen bli direkt användbar för prognostisk verksamhet.[280]

I projektbudgeten diskuterade Odén även formerna för det kollektiva forskningsarbetet. Hon framhöll att den i huvudsak skulle utföras i form av licentiandarbeten med stipendiefinansiering. Det var ”emellertid nödvändigt att knyta mer permanent arbetskraft till projektet, om detta skall kunna genomföras på ett mera energiskt och målmedvetet sätt”. Detta ville Odén göra genom att anställa en forskarassistent med licentiatexamen som kunde ansvara för att leda och planera gruppens verksamhet. Personen skulle även disputera på ett till projektet knutet ämne. Därutöver påpekade hon att ”historisk forskning av denna art kräver ett förhållandevis stort centraliserat insamlingsarbete i skilda källserier”. Detta arbete skulle utföras av timarvoderade studenter, men ”kontroll av excerperingen och excerpisterna bör åvila en forskningsassistent”. Den senare skulle vara en yngre forskare som inom projektets ram skulle licentiera. Odén uppgav att lämpliga personer fanns att tillgå vid Historiska institutionen, men nämnde inga namn. Eftersom tillgången till licentiandstipendier var osäker, ville hon också ha viss handlingsfrihet att efter behov omfördela anslaget.[281]

Det historiska forskningsprogram som Birgitta Odén hade utmejslat var i högsta grad en kollektiv satsning med unga forskare i centrum. På ett års tid hade hon gått från att diskutera behovet av samhällsvetenskaplig och historisk forskning kring miljöfrågorna på FOA till att initiera en lokal forskningsmiljö i Lund. De nära kontakterna med samhällsvetare, naturvetare, politiker och myndigheter innebar att forskningen hade potential att sätta avtryck långt utanför historieämnet. Intresset för miljöfrågorna hade dessutom ökat kraftigt i Sverige under året som gått. Men för att hennes planer skulle kunna realiseras krävdes finansiellt stöd. Förhoppningarna knöts till Riksbankens Jubileumsfond.

Vid sammanträdet i oktober 1968 bordlades emellertid ansökan. Av Odéns efterlämnade papper tycks det som att fonden varit ”missnöjd med utformningen av de ekonomiska och statsvetenskapliga delarna”.[282] I början på 2000-talet gjorde Birgitta Odén dock själv arkivefterforskningar för att utröna varför ansökan inte hade beviljats. Hon fann då att de externa sakkunniga hade gett välvilliga rekommendationer, men att

styrelsen inte hade följt dem. Om anledningarna till detta kunde hon bara spekulera. Hon hade dock klara minnesbilder av att fondens dåvarande sekreterare i bryska ordalag hösten 1968 hade meddelat henne att hon inte borde inbilla sig ”att historiker skulle få pengar motsvarande en hel universitetslektorstjänst för att studera ett ämne som miljö”. Hon beskriver beskedet som ”ett slag i ansiktet” och lyfter fram att Martin Fehrm på FOA hade känt likadant: ”I viss mening var det ju hans projekt, hans idéer som fick avslag.”[283]

Men ärendet var bordlagt, inte avslaget, och i januari 1969 skickade Back, Dahmén och Lindbeck in utbyggda projektplaner. Det framgår av dessa att samhällsvetarna på allvar hade kommit igång med sina forskningsidéer under hösten 1968. Pilotstudier hade genomförts och förhoppningarna om ett större anslag var inte grusade. Odén var dock ”starkt präglad av missmod efter första utfallet” och gjorde inga ändringar i det historiska delprojektet.[284]

Vid fondens nästa möte den 14 februari 1969 kom ärendet att bordläggas igen. Av samtida brevmaterial framgår det att Odén nu helt hade gett upp hoppet om extern finansiering. ”Detta betyder slutet för vår grupp”, skriver hon, ”varken Back eller Dahmén kan efter ett år av förespeglingar hålla ihop sina grupper – samhällsvetare är eftersökta och kan ju inte heller förväntas leva på luft.” De unga forskarna i Lund var ”ståndaktiga”, men Odén hyste tvivel kring sin egen roll och framtid: ”Hur länge ska jag orka dra lasset utan någon hjälp i form av sekreterare eller assistent?” Hon meddelade att hon skulle gå ned på låg nivå och därmed slippa ”varje plikt att leverera något”.[285]

I mitten av april 1969 kom så ett oväntat besked. Riksbankens Jubileumsfond hade beslutat att ge den nationalekonomiska delen av projektet finansiering. Detta kom samtidigt att innebära det definitiva slutet på gruppens gemensamma satsning. Från FOA:s sida lämnades en protestskrivelse in, medan Back och Odén inte var beredda att kämpa vidare.[286] Odén var dock angelägen om att det miljöhistoriska initiativet i Lund inte skulle gå om intet. Någon form av fortsättning ansåg hon vara nödvändig, särskilt med tanke på de unga forskare som hon hade engagerat. I samråd med Sverker Oredsson kom hon fram till att forskargruppen ”Natur och samhälle” skulle bildas. Själv tog hon

dock ett steg tillbaka och överlämnade ledningsansvaret till Oredsson. Under 1970-talets första år träffades gruppen regelbundet någon gång i månaden, men det rörde sig inte om ett koordinerat forskningsprogram. Avhandlingsämnena låg en bit ifrån varandra och arbetsvillkoren för gruppens medlemmar såg mycket olika ut. Det var endast Lars J. Lundgren och Rune Ivarsson som forskade på heltid. År 1974 kom Sverker Oredsson att lämna forskningen för kommunalpolitiska uppdrag.[287]

Omständigheterna för Birgitta Odéns avhopp är inte helt enkla att klarlägga. Det framgår av det efterlämnade materialet, liksom av mina intervjuer, att hon fortsatte att i hög grad intressera sig för miljöfrågor och miljöhistoria. Det var dock först på 1980-talet som hon själv på allvar grep sig an problematiken igen, då utifrån ett didaktiskt perspektiv. Därefter kom hon också att delta i de miljöhistoriska konferenser som under 1990-talet började anordnas i Sverige. Lars J. Lundgren minns särskilt ett tal som hon höll på en konferensmiddag under tidigt 2000-tal. I detta tal blickade hon tillbaka på sina tidiga forskningsidéer och berättade i drastiska ordalag om sitt beslut att byta spår: ”Jag hoppade av gruppen. Det var bättre att överlämna den till en annan. Eftersom jag hade misslyckats så kapitalt och blivit idiotförklarad.” De starka orden gjorde intryck på Lundgren som först vid detta tillfälle insåg hur hårt Birgitta Odén hade tagit avslaget. Han bad henne därför en tid efter konferensen att utveckla sina tankar och hon hade då sagt: ”Jag var ung, jag var ny och jag ville satsa på ett nytt område.” Det negativa beskedet hade blivit för mycket: ”Jag klarade inte det.”[288]

Odéns starka känslor framkommer också i hennes skriftliga tillbakablick på projektet från år 2002. Där berättar hon med stolthet att Per Eliasson precis hade disputerat på ”en skogshistorisk avhandling inom ämnet historia med tydliga tvärvetenskapliga grepp”. Avhandlingen innebar att ”smäleken från 1968/69 var avtvådd” och att ”miljöhistoria i sin lundensiska, politiserade form” kunde gå vidare med tillförsikt. Därefter slog hon fast: ”Idéer kan hejdas av resursbrist. Men de behöver inte dö. De kan återkomma med nya bärare och stimulerade av nya impulser från de många discipliner som har miljö på sin agenda.”[289] Satsningen hade inte varit förgäves.

Kunskapsaktörer och nätverk

Barbro Sollers och Birgitta Odéns historier ger oss en fördjupad förståelse för hur miljöfrågornas genombrott i Sverige gick till. Deras professionella engagemang understryker att det samhälleliga kunskapsgenombrottet involverade och aktiverade många olika sorters kunskapsaktörer. I Sollers fall accentuerades intresset för miljö- och naturfrågor. Hon blev under 1960-talets gång allt mer drivande i utvecklingen. Tidvis var det hon som satte agendan för den svenska miljödebatten. I Odéns fall kom miljöfrågornas genombrott att innebära en radikal nyorientering i hennes egen forskning, från 1500-talets statsfinanser till det moderna industrisamhällets naturumgänge. Därigenom sökte hon föra historievetenskapen närmare samtiden och göra den praktiskt användbar i samhällsplaneringen. Men de stora ambitionerna kom inte att förverkligas. Hennes egen karriär tog andra vägar.

Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ var dock inte resultatlöst. Flera av de studenter och unga forskare som hon engagerade kom att fortsätta på den inslagna vägen. Störst konsekvenser fick detta för Lars J. Lundgren som 1974 disputerade på avhandlingen *Vattenförorening i Sverige 1890–1921*. Detta följdes av en lång karriär på Naturvårdsverket som kombinerades med ett miljöhistoriskt författarskap. Utan Odén hade detta inte blivit verklighet. Exemplet understryker att ett samhälleligt kunskapsgenombrott inte är ett abstrakt fenomen. Det är en högst konkret historisk process. Det innebär att människor prövar nya saker som får andra människor att göra nya saker. Händelsekedjor och liv skär in i varandra. Ingen människa är en ö.

Avgörande i sammanhanget är de större personliga nätverk som kunskapsaktörer ingår i. Genom att följa Soller och Odén har några sådana framträtt. Särskilt betydelsefullt var att de hade goda relationer med naturvetenskapliga forskare. Soller åtnjöt stort förtroende som förmedlare av nya rön. För kvicksilverforskaren Stig Tejning fungerade hon närmast som ett språkrör. Med Sollers hjälp blev hans förstudier och experiment förstasidesnyheter, vilket var betydelsefullt för att säkra större forskningsanslag. Birgitta Odéns viktigaste relation var till brodern Svante. Han utgjorde en direkt förbindelselänk till

forskningsfronten och var även närvarande vid mötena på FOA. Det samhälleliga kunskapsgenombrottet skedde i, och genom, den här typen av nätverk. Vetenskap, politik och medier var i 1960-talets Sverige tätt sammanflätade med varandra. De historiska aktörer som förstod att utnyttja detta kunde få mycket att hända.

Det allra tydligaste exemplet på detta är Hans Palmstierna. I detta kapitel, liksom i de föregående, har vi sett hur hans namn dykt upp i alla möjliga sammanhang. Palmstiernas vittförgrenade samhällskontakter framkommer också av hans omfattande privata korrespondens. Efter det stora genombrottet hösten 1967 skrev människor från hela landet, med olika bakgrunder och yrken, till honom. Jag har tidigare lyft fram enstaka exempel, som författaren Sven Fagerberg och lekmannen Sören Gunnarsson. I nästa kapitel ska jag ta ett samlat grepp på Hans Palmstiernas bevarade korrespondens. Därigenom vill jag synliggöra det svenska samhälle som miljöfrågornas genombrott skedde i. Vad gjorde människor som fick upp ögonen för miljöfrågorna? Hur resonerade de kring sina nya insikter? Och i vilka ärenden vände de sig till landets främste miljödebattör?

KAPITEL 5

Den svenska allmänhetens miljöengagemang, 1967–1968

Den 4 december 1967 vände sig ”Studentgruppen för främjandet av Naturriktig Kultur” till Hans Palmstierna. Det var en nystartad studentförening som sökte hindra ”plundring och förgiftning av naturen” genom att anordna föredrag, författa cirkulärskrivelser och göra inlägg i dagspressen. Ordförande Ulla-Britt Bergman-Holmstrand undrade om docent Palmstierna hade möjlighet att komma till Uppsala någon kväll i februari för att hålla ett föredrag. Kanske kunde rentav en estraddebatt anordnas?[290]

Samma dag skrev Berth Lundberg, också han Uppsalastudent, i ett snarlikt ärende. Han företrädde stadens kristna studentföreningar vilka planerade att arrangera en paneldebatt om miljöförstöringen. Fokus skulle ligga på biocider, luft- och vattenföroreningar samt urbanisering och stress. Utöver miljövårdsexperter tänkte man bjuda in en teolog som kunde ”föra in den kristna förvaltarskapstanken i sammanhanget”. Lundberg underströk att arrangemanget inte var tänkt som ”information från fackfolk” utan syftade till ”normativa bedömningar och opinionsbildning”.[291]

Någon vecka tidigare hade en tredje studentförening i Uppsala, Liberala klubben, hört av sig. De undrade om Palmstierna kunde komma och tala om ”naturförstöring”. Storleken på publiken var ”svår att beräkna”, men eftersom det, ”med Er som inledare” rörde sig om ett ”synnerligen attraktivt arrangemang” kunde man räkna med ett femtiotal åhörare.[292] De kristna studenterna trodde sig kunna locka ett hundratal.[293] Palmstierna föreslog att de tre studentföreningarna skulle göra ett sam-

arrangemang. Han ville gärna komma till Uppsala och tala. Vid samma tid tackade han också ja till inbjudningar från Studentaftonutskottet i Lund, Pedagogiska institutionen i Stockholm, Sveriges psykologförbund och en lokal Rotaryförening.[294] Uppmärksamheten från allmänheten fyllde honom med tillförsikt. Till den amerikanska organisationen Scientist and Citizen skrev han den 28 december 1967 och berättade om allt som hade hänt, och var på väg att hända, i Sverige: ”This last year has been the year when the tide has been turning, I think.”[295]

Den bevarade korrespondens som exemplen ovan är hämtade ifrån är unik i sitt slag. I jämförelse med andra tidiga svenska miljödebattörer, som Rolf Edberg, är Hans Palmstiernas samlingar av en helt annan omfattning och karaktär. Genom dem är det möjligt att synliggöra och analysera betydande delar av den gräsrotsaktivitet som följde på miljöfrågornas stora genombrott i Sverige. Det är en brokig skara aktörer, organisationer, idéer och initiativ som träder fram i materialet. Därmed visar breven att kunskap om miljökrisen cirkulerade i det svenska samhället. Det var inte bara på Regeringskansliet och Karolinska Institutet som miljöfrågorna var i rörelse. Bland unga studenter var intresset påfallande stort. Såväl individuellt som i föreningsform var aktörer från denna grupp tidiga att ta till sig de vetenskapliga varningsropen. Studenterna var också ivriga att gå från kunskap till handling. Förvisso var de ekonomiska resurserna små, men tid och engagemang fanns det gott om.

Andra aktörer hade större resurser till sitt förfogande. Hans Palmstierna själv var aktiv socialdemokrat, vilket medför att många organisationer med kopplingar till socialdemokratin framträder i korrespondensen. Viktigast var det kooperativa försäkringsbolaget Folksam. Det var på denna tid Sveriges största försäkringsbolag och en lika självklar del av arbetarrörelsen som fackföreningar och bildningsförbund. I december 1967 beslöt Folksams ungdomsråd att initiera en riksomfattande kampanj: ”Front mot miljöförstöringen”. Hans Palmstierna fick i uppdrag att spela in filmer, utarbeta studiematerial och driva kampanjen. Detta initiativ var det första storskaliga försöket i Sverige att göra det växande miljöengagemanget till en folkrörelse.[296]

Vad som också framkommer i brevmaterialet är att det samhälleliga kunskapsgenombrottet hade karaktären av en kedjereaktion. Det någon gjorde fick andra att göra saker som i sin tur fick ytterligare människor att agera. Denna typ av händelsekedjor är givetvis omöjliga att kartlägga i sin helhet. Men de är, vill jag mena, helt avgörande för att förstå vad ett samhälleligt kunskapsgenombrott är och hur det går till.

Kronologiskt sträcker sig kapitlet från december 1967 till mitten av oktober 1968. Under denna period var Hans Palmstierna själv ständigt i rörelse. I mars lämnade han Karolinska Institutet för en nyinrättad tjänst på Naturvårdsverket. Under sommaren blev han chef för myndighetens forskningssekretariat. I oktober månad – några veckor efter Socialdemokraternas historiska valseger; 50,1 procent av rösterna i andrakammarvalet – anställdes han inom Miljövårdsberedningen för att arbeta direkt under regeringen. Parallellt med detta var han med i den grupp som utarbetade Socialdemokraternas första miljöprogram, åkte runt i landet och föreläste samt deltog flitigt i press, radio och tv. Syftet här är emellertid inte att i detalj kartlägga hans aktiviteter. Snarare använder jag mig av korrespondensen – och i viss mån av pressklipp – för att få syn på allt det som hände runtomkring honom. I det svenska samhälle som insåg att miljön var hotad.

Miljöengagemangets mångfald

Den 2 januari 1968 skrev Sören Gunnarsson till Hans Palmstierna. Han påminde om att de i höstas hade talats vid om att starta en kampgrupp till vilken ”stridslystna namn” kunde lockas. ”Hur gör vi nu?” undrade han. ”Kan jag hjälpa till?”[297] Palmstierna svarade och berättade om den stundande Folksamkampanjen som han skulle leda. Han framhöll att ”Folksam har raka rena förbindelser ut i ungdomsrörelserna, kooperationen, ABF och mycket annat”. Det var ett ”jättekomplex” som han först nu började få överblick över. Han uppmuntrade Gunnarsson att resa till Stockholm vid tillfälle, allra helst den 30 januari då kampanjen skulle dra igång.[298] Brevväxlingen visar hur snabbt ambitionerna växte. Den småskaliga kampgrupp som Palmstierna hade sett framför sig i

slutet på november 1967 var i januari 1968 inte längre aktuell.[299] Han ville skapa något betydligt större: en folkrörelse. Det var han inte ensam om.

I Värmland hade föreningen Vänner av Vänern bildats hösten 1967. Genom aktionen ”Rädda Vänern” hade man rönt betydande medial uppmärksamhet och medlemsantalet hade vuxit snabbt. I början på januari hade föreningen cirka 1 000 medlemmar. Ordförande E. Eriksson inskärpte att de ”ej enbart spritt propaganda och skapat opinion” utan också gjort tre anmälningar till Västerbygdens vattendomstol. Genom sin verksamhet strävade föreningen efter att stoppa förgiftningen av Vänern, komma till rätta med de skador som redan hade skett och få till stånd en skärpt lagstiftning. För Palmstierna berättade Eriksson att pressen betecknade dem som ”en begynnande folkrörelse som med kraft hävdar sina idéer”. Men föreningen tyngdes av ekonomiska problem. För att övertyga Palmstierna om att aktivt engagera sig bifogades ett antal pressklipp som visade på det mediala genomslaget.[300]

Vänner av Vänerns initiativ var det största av sitt slag vid denna tid, men det fanns många andra sammanslutningar som agerade i mindre skala. I Lund instiftade det limnologiska sällskapet Societas Aquatica Lundensis senhösten 1967 två pris: vattenklövern och lortmedaljen. Den förstnämnda gick till Hans Palmstierna för hans framgångsrika upplysningsverksamhet. Det sistnämnda tilldelades Göteborgs stad, vilket gladde Palmstierna mycket. Han karaktäriserade lortmedaljen som ”underbart förargande”.[301] En annan kampanj som befann sig i startgroparna riktade in sig på barnbegränsning. Bakom initiativet stod världsfederalisterna, en del av fredsrörelsen, som tidigt 1968 lanserade en nationell insamlingskampanj för den internationella organisationen International Planned Parenthood Organisation (IPPF). Till de engagerade hörde Karl-Erik Fichtelius, redaktören för *Människans villkor*, som ansåg att marken i Sverige under det gångna året hade ”förberetts rätt väl för en del praktiska initiativ”.[302] Palmstierna ställde upp genom att signera en skrivelse, men avböjde en förfrågan om att komma till Lund för att tala om miljöförstörelse för den fredspolitiska föreningen PAX.[303]

Vänner av Vänern och världsfederalisterna var högst olikartade organisationer. Där de förra engagerade sig i den lokala livsmiljön och sökte påverka kommunalpolitiker och företagsledare hade de andra ett globalt

politiskt engagemang. Båda såg en bundsförvant i Hans Palmstierna. Men de lystrade till olika delar av hans budskap. Själv rörde han sig obehindrat mellan de olika nivåerna. Han var i högsta grad engagerad i lokala och nationella frågor, men sökte även upprätta internationella kontakter, bland annat med den amerikanske forskaren och miljöaktivisten Barry Commoner.[304] Han var också mån om att *Plundring, svält, förgiftning* skulle översättas till andra språk.[305]

Det fanns även politiker som vände sig direkt till Palmstierna för att berätta om hur de hade börjat arbeta med miljöfrågorna. Socialdemokraten Samuel Strandberg skickade över ett inlägg han gjort i Stockholms stadsfullmäktige och vänsterpartisten Axel Jansson bifogade en motion som hans parti hade väckt i riksdagen.[306] Palmstierna tackade också ja till en förfrågan från Vänsterns ungdomsförbund om att komma till Café Marx i Stockholm och hålla föredrag.[307] Det var emellertid inte enbart från vänsterhåll som Palmstierna uppvaktades. I slutet på januari åt han lunch på Handelsbankens huvudkontor med verkställande direktören Tore Browaldh. Mötet efterföljdes av vänliga tackbrev och fortsatt idéutbyte. Browaldh gladde sig åt att personligen ha fått lära känna Palmstierna, vars bok ”för hela min familj” fungerat som ”något av en väckarklocka”.[308]

På Handelsbankens brevpapper skrev även juristen Gustaf Delin. Han var ordförande i Sigtuna stadsfullmäktige och företrädde en mindre krets kommunalpolitiskt engagerade personer. De vände sig till Palmstierna för moraliskt stöd och för att undersöka om det fanns möjlighet att göra Sigtuna till en ”experimentplats för god miljövård”. Gruppen fann det ”väldigt otillfredsställande att få ta itu med miljöproblem först när de blir akuta”. De önskade därför att det utarbetades ett system som möjliggjorde långsiktig planering av kommunens verksamhet. Delin informerade om att gruppen nyligen motionerat om en upprustning av det lokala reningsverket. Fanns det möjligen tid och intresse för docent Palmstierna att ses över en lunch?[309]

En mer informell grupp som höjde rösten tidigt 1968 var Bo och Birgitta Wrenfelt med vänner. De hade samlats i parets hem för en diskussionsafton kring u-landsproblemen och miljöförstörelsen. Gruppen fann de etablerade politiska partiernas hantering av miljöfrågorna

”helt otillfredsställande”. Särskilt vände de sig mot statsrådet Krister Wickmans påstående i tv-programmet ”Monitor” om väljarkårens bristande engagemang. ”Hur vet politikerna detta?” frågade sig gruppen. ”Oss veterligen har inget politiskt parti inför något val redovisat sina avsikter beträffande miljövårdsfrågorna.” Gruppen framhöll att ”väljarkårens beteende” dock kunde avläsas, exempelvis av det faktum att såväl pris som efterfrågan på insjöfisk i Stockholmsområdet på kort tid sjunkit med 50 procent. Det kunde inte bero på annat än upplysning och växande engagemang. Gruppen underströk att det fanns ”en stor grupp människor som är allvarligt oroade för sina och sina barns framtida villkor”. Därför vände man sig med sin skrivelse till Sveriges Radio för att snarast anordna en tv-sänd ”utan-streck-debatt” mellan samtliga politiska partier och ledande miljövårdsexperter. Skrivelsen var undertecknad av 17 personer och skickades till Hans Palmstierna, Sveriges Radio, de fem partikanslierna, Olof Lagercrantz på *Dagens Nyheter* samt tre av forskarna bakom *Människans villkor*.[310]

De många initiativ som togs i början på 1968 visar att miljöfrågorna engagerade brett. *Plundring, svält, förgiftning* hade på tre månader sålt i 16 000 exemplar och kommit ut i en tredje utgåva.[311] Breven visar också att Hans Palmstierna var eftertraktad. Människor ville träffa, tala med och lyssna till honom samt få hans underskrift och stöd. Ett flertal redaktörer hörde av sig och bad honom att skriva för deras tidskrift. Mot redaktörerna var han generellt tillmötesgående, men återanvände i hög grad sina egna alster. Korta och lätt omarbetade utdrag ur *Plundring, svält, förgiftning* förekom i många olika sammanhang 1968. Nyskrivna texter publicerade han alltjämt i första hand i *Dagens Nyheter*. Vad som dock i synnerhet kännetecknade denna fas var att han började använda sig av nya medier och kanaler. Särskilt betydelsefullt var inspelningarna för Skol-TV och samarbetet med Folksam.[312]

”Front mot miljöförstöringen”

Den 30 januari 1968 anordnade Folksam en uppstartskonferens i Stockholm för att lansera ”Front mot miljöförstöringen”. Valfrid Paulsson och Hans Palmstierna höll var sitt inledningsanförande. Konferensens huvudpunkt

var presentationen av kampanjens utformning. Folksam framhöll att den i första hand vände sig till landets ungdomar och var tänkt att fungera som en trestegsraket. Först skulle ungdomsföreningar och skolklasser upplysas genom att se en stillfilm och arbeta med studiematerial. För att ”uppnå största möjliga aktivitet och bästa möjliga resultat” innehöll materialet tävlingsmoment. Ungdomarna uppmuntrades att själva undersöka den lokala miljösituationen. Resultaten skulle de sedan presentera på ett kreativt sätt, exempelvis genom en väggtidning, en uppsats eller ett fotomontage. Dessa kunde skickas in till Folksam för att bedömas av en jury där bland andra Paulsson och Palmstierna ingick. De bästa insatserna skulle premieras och den totala prissumman uppgick till 20 000 kronor.[313]

Målsättningen för Folksams kampanj var att skapa en upplyst och otålig opinion som kunde driva utvecklingen framåt. Offensiven skulle kulminera våren 1969 genom att offentliga hearings anordnades över hela landet. Där skulle pålästa och engagerade ungdomar ställa kommunalpolitiker, riksdagsmän, företagsledare och naturvårdare mot väggen. Folksam beskrev dem som ”ett slags utskottsförhör”.[314] Barbro Soller jämförde dem med de ettriga utfrågningar som amerikanska presidenter brukade ställas inför.[315]

”Front mot miljöförstöringen” var starkt förankrad inom Folksam. Under hela 1968 och fram till sommaren 1969 fick kampanjen, och därtill kopplade aktiviteter, stort utrymme i försäkringsbolagets tidskrift. Efter lanseringen den 30 januari berättades det att ”praktiskt taget alla tidningar av någon betydelse” i Sverige hade redovisat ungdomskampanjens uppläggning och målsättning. Detsamma gällde radio och tv.[316] Den drivande kraften inom Folksam var Anders Ericsson, sekreterare i ungdomsrådet. Våren 1968 reste han genom landet för att uppmuntra föreningar och skolor att delta i kampanjen. Totalt anordnades ett trettiotal informations- och kontaktkonferenser där Ericsson, och ibland även Palmstierna, berättade mer om upplägg och innehåll. Gensvaret var, enligt Ericsson, större än för någon tidigare ungdomsgiv. Det fanns över hela landet ”ett djupt engagemang och ansvar för miljövårdsfrågorna”. Utgångsläget inför höstens kampanjstart beskrev han som ”det bästa tänkbara”.[317]

I Palmstiernas korrespondens från denna tid förekommer det endast enstaka brev från skol- och gymnasieungdomar.[318] Däremot var det många studenter som skrev till honom. En av dem var Lars Emmelin. Han hade läst zoologi, zoofysiologi och genetik i Lund och var verksam som amanuens vid Zoologiska institutionen. Dessvärre hade han inte kunnat närvara vid Palmstiernas föredrag i Lund och därför vände han sig till honom i skrift. Var det så att docenten hade efterlyst ”frivilliga till någon slags aktion”? Var det Folksams kampanj som avsågs? Emmelin anmälde sig förbehållslöst till vad det än var och angav sina kvalifikationer ”för att underlätta bedömningen om jag kan användas till något”. Utöver sina naturvetenskapliga studier framhöll han sina många uppdrag inom studentkåren som hade gett honom kommittévana. Vad han särskilt ville ägna sig åt var ”undervisning och något slags journalistisk verksamhet”.[319]

Palmstierna svarade snabbt att han skulle skicka Emmelins brev till Anders Ericsson på Folksam. Han berättade vidare att folkrörelserna och deras olika bildningsinstitut skulle sända en stillfilm och ett kort anförande av honom själv för den föreningsaktiva ungdomen. Därigenom hoppades man fånga upp ett större antal intresserade yngre människor. Dessa skulle sedan få tillgång till mer studiematerial och börja förbereda sig för offentliga hearings. Palmstierna undersök att det under studieverksamheten, liksom under utfrågningarna, var viktigt att det fanns ”kunnigt folk i bakgrunden, så att de unga inte klubbas ner med sedvanliga finter och knep”. Han hoppades att Emmelin kunde tänka sig att verka i en sådan roll. Dessutom välkomnade han Emmelin att hälsa på honom på Naturvårdsverket.[320]

Huruvida Lars Emmelin kom att engageras i ”Front mot miljöförstöringen” är oklart. Av ett senare brev framkommer det att Folksam inte hörde av sig till honom, åtminstone inte omedelbart. Den vänskapliga relationen med Palmstierna var dock etablerad. Inför ett nytt Lundabesök i maj månad 1968 undrade Emmelin om det fanns möjlighet för honom och hans fästmö att bjuda på ”lunch, middag, supé” eller dylikt. Han berättade att han disponerade föräldrarnas hus och erbjöd Palmstierna ”logi och arbetsrum”, vänligt bemötande och frukost.[321] Det råder ingen tvekan om att Emmelin var angelägen om att fördjupa kontakten och inleda nya samarbeten. I detta blev han framgångsrik. Hösten

1968 organiserade han tillsammans med några andra studenter och adjungerade lärare – och med direkt stöd av Palmstierna – landets första kurs i miljövård.

Nyckelgrupper och studentengagemang

Hans Palmstierna och Folksam såg unga människor som drivande i och för långsiktig samhällsförändring. Många unga delade detta synsätt. I korrespondensen med Palmstierna framkommer detta på olika sätt. Ett exempel är när Wolter Arnberg, redaktör för *Fältbiologen*, i januari 1968 hörde av sig med en artikelförfrågan. Arnberg underströk att tidskriftens unga läsekrets var mycket kunnig och att den kunde väntas bli ”morgondagens opinionsbildare på miljövårdsfronten”.[322] Palmstierna var inte svårövertalad och skickade inom kort ett manus.

Än mer precist uttryckte sig Håkan Sundberg, student vid Chalmers tekniska högskola i Göteborg. Han lyfte fram att chalmerister var en konservativ studentgrupp ”som löjligt nog enbart genom sin utbildning får tillträde till strategiska poster i expansionssamhället”. Därför var det av största vikt att de ”ruskas om”. Sundberg frågade om Palmstierna kunde tänka sig att skriva en artikel på temat ”teknikerns ansvar” för kårtidningen *Tofsen*. Han undrade också om Palmstierna hade möjlighet att komma till Göteborg i mars för att delta i en estraddebatt.[323] Palmstiernas svar dröjde nästan en månad, vilket han beklagade med hänvisning till sin nya tjänst på Naturvårdsverket. På grund av denna hade han inte heller möjlighet att ”så tidigt i år tafsa till dina konservativa humrar”. Men han var angelägen att komma och tala för chalmeristerna och bad därför Sundberg att återkomma. Vidare uppmanade Palmstierna honom att ta aktiv del i Folksams kampanj och skickade hans kontaktuppgifter till Anders Ericsson.[324] Någon månad senare översände han artikeln ”Teknik i livets tjänst”.[325]

Under februari månad kontaktades Palmstierna även av Lennart Lindqvist, student vid lantbrukshögskolan i Uppsala. Han företrädde studentföreningen JUF och undrade om Palmstierna hade möjlighet att komma och tala för dem någon kväll i april. Lindqvist underströk att alla studenter vid lantbrukshögskolan kom i ”kontakt med miljö-

och resursförstöringsproblemen" och att frågorna grep direkt in i deras "framtida yrkesutövning". Därför fanns det bland studenterna ett stort intresse för att få "problemen belysta så allsidigt som möjligt".[326] Palmstierna tackade ja till inbjudan. Han var tacksam för att därigenom få möjlighet att nå denna "nyckelgrupp".[327]

Det mest ambitiösa studentinitiativet våren 1968 skedde emellertid i Lund. Där anordnades en uppmärksammad föreläsningsserie med sikte på världsfattigdom, överbefolkning och u-ländernas svåra situation. Huvudnumret var John Kenneth Galbraith, världskänd samhällsdebattör och professor i nationalekonomi vid Harvard.[328] Lundastudenterna lyckades även bjuda in Raúl Prebisch, generalsekreterare för United Nations Conference on Trade and Development(UNCTAD). Därutöver bokade de in svenska toppnamn som professorerna Gunnar Myrdal och Georg Borgström samt den tongivande socialdemokratiske teoretikern Gunnar Adler-Karlsson. Studenterna var angelägna om att också Hans Palmstierna skulle medverka. De underströk att arrangemanget var "helt opolitiskt", med undantag för ett planerat opinionsmöte omkring den 20 mars som syftade till att sätta press på den svenska regeringen. Där tänkte studenterna kräva att Sverige "omedelbart tillmötesgår u-ländernas krav vid UNCTAD II". Arrangörerna räknade med att Palmstierna skulle "dra fullt hus (1 000 personer)", vilket var dubbelt så många som vid en vanlig "studentafton".[329] Genom Palmstiernas medverkan kom Lundakampanjen att inrymma miljöfrågorna, men de stod knappast i främsta rummet.

Miljöengagemanget i den skånska studentstaden höll dock på att växa. Redan i maj var Hans Palmstierna tillbaka. Då anordnade Juridiska föreningen en debatt i Akademiska föreningens stora sal på temat "Miljöförstöring – Priset för välstånd?". Studenterna lyfte fram att miljöförstörelsen var "ett brännande aktuellt problem" som var av "avgörande betydelse för kommande generationers existens". Vad kunde göras för att hejda den? Vilken roll spelade lagstiftningen? Utöver Palmstierna medverkade direktör Christer Leijonhufvud från Sveriges Industriförbund och lagman Ingemar Ulveson.[330]

Veckan därpå reste Palmstierna till Göteborg för att inviga debattutställningen "Än sen då?" Bakom denna stod en grupp arkitektstu-

denter på Chalmers, däribland den tidigare nämnde Håkan Sundberg. Utställningen var uppbyggd i rumsstora sektioner av wellpapp. I varje rum konfronterades besökaren med texter och bilder som berättade om människans villkor. En sektion handlade om jordens begränsade resurser. En annan om den rika världens lyxkonsumtion och rymdfärder. En tredje lyfte fram u-ländernas fattigdom och brist på preventivmedel. I bakgrunden tickade ett räkneverk dovt. Tre slag i sekunden. *Göteborgs-Postens* reporter berättade att räkneverket på sex timmar hade hunnit komma upp i 66 557. Så många människor hade fötts i världen sedan utställningen invigdes.[331]

”Än sen då?” kom att slå an. Den visades i nio dagar i Göteborg varefter den började turnera genom landet. I juni kom den till Stockholm. Där invigdes den av dåvarande utbildningsministern Olof Palme. *Dagens Nyheter* beskrev den som ”ett ovanligt skärpt sätt” att protestera.[332] *Svenska Dagbladet* tyckte likadant och underströk att det inte enbart var u-landsproblemet och världssvälten som togs upp: ”Miljöförstöringen i alla dess fantastiska former belyses effektivt och slagkraftigt.” Exempelvis lyfte utställningen fram att två tunnelbanespår transporterade lika många människor som sextio körfiler. ”Vilket alternativ är mest ekonomiskt, mest samhällsnyttigt?” frågade sig skribenten. ”Vilket alternativ bidrar mest till att hejda miljöförstöringen?”[333]

Skola och miljö

Hans Palmstierna var angelägen om att föra ut sitt budskap i grund- och gymnasieskolor. Genom Folksams kampanj, och inspelningar av miljöprogram för Skol-TV, sökte han engagera lärare och elever. Men vårterminen 1968 hade han ännu inte färdigställt något utbildningsmaterial. De lärare som ville lyfta in miljöproblematiken i undervisningen behövde därför ta egna initiativ. Spår av detta står att finna i korrespondens och pressklipp.

I början på mars skrev gymnasielektorn Sven-Åke Kroon till Palmstierna. Han berättade att han hade läst *Plundring, svält, förgiftning* flera gånger och att boken gjort honom ”mycket rädd”. Kroon undervisade blivande gymnasieingenjörer i ämnet energi. Han lyfte fram ämnets

starka koppling till miljöfrågorna, men underströk att dessa aspekter inte ingick i läroplanen. ”Jag är helt övertygad om att en ändring av detta förhållande måste komma till stånd”, inskärpte han. Själv tänkte han dock inte vänta på att andra skulle agera. Han hade fått i uppdrag av Fortbildningsinstitutet i Stockholm att under augusti månad hålla en fortbildningskurs för gymnasielärare i ämnet energi. Kursen skulle gå av stapeln i skidorten Åre och Kroon tänkte fokusera på miljöfrågorna. Han undrade om Palmstierna hade möjlighet att hålla en gästföreläsning. Förhoppningsvis kunde den fungera som en väckarklocka för energilärarna.[334]

Palmstierna svarade omedelbart att han var intresserad. Det fanns dock ett men. Inspelningar för Skol-TV var planerade till sensommaren: ”Om detta inte kolliderar med Er kurs, kommer jag naturligtvis.” Han framhöll också att det var förfärande att gymnasieingenjörernas kursplan inte innehöll biologi och än mindre ekologi: ”Det är ju dessa människor som sedan måste fatta beslut som är av största betydelse för vår miljö, beslut som nu fattas utan något kunskapsunderlag.” Han hoppades att Kroon och hans kollegor skulle göra fackliga framstötar för att påtala dessa brister.[335]

Ett annat initiativ våren 1968 togs av elevkåren vid Luleå tekniska gymnasium. I samarbete med Hälsovårdsbyrån planerade de en gemensam aktion ”för att städa upp i Luleå stad med omnejd”. Kampanjen skulle gå av stapeln i mitten på maj då allmänheten uppmanades att gå ”man ur huse”. Dagen därpå var det teknisternas tur att ”finputsa och städa de områden som glömts”. Utöver städaktionen innehöll ”Luleå rent”-kampanjen pristävlingar, gästföreläsningar och en estraddebatt. Gymnasisterna var angelägna om att få dit Palmstierna, som dock inte hade möjlighet att närvara.[336] Några dagar senare avböjde han även en förfrågan från lektor Gunnar Ander om att komma och tala inför en ”informell akademikergrupp” i Bromma.[337]

Den största skolsatsningen våren 1968 gjordes av Porthälla högstadieskola i Partille. Där skedde under andra halvan av april intensifierade undervisningsinsatser på temat ”miljö”. Syftet var att ”väcka elevernas insikt om miljö- och naturvårdens betydelse för morgondagens samhälle”. Centralt i undervisningen stod två utställningar. En som skolan

själv hade utformat och en gjord av Skid- och friluftsfrämjandet. Satsningen inleddes den 16 april med ett föredrag av länets naturvårdsintendent och avslutades den 29 april med föredrag av Hans Palmstierna. Därpå följde en estraddebatt mellan Palmstierna, kommunalpolitiker och ansvariga tjänstemän. För att ”stimulera elevernas självverksamhet” anordnades uppsats-, tecknings- och fototävlingar på temat miljö.[338]

Läraren Lennart Rådström utarbetade på egen hand ett stencilerat kompendium: ”Människan i den biologiska miljön”. Det var fem sidor långt och inleddes med ett citat från *Plundring, svält, förgiftning*. Rådström betonade att den snabba tekniska utvecklingen och den explosionsartade befolkningstillväxten hade rubbat naturens jämviktstillstånd. Människan hotade nu att förstöra sin egen livsmiljö. Därför framstod en aktiv miljövård som ett grundvillkor för människans ”fortsatta existens på jorden”. Eleverna gavs i uppgift att ”rita några enkla näringskedjor” och teckna en bild över hur växterna och fiskarna i ett akvarium var beroende av varandra.[339]

Porthällaskolans lokala initiativ motsvarades av allvarliga diskussioner på det nationella planet. Den 30 maj anordnade Skolöverstyrelsen en konferens om undervisning i miljövård. Barbro Soller rapporterade att den tydligt visade att ”skolans satsning i dag är minst sagt bristfällig”. Särskilt oroade hon sig för att de gymnasister som gick teknisk eller ekonomisk linje inte hade någon möjlighet att få undervisning i ämnet. Hur skulle de då kunna ”finna de praktiska lösningarna för framtidens miljövård”? Skolkonsulent Stig Fred underströk att läroplanen skrevs i början på 1960-talet och att tiden ”delvis gått förbi den”. Sven-Anders Björsne, verksam vid Lärarhögskolan i Malmö, ansåg att Skolöverstyrelsen snarast måste gripa in med full kraft. Det akuta problemet behövde särbehandlas på samma sätt som man tidigare hade gjort med sexualundervisningen.[340]

På konferensen fanns en utbredd enighet om att miljövårdsfrågorna var eftersatta i undervisningen. Skolöverstyrelsen meddelade att de hade tillsatt en expertgrupp med uppgift att se till så att frågorna fick större utrymme i nästa läroplan. Vid konferensen framfördes också att skolungdomar själva hade börjat reagera. Lektor Lennart Hultgren, Biologilärarnas förening, berättade att en av hans elever hade uttryckt

det på följande sätt: ”Vad är det egentligen ni ger oss unga med er bästa välfärdsattityd? Jo, dålig luft, fördärvat vatten, giftig mat – ett riktigt skitsamhälle!” Citatet återgavs såväl i *Svenska Dagbladet* som i *Dagens Nyheter*.[341]

Miljöengagemangets olika former

Men vuxenvärlden stod knappast likgiltig inför miljöproblemen. År 1968 var det många som hade vaknat upp. Utvecklingstrenden kan åskådliggöras med siffror från Kungliga bibliotekets digitalisering av svensk dagspress. Där ger exempelvis ordet ”miljövård” 120 träffar för 1967 och 891 för 1968.[342] Samtida efterforskningar pekade i samma riktning. Sommaren 1968 genomförde pedagogikprofessorn Åke W Edfeldt telefonintervjuer som visade att majoriteten av allmänheten hade god kännedom om kvicksilverförgiftning i naturen och fann medierapporteringen i frågorna rimlig. Det gick också att belägga att fiskkonsumtionen hade sjunkit i anslutning till publiceringen av olika larmrapporter.[343] På riksdagsnivå framlades det under året 21 motioner inom natur- och miljövård, vilket är att jämföra med sju stycken föregående år.[344]

Den här typen av kvantitativa mått är dock trubbiga verktyg för att undersöka miljöfrågornas genombrott i Sverige. Såväl språkbruket som förståelsen av miljöproblemen befann sig nämligen i mycket snabb förändring. Det gör det svårt att veta vad som ska jämföras med vad för att teckna linjer över tid. Begrepp som ”naturvård” och ”miljövård” användes båda frekvent och kunde – men behövde inte – beteckna samma fenomen. Ett specifikt ord kunde ha vissa konnotationer 1966 och andra 1968. Vad gäller exempelvis kvicksilverförgiftade vattendrag och surt regn så kopplades dessa faror ibland till ett globalt problemkomplex och ibland inte. Med dessa förbehåll i åtanke så pekar likväl de kvantitativa pulstagningarna ovan på att det skedde en intensifiering 1968. Det stämmer också väl med hur de historiska aktörerna själva, som Birgitta Odén och Sören Gunnarsson, kommenterade skeendet. Förändringen är också klart märkbar i Hans Palmstiernas bevarade korrespondens. Genom den kan vi på kvalitativ väg komma den historiska förändringsprocessen nära.

En av dem som hade börjat engagera sig i miljöfrågorna våren 1968 var Eric Bergh i Göteborg. Han presenterade sig för Hans Palmstierna som ”en av de många göteborgarna, som inte brukar demonstrera eller på annat sätt göra vår stämma hörd”. Han tackade ”hjärtevarmt” för Palmstiernas stora insatser på miljövårdsområdet och berättade hur han, tillsammans med en grupp vänner, sammanställt och cirkulerat en petition. Gruppen sökte med sitt upprop ge ”ett direkt uttryck för vad vi på folkdjupet vill i dessa frågor”. Därför hade de varit noga med att endast människor ”som hade läst igenom den och själva tagit personlig bestämd ställning” skrev under. Gruppen hade inte tillåtit några representanter för föreningar eller organisationer att göra kollektiva underskrifter. På bara några dagar hade 700 namnteckningar samlats in. Uppropet hade uppmärksammats och refererats i pressen samt börjat skickas runt inom stadsförvaltningen. Bergh bifogade en kopia till Palmstierna för att han, inför sitt stundande Göteborgsbesök, skulle få inblick i vad som rörde sig i staden.

I petitionens första mening slogs det fast att det var just vuxenvärlden som höjde rösten: ”Vi, familjer i Göteborg, protesterar mot att våra barn skall behöva växa upp och utvecklas i en alltmer förgiftad miljö, skapad av vårt vettlösa standardjäktande, lön- och profittänkande.” Det var en lägesbestämning som ekade av Hans Palmstiernas egen retorik. Genom sin petition krävde undertecknarna omedelbara åtgärder. De ville se förbud av blyhaltig bensin, massutsläpp av biocider och uppförandet av nya parkeringshus i centrum. De krävde obligatoriska avgasfilter på bilar och bussar, bättre reningsaggregat i fabrikerna och nybyggda avloppsreningsverk. Dessutom ville de se effektivare åtgärder mot ”missbruk av alkohol och narkotika, förbud mot reklam för alkohol och tobak, kraftåtgärder för alkoholisternas botande och rehabilitering”. Den utförliga passagen om missbruk kan synas apart i sammanhanget. Fokus för uppropet var trots allt frisk luft, rent vatten och en sund livsmiljö.[345] Men den pekar på en generell tendens i materialet. Miljöengagemanget var nämligen ingen isolerad företeelse. Det hakade i andra frågor som människor brydde sig om. För vissa var det utvecklingsfrågor, överbefolkning och världsfred. För andra var det naturupplevelser, historisk forskning och alkoholmissbruk.

För människor med konstnärliga ambitioner kunde miljöengagemanget ta sig estetiska uttryck. En av dem var trubaduren Anders Fugelstad. I juni 1968 översände han några upptryckta låttexter till Palmstierna. Han underströk att de gärna fick användas och att han själv stod till förfogande för lämpliga uppdrag. Fugelstads låttexter innehöll rader som ”folkmängden ökar för varje minut/råvarukärleken måste ta slut” och ”välståndet måste väl välståndet kosta/och än så länge orkar jag hosta”. Han sjöng om hästar som dog av koloxidförgiftning och om fjällbäckar som blev till förorenade floder.[346] Samma spår följde den etablerade poeten Stig Carlson som dedikerade dikten ”Om vissa förutsättningar” till Hans Palmstierna. Där riktade han skarp kritik mot rymdfärder och världens orättvisor. Han inskärpte att människan borde rikta sin uppmärksamhet mot jordens utsida snarare än månens baksida. Det viktigaste var goda skördar och att människor kunde äta sig mätta. ”Och detta slår mig”, avslutade han, ”som en nästan barnslig åsikt”.[347]

Sommaren 1968 rymde också exempel på organiserat studentengagemang. Mest ambitiöst var ett tvåveckorsseminarium på Konstfack i Stockholm på temat ”Människa – miljö”. Där framträdde gästföreläsare som Carl-Göran Hedén och Tor Ragnar Gerholm. Studenterna ägnade sig åt workshops och grupparbeten. Inför tilldragelsen redigerade de ett specialnummer av tidskriften *Form* med särskilt fokus på de designstuderandes ansvar för samhällsutvecklingen.[348] Palmstierna var inbjuden att tala, men hade inte möjlighet. Dock uttryckte han i radioföredraget ”De klarsyntas revolt” sitt stora stöd för att studenter världen över senvåren 1968 vände sig mot etablerade samhällsinstitutioner. ”Ungdomen revolterar för att den vill fortsätta att leva”, poängterade han. Studenterna angrep med rätta de som styrde världen ”rätt in i ett kommande helvete”. Det var inte försvarbart att sända ”medborgargarden och kravallpolis” mot denna revolt. Tvärtom borde samhället bjuda in den unga generationen att ”planera det samhälle som de ska leva i”. Det var ett villkor för att bygga en bättre värld och säkra mänsklighetens överlevnad.[349]

Men miljöfrågorna grep även in i äldre människors liv. En pensionär som reagerade var Valfrid Irskogen från Malmö. Han hade av en släkting fått höra att gruvbolaget Boliden ”gjuter in arsenik i cementblock” och därefter dumpade dem i Bottniska viken. Förfarandet, om det nu

var sant, gjorde honom mycket rädd. I hans barndom på 1890-talet hade många använt ”arsenik löst i vatten på en tallrik som fluggift”. Därför vände han sig till Palmstierna för att informera om sina misstankar.[350] En annan äldre man från Skåne som hörde av sig var Zenon P. Westrup. Han var pensionerad diplomat och före detta ordförande i den lokala Naturvårdsföreningen i Malmö. För Palmstierna presenterade han sig som ”gammal arbetare i vingården” med stort intresse och sympati för ”Eder förkunnelse i naturvårdssammanhang”. Men Westrup var besviken på att Palmstierna blandade in politik i frågorna. Det var, menade han, ”det mest desaströsa som kunde drabba våra gemensamma intressen på detta område”. Han vände sig särskilt mot att Palmstierna satte sitt hopp till socialdemokratin. För honom var detta närmast groteskt. Han hade som ”någorlunda god högerman” i decennier ”kämpat, skrivit, grälat och blivit ovänner med folk” genom att driva naturvårdsfrågor på det lokala planet. Motståndarna hade allt som oftast varit socialdemokrater. Westrup ville dock inte peka ut partiet som värre än andra. Han menade istället att ”hela svenska folket” under lång tid anlagt ”samma enkla och barbariska värdeskala såvitt gäller prioriteringar mellan materiella fördelar och miljövärden”.[351]

Palmstierna svarade med att skicka *Plundring, svält, förgiftning* till Westrup. Det mottogs som ”en utsökt och avväpnande älskvärdhet”. Han skrev att han skämdes för att inte ha läst boken så fort den kom ut. Vidare berättade han att det var Birgitta Odén som hade uppmärksammat honom på Palmstiernas verksamhet. Han vidhöll dock att naturvårdsfrågornas politisering utgjorde en fara för deras gemensamma intressen. Socialistiska politiker, liksom framåtsträvande företagare, greps lätt ”av samma teknikförgudning” och ekonomistiska synsätt. Det räckte, underströk han, att titta på ”den tidigare och den nuvarande chefen” på det statliga energibolaget Vattenfall.[352]

Westrups två brev till Palmstierna är av generellt intresse. De ger en inblick i det konfliktfyllda mötet mellan äldre naturvårdsintressen och den framväxande miljövårdspolitiken. De förstnämnda hade rötter i det sena 1800-talet då bland annat Svenska Naturskyddsföreningen bildades. Fokus där låg på att skydda vildmark från industriell expansion, exempelvis genom inrättandet av nationalparker. Naturvården hade

av tradition haft en borgerlig slagsida med nära band till universitetsvärlden.[353] Detta framkommer också av Westrups brev. Hans väg till Palmstierna gick inte via pressen, bokmarknaden eller folkrörelserna. Den gick via professor Birgitta Odén som han tog kontakt med efter att hon hade sänt honom programmet för ”någon sorts ’studiegrupp’ för miljövårdsfrågor”.[354]

Utanför Sveriges gränser

Miljöfrågornas och Hans Palmstiernas sammanflätade genombrott var ett svenskt fenomen. I de flesta andra länder var miljöengagemang 1967–1968 alltjämt en marginell företeelse. Det stora undantaget var USA där Barry Commoner och Paul Ehrlich under dessa år rönte betydande uppmärksamhet i den offentliga debatten.[355] De befann sig dock, till skillnad från Palmstierna, långt från den politiska maktens centrum. I ett brev till Olof Palme berättade Palmstierna att hans vetenskapliga kontakter i USA ”avundas oss våra möjligheter att genom folkrörelserna nå ut till människor med ett budskap”. Dessutom satt de amerikanska massmedierna, enligt Palmstierna, i knäet på industriella och kommersiella intressen. Därför kunde de inte ”sprida kunskap om t. ex natur- och resursförödelsen på samma sätt som vi här i Sverige”.[356]

Mot bakgrund av detta är det knappast förvånande att lejonparten av Palmstiernas bevarade korrespondens rörde sig inom Sverige. Det finns dock trådar som pekar utåt. I januari 1968 kontaktades han av den holländske juristen Jacques de Reus som tidigare hade bott i Stockholm. Genom *Dagens Nyheters* artikelserie ”Miljö för framtiden” hade de Reus fått upp ögonen för Palmstierna. Han framhöll att miljöproblemen ”gäller i än högre grad” i ett tättbefolkat industriland som Holland. Därför undrade han om Palmstierna var intresserad av en översättning till holländska. Själv ville han gärna ”fungera som förmedlare för att övertyga ett förlag om bokens vikt”.[357] Palmstierna svarade entusiastiskt – på holländska. Han och hans syster hade delvis vuxit upp i Holland under andra världskriget och de Reus brev blev inledningen på en lång brevkorrespondens.[358]

Det huvudsakliga intresset för Palmstiernas verksamhet kom dock från de nordiska grannländerna. Där fanns många människor som följde den svenska utvecklingen. En av dem var den finlandssvenske studenten Richard Ahlqvist. Han läste till arkitekt vid Tekniska högskolan i Helsingfors och planerade att skriva sitt examensarbete om avfallshantering. Det hela hade ”växt sig mycket större än bara ett rent intresse” och Ahlqvist framhöll att ingången hade varit Palmstiernas DN-artikel ”Förskingringen kan hejdas” (21/3 1967). Med anledning av detta ville han gärna träffa Palmstierna för att diskutera sina idéer. Han kunde vara i Stockholm när som helst.[359]

Svarsbrevet är inte bevarat, men av Richard Ahlqvists nästa brev framgår det att Palmstierna hade föreslagit ett möte den 6 juni i Helsingfors. Då hade emellertid Ahlqvist förhinder. Han meddelade också besviket att det planerade examensarbetet hade stött på motstånd. Arkitektavdelningens kollegium ansåg det vara för vidlyftigt. Dessutom ansåg de att Ahlqvist saknade de rätta kvalifikationerna för att utföra arbetet. Han föreslogs ägna sig åt ”något mera artistiskt”. Ahlqvist hade förgäves protesterat, men det verkade som att hans planer skulle stanna på idéstadiet. Han var dock tacksam för Palmstiernas vänliga brev och underströk att miljöproblemen ännu var ”outforskade områden i Finland”. Därför hoppades han kunna ”dra ett strå eller flera till en växande stack av medvetande om och motarbetande av misshushållningen”. Han gladde sig också åt att han sett att Palmstierna ”vidtalats för ett större sommarseminarium på Sveaborg i juli”. Kanske kunde de sammanstråla där?[360]

Intrycket av att Sverige låg i framkant på miljövårdsområdet framfördes också av diplomaten Ivar Öhman. Han var verksam i Oslo och underströk att Norge ännu inte ”kommit fram till våra ’hårda’ synpunkter och krav”. Han vände sig till Palmstierna eftersom han under ett besök i Stockholm sett utställningen ”Än sen då?”. Öhman hade funnit den ”förbannat skakande och angelägen” och ville därför få över den till Oslo. Där kunde den, trodde han, ”göra en hel del nytta”. Runt utställningen tänkte han sig föredrag, estraddebatter och filmvisningar. ”Naturligtvis” skulle arrangemanget ”vända sig till en ung publik”.

Hade Palmstierna möjligen kontaktuppgifter till studenterna som låg bakom utställningen?[361]

En annan utlandssvensk som ville sprida Palmstiernas budskap var H. William-Olsson. Han var bosatt i London och var hederssekreterare för Anglo-Swedish Society. Föreningen sökte ”verka som katalysator inom det svensk/engelska idéutbytet”. William-Olsson vände sig till Palmstierna för att höra om han hade planer på att besöka London under hösten. Föreningen hade dessvärre inte ekonomiska medel att bekosta resan, men de var angelägna om att han kom dit. William-Olsson berättade att de hade goda kontakter med pressen och BBC. Föredraget kunde därmed bli en språngbräda för Palmstierna att nå ut brett. Dessutom var han övertygad om att det fanns ett stort intresse i London för det svenska Naturvårdsverket, detta ”helt unika initiativ”.[362]

Palmstierna var intresserad och föreslog att ett arrangemang kunde ske i samband med att han reste till Holland mot slutet av året. William-Olsson svarade snabbt och beklagade än en gång föreningens dåliga ekonomi. Han underströk att ett framträdande ”skulle vara ett så definitivt svenskt intresse” att det borde gå att få ekonomiskt stöd. Kanske från Naturvårdsverket eller ambassaden? Vidare framhöll han att det inte var ”helt otänkbart att någon form av framträdande i BBC skulle kunna resultera”. Han kunde inte lova något, men tänkte bjuda in ”valda personer i pressen”.[363]

Den typ av kedjereaktioner som William-Olsson hoppades på i London skedde i augusti månad i Finland. Efter ett framträdande i Helsingfors kontaktades Palmstierna av tv-redaktören Lauri Markos. Han berättade att Palmstiernas föredrag gjort starkt intryck på honom och att det nu planerades ett program för Finlands television om hoten mot människans livsmiljö. Markos var särskilt intresserad av de faror ”som kan förekomma i olika näringsmedel” och undrade om Palmstierna kunde hjälpa till med att förverkliga programidén.[364] Några veckor senare skrev Teuvo Suominen från Finlands naturskyddsförening till Palmstierna. Föreningen planerade, tillsammans med Vasa sommaruniversitet, att ”arrangera en vecka för miljövård” sommaren 1969. Han ville gärna bjuda in Palmstierna som föredragshållare och undrade också om det fanns möjlighet att få dit utställningen *Än sen*

då? Avslutningsvis underströk han att *Plundring, svält, förgiftning* väckt stor uppmärksamhet i Finland och hoppades att den snart skulle översättas: ”Vi är här mycket imponerade av den nya generationen av svenska profeter som uppstått, sådana som Rolf Edberg, Nils Landell, Gunnar Myrdal, Ni osv.”[365]

Även i Danmark började människor få upp ögonen för Hans Palmstierna. Hans bok fick i början på hösten 1968 en fin recension i Köpenhamnsbaserade morgontidningen *Politiken*. Redaktör Harald Mogensen undrade om Palmstierna själv var intresserad av att skriva en krönika för tidningen.[366] Palmstierna tackade omedelbart ja.[367] Mogensen berättade att de i Danmark ”ikke rigtig haft en omfattende debat af forureningsproblemernes uhyre omfang og betydning”. Då och då uppstod det små diskussioner, men ”det store perspektiv har ligesom ikke været trukket op”. Han hoppades att en krönika av Palmstierna kunde ändra på detta.[368] Utöver Mogensen tog också det danska socialdemokratiska ungdomsförbundet kontakt med Palmstierna. Han bjöds in som föredragshållare och berättade för de unga socialdemokraterna om ”den utbildningsaktivitet som finns på miljövårdsområdet i Sverige”. Särskilt framhöll han Folksams kampanj och uppmuntrade ungdomsförbundet att kontakta Anders Ericsson.[369] Det nordiska intresset för kampanjen blev betydande. I början av 1969 anordnades konferenser i Köpenhamn och Oslo där Hans Palmstierna och Folksam berättade om den svenska satsningen. Den kom att stå modell för liknande kampanjer i Danmark, Norge och Finland.[370]

Miljöväckelsen i Sverige

Det största intresset för miljöfrågorna och Hans Palmstierna fanns alltså i Sverige. I augusti 1968 porträtterades Palmstierna i ett anonymt kåseri i *Dagens Nyheter* som ”väckelsepredikanten”. Där framhölls hur avundsjukan susade i den vetenskapliga världen och att vreden nu bubblade hos industri- och kommunalpampar: ”Allt medan snart sagt resten av svenska folket bara vill ha mera Palmstierna”. Han hade ”anbud på långt mer än 365 föreläsningar om året” och var ständigt i rörelse. Men varför ”denna flodvåg av Palmstierna genom alla våra medier”?

Kåsören underströk att *Plundring, svält, förgiftning* kommit i precis rätt tid. Palmstierna själv hade en ”mild stämma” och lyckades vara ”blid och älskvärd” trots att han ”predikade fruktansvärda sanningar”. Dessutom förmådde han spela ”på hela kommunikationsapparaten”. Men kunde han verkligen fortsätta att hålla detta tempo? Var han inte ute och åkte lite för ofta?[371]

Kåsörens frågor ställdes på sin spets hösten 1968. ”Front mot miljöförstöringen” drog igång på allvar och Socialdemokraternas kampanj för det stundande riksdagsvalet intensifierades. Palmstierna avböjde att själv kandidera för en riksdagsplats, men ställde upp som affischnamn och valtalare. I en stort uppslagen annons förklarade han att ”som vetenskapsman med någorlunda överblick över mänsklighetens problem och framtid blir man oundvikligen tvingad att ta politisk ställning”. I en värld av överbefolkning, förtryck, miljöförstöring, maktlystnad och kommersialism fanns inte möjlighet att stå vid sidan om. Den stora fienden var egennyttan. Svaret solidaritet: ”En socialism med öppen dialog och fri diskussion av problemen och deras lösningar blir då en självklarhet. Därför är jag socialdemokrat.”[372]

Breven från allmänheten fortsatte att strömma in. Studenten Gunilla Brotaeus skrev ”fullt medveten om vilken upptagen person” som hon besvärade, men hoppades ändå att ”den som så envetet sprider sitt budskap inte kan vara helt ointresserad av de fiskar som nappar”. Brotaeus berättade att hon studerade engelska vid Stockholms universitet och stod i färd med att skriva en uppsats om miljöförstörelse. Dessvärre ansåg hon sig inte ha heltäckande material, i synnerhet inte rörande de ekonomiska aspekterna. Hon undrade därför om Palmstierna kunde hjälpa henne att sprida fakta ”om än i liten skala”.[373] Palmstierna tackade för hennes intressanta brev, men översände inget underlag. Istället rådde han henne att ta kontakt med professorerna Erik Dahmén och Birgitta Odén samt Anders Ericsson på Folksam.[374]

Samma dag fick Mats Börjesson i Umeå ett liknande svar. Han företrädde stadens nybildade U-grupp och berättade för Palmstierna att Västerbottens museum hade köpt in utställningen ”Än sen då?”. Den skulle stå i Umeå under oktober månad och därefter gå som vandringsutställning genom länet. I anslutning till detta tänkte U-gruppen ”bedriva

elementär upplysning för att engagera fler". Hade Palmstierna möjlighet att skriva för *Västerbottens folkblad* och någon gång under hösten komma till Umeå och tala?[375] Det hade han inte. Hösten var fullbokad. Han föreslog att Börjesson skulle vända sig till Lennart Danielsson på Naturvårdsverket eller docent Göran Löfroth vid Strålningsbiologiska institutionen. Själv tackade han nej "med sorg i hjärtat för jag vet hur pass engagerade du och dom människorna omkring dig är".[376]

En av dessa var gymnasieläraren Kerstin Hägg. Hon berättade att Georg Borgström nyligen hade varit i Umeå och föreläst för lärare och elever. Medan "de flesta ännu har de fruktansvärda realiteter som Borgström ställde oss inför i färskt minne" hoppades hon kunna starta upp en aktion som kunde komma u-länderna till godo. Hägg tänkte sig att alla lärare på skolan skulle avsätta "en liten del av de stora lönerna" för detta ändamål. Problemet var att hitta "ett projekt som så många som möjligt kan acceptera". Hägg funderade på internationella organisationer för familjeplanering, men undrade om Palmstierna hade någon annan idé. Hon berättade att han hade gjort mycket för att väcka hennes medvetande. Särskilt framhöll hon ett föredrag som han hade hållit i Umeå hösten 1966. För henne hade det inneburit "något av en 'väckelse'" och nu hoppades hon kunna "sprida min lilla insikt vidare till bekanta och elever". Aldrig tidigare hade hon upplevt läraryrket så väsentligt.[377]

Palmstierna gladdes åt brevet och skrev ett utförligt svar. Han framhöll vikten av att "få människorna så medvetna som möjligt om problemen", men inskärpte att det inte var rimligt att "börja upplysa hela befolkningen". Vägen framåt bestod i att "inrikta sig på speciella grupper till att börja med". Själv sökte han närmast få "en sinnesförändring till stånd" hos de som förberedde politiska beslut. De faktiska beslutsfattarnas attityd var betydligt svårare att ändra på. Palmstierna såg Folksams kampanj som ett led i detta arbete och han uppmuntrade Hägg att ta kontakt med Anders Ericsson. Därigenom kunde hon inta en ledarroll i förändringsarbetet. Vad gällde Häggs insamlingsförslag var han positiv, men kortfattad. Nyckeln till långsiktig framgång var, som han såg det, i första hand opinionsbildning och attitydförändringar.[378]

Det växande engagemanget i Umeå framkommer även i ett brev från Lars Gustafsson. Han skrev till Hans Palmstierna för att berätta att 200

personer hade varit med och grundat stadens U-grupp. Verksamheten var indelad i tio aktions- och studiegrupper. Själv företrädde han den som riktade in sig på ”natur- och miljöförstöringen”. Gustafsson berättade att gruppen vände sig utåt genom föredrag i skolor och på arbetsplatser, demonstrationer och påtryckningar på politiker. Men han var också angelägen om att gruppen skulle hitta fokusfrågor att kraftsamla kring. Själv var han djupt engagerad i att ”få till stånd ett förbud mot engångsglas” och vände sig därför med sju specifika frågor till Palmstierna.[379] Än en gång uppmuntrade Palmstierna brevskrivaren att ta kontakt med Anders Ericsson på Folksam. Genom ”Front mot miljöförstöringen” sökte han kanalisera allmänhetens engagemang.[380]

Palmstiernas egen tid räckte inte längre till för alla förfrågningar. I början på året hade han talat vid gudstjänster och för lokala Rotary-avdelningar.[381] Hösten 1968 tackade han nej till nästan allt. Gymnasisterna vid Östra Real i Stockholm, läkarna vid länssjukhuset i Jönköping, företagarna inom Marknadsföreningen Halland och de drivande bakom Internationella veckan i Malmö fick alla samma negativa svar som U-gruppen i Umeå.[382] Men Lars Emmelin i Lund hade Palmstiernas aktiva stöd. Emmelin var drivande i det studentinitiativ som resulterade i att landets första kurs i miljövård gick av stapeln. *Arbetet* rapporterade att söktrycket hade varit högt. Endast 50 av de 200 sökande kom med på kursen. I början på oktober inleddes den genom att kursens formella huvudlärare och examinator – Hans Palmstierna – kom till Lund och höll en introduktionsföreläsning.[383] Hösten 1968 startade också Arbetarnas bildningsförbund kurser utifrån Palmstiernas bok och Studieförbundet Vuxenskolan lanserade kursen ”Framtidsmiljön”.[384] *Plundring, svält, förgiftning* hade sålt i 29 000 exemplar och tryckts i en femte utgåva.[385]

Ett år efter det att miljöfrågorna fått sitt stora genombrott i Sverige var den så kallade miljöväckelsen ett faktum. Kunskap om en global miljökris cirkulerade inte enbart i offentligheten. Den var en del av många människors liv. Ett tecken i tiden var att *Dagens Nyheter* den 30 september 1968 publicerade uppslaget: ”Det här kan vi alla göra för miljövården”. Journalisten Gun Leander lyfte fram att konsumenter på olika sätt kunde göra goda miljöval, exempelvis genom att dricka returöl, diska för hand, tanka lågoktanig bensin och ha mulltoalett på

landet. Men det viktigaste var att ”vi själva engagerar oss och tvingar våra politiker att agera”. Miljöfrågorna angick i första hand medborgare – inte konsumenter. Likväl fanns det många möjligheter ”för alla med miljösamvete” att verka för förändring också i vardagen.[386] I början av 1969 genomfördes de första regelrätta opinionsundersökningarna av den svenska allmänhetens inställning till miljöförstöring.[387]

Det myller av aktiviteter som vi mött i detta kapitel kan svårligen karaktäriseras som en organiserad miljörörelse. Någon sådan fanns varken i Sverige eller någon annanstans vid denna tid. I början på 1970-talet såg situationen annorlunda ut. Då grundades en rad nya organisationer av varierande storlek och betydelse, däribland framgångsrika internationella nätverk som Friends of the Earth och Greenpeace. Men under den svenska genombrottsfasen 1967–1968 drevs miljöfrågorna i och genom etablerade organisationer. Ett särskilt intressant prisma för att studera processen är traditionella naturskyddsorganisationer. Där fanns ett upparbetat engagemang för att skydda djur, natur och vildmark från den moderna civilisationens framfart. Vad hände med detta när miljöväckelsen drog fram? Förändrades verksamheterna? Eller blev det mesta som förut? För att undersöka detta ska jag i nästa kapitel vända blicken mot ungdomsorganisationen Fältbiologerna.

FÄLTBIOLOGERNA
NEJ!

KAPITEL 6

De moderna miljörörelsernas framväxt, 1959–1972

Söndagen den 16 mars 1969 anordnade Fältbiologerna en riksomfattande demonstration mot vattenkraftutbyggnaden i Norrland. Det största uppbådet skedde i centrala Stockholm där ett par hundra personer samlades för att tåga från Östermalmstorg till Sergels torg. *Svenska Dagbladet* beskrev det som en demonstration ”av något ovanligare slag” och *Dagens Nyheter* uppmärksammade att ungdomarna inte såg ut som några ”vanliga demonstranter”.[388] På plakaten framfördes budskap som ”Döda natur är självmord”, ”Välfärd är en orörd älv” och ”Dina barn protesterar mot din kortsiktighet”.[389] I talarstolen på Sergels torg framförde Fältbiologernas ordförande, Wolter Arnberg, skarp kritik mot de kortsiktiga ekonomiska intressen som ”alltid och utan undantag” gjorde att miljövårdsintressena klämdes sönder. Han krävde att planerna på att exploatera Vindelälven, Kaitumälven och övre Lule älv omedelbart lades i malpåse ”så att kärnkraftverken får visa att det finns konkreta alternativ till vattenkraften”.[390]

Föreställningen om att kärnkraften var miljövänlig var väletablerad i det sena 1960-talets Sverige. Alltsedan 1950-talet hade naturskyddsintressen satt sitt hopp till att den nya tekniken skulle sätta stopp för fortsatt exploatering av de norrländska älvarna. Genom att bevara orörd vildmark från civilisationens framfart ville man säkra estetiska naturvärden och möjligheter till rekreation och friluftsliv.[391] Protesten mot vattenkraftutbyggnaden den 16 mars väckte uppmärksamhet i press och etermedier. Fältbiologerna, skrevs det, var inte en organisation som brukade ”förknippas med demonstrationståg”.[392] Men detta

var på väg att förändras. Åren kring 1970 omstöptes Fältbiologernas inriktning och verksamhet. Där ungdomarna tidigare hade ägnat sig åt fågelskådning, naturstudier och lägerverksamhet kom de alltmer att göra sig kända för direktaktioner och djupgående samhällskritik.[393] Därmed blev organisationen en synlig och tongivande del i den framväxande svenska miljörörelsen. Parallellt med detta växte medlemsantalet snabbt, från omkring 3 000 i mitten på 1960-talet till över 10 000 i början på 1970-talet.[394]

Fältbiologernas historia går tillbaka till 1947. Då bildades Sveriges fältbiologiska ungdomsförening (SFU) som en ungdomsgren av Svenska Naturskyddsföreningen (SNF), landets äldsta och största naturskyddsorganisation. SNF:s ursprungliga ambition var att bli en folkrörelse, men fram till 1955 hade föreningen aldrig fler än 5 000 medlemmar. Det var en expertorganisation, dominerad av en naturvetenskaplig elit, med täta band till staten och universitetsvärlden. Under 1960-talet kom medlemsbasen att expandera och år 1970 hade SNF omkring 50 000 medlemmar.[395] Fältbiologerna var dock en självständig förening som styrdes av de unga medlemmarna själva. Den var öppen för alla i åldrarna 7 till 25 år. Syftet var att sprida och fördjupa kunskap om naturen hos barn och ungdomar. Den bärande idén var att så skedde bäst direkt i fält och genom kamratfostran.[396]

Fältbiologernas verksamhet bedrevs i lokala klubbar. Vid 1960-talets mitt fanns det omkring ett hundratal sådana. Rekryteringen skedde främst genom skolor där aktiva fältbiologer informerade om sin verksamhet. Klubbarna anordnade exkursioner och sammankomster. Många lokalklubbar gav ut egna stencilerade medlemstidningar. Det viktigaste organet för Fältbiologerna var den tryckta tidskriften *Fältbiologen*. Den gick ut till alla medlemmar sex gånger om året. Genom tidskriften går det att studera Fältbiologernas ideologiska utveckling och få inblickar i deras verksamhet. Från att ha varit en opolitisk förening för naturintresserad ungdom blev Fältbiologerna en grogrund och bas för miljöaktivism. Men när och hur skedde egentligen denna förändring? Vad bestod den i? Och vilken roll spelade Fältbiologerna i och för de organiserade miljörörelsernas framväxt i Sverige? För att undersöka detta

ska jag börja med att blicka bakåt, mot vad Fältbiologerna var innan miljöfrågorna fick sitt stora genombrott.

Naturintresserad ungdom 1959–1966

År 1959 firade Fältbiologernas moderorganisation Svenska Naturskyddsföreningen femtio år. Det föranledde fältbiologen Lars-Erik Åse att reflektera över historiens gång. Han slog fast att ingen annan femtioårsperiod hade varit ”så rik på omdaningar och omvälvningar”. Sverige hade utvecklats till att bli ett av världens rikaste länder. Det sena 1950-talets välstånd och levnadsstandard hade ”sekelskiftets svenske invånare” inte kunnat drömma om. Den snabba utvecklingen var på många sätt glädjande. Svenskarna hade fått ”bättre bostäder, bättre mat, bilar, televisionsapparater och mera fritid”. Men Åse oroade sig över att människan inte hade hängt med i utvecklingen. Hon verkade inte kunna hålla jämna steg med teknikens landvinningar. Detta märktes bland annat genom att ”neuroser och nervsjukdomar” blev allt vanligare och att ungdomsbrottsligheten ökade.

Åses övergripande förklaring till detta var att ”nutidsmänniskan” hade förlorat kontakten med naturen. Hon saknade ”*intresse* och *känsla* för naturen”. Det gjorde Fältbiologernas verksamhet angelägen. För det var just detta som föreningen sökte ge sina medlemmar. De gjorde det ”inte genom att predika och förmana” utan genom att odla de enskilda medlemmarnas fascination för samspelet mellan växter och djur. Därifrån gick det, menade Åse, en rak linje till naturskyddet. För den som hade ”intresse och känsla för naturen” skulle automatiskt få lust att ”skydda och bevara hotade områden”. Många gånger kunde detta leda till konflikter med industriella och ekonomiska intressen. ”Här blir frågan”, avslutade han, ”om man inte kan tänka sig offra något litet av vår höga levnadsstandard” för att bevara vackra och stämningsfulla landskap.[397]

De synpunkter som Lars-Erik Åse framförde 1959 var typiska för den äldre naturvårdstradition som Fältbiologerna som organisation hade vuxit fram inom. Där fanns ett starkt naturromantiskt drag som betonade känslor och upplevelser av det vilda. Orörd natur tillskrevs estetiska, närmast andliga, värden som moderna kulturlandskap ansågs

sakna. Dessutom lades det stor vikt vid det vetenskapliga studiet av naturen. Specialområden som ornitologi, botanik, entomologi och ekologi värderades högt. För Fältbiologerna var kunskap om naturen och känslor för densamma två sidor av samma mynt.

Men varför var det så viktigt att den vilda naturen skyddades? Karin Furuwidh, ordförande för Fältbiologerna år 1960, hade svaret klart för sig. ”Kom ihåg”, skrev hon, ”att en rik och orörd natur är grunden för våra hobbies!”[398] Detta rekreativa fritidsargument framfördes återkommande i *Fältbiologens* spalter under tidigt 1960-tal. Den vilda naturen skulle räddas från den moderna civilisationens framfart så att människan, inte minst den naturintresserade ungdomen, kunde fortsätta att ha glädje av den. Tematiken kombinerades ofta med historiska betraktelser över stigande välstånd, ökande fritid och bilismens framväxt.[399] Anne von Hofsten underströk att denna utveckling ställde allt högre krav på naturen och att människans ansvar därmed hade stigit. Hon betonade att ”det är vi som skall fostra oss själva och andra ungdomar till att rätt umgås med naturen”, för inom några år är det ”vår generation” som ska leda landet.[400]

Fältbiologerna var inte några utpräglade teknik- och civilisationskritiker. Clas Bergman framhöll exempelvis att det var positivt att ”fler människor kunnat skaffa bil” eftersom det gett dem ”ökade chanser att komma ut i naturen”. Problemet var att många bilägare betedde sig ohederligt genom att skruva av registreringsskyltar och lämna uttjänta bilvrak i naturen. Där kunde de stå ”i all sin anskrämlighet nästan hur länge som helst”. Bergman beskrev nedskrotningsproblemet som att naturen förstördes. I sammanhanget betydde det att naturens estetiska kvaliteter omintetgjordes. Bilvraken ansågs inte utgöra någon direkt fara för växt- och djurliv, än mindre för människor.[401]

Men i en artikel från året därpå, 1961, framhöll samme Bergman att människans ekonomiska ingrepp i naturen riskerade att få större och mer långtgående skadeverkningar. Han lyfte fram ”det alltmer tilltagande bruket av gifter i skogs- och jordbruksnäringarna”. Problemen var ännu ”i alltför ringa grad” utforskade, men det fanns oroväckande amerikanska studier som tydde på att fågelpopulationer och häckningsresultat hade minskat kraftigt i spåren av ökat giftbruk. Berg-

man underströk att naturentusiaster måste vara vaksamma framöver. Giftanvändningen omsatte stora belopp och dess samhällsekonomiska betydelse ökade snabbt.[402] Ett annat växande problem var oljespill. *Fältbiologen* rapporterade att tidningar och TV den senaste tiden hade varit fulla med reportage om ”oljeskadornas fruktansvärda verkningar för vissa fågelarter”.[403]

Fältbiologernas intresse och engagemang för naturvård var under tidigt 1960-tal betydande. Föreningens verksamhet syftade dock i första hand till att medlemmarna själva skulle uppleva och lära sig mer om naturen. Därför kretsade organisationens verksamhet kring hajker, läger och utflykter. *Fältbiologen* publicerade återkommande rapporter från dessa. Det var i ett sådant reportage från 1964 som fältbiologen Erik Isakson gjorde debut som skribent. Han beskrevs i ingressen som ”en av stockhomsklubbens stora kämpar” och det berättades att han under sommaren skulle ”leda stockholmsdistriktets tuffaste läger”. Det rörde sig om ett tältläger i nordligaste Sverige med planerade avstickare till Finland, Norge och den ryska gränsen. I ett brev till redaktionen berättade Isakson att han redan i början av maj begett sig norrut för att ”lämna bullret” och studera fåglarnas ankomst till fjäll och myrar. I brevet redogjorde han noga för vilka fågelarter som han hade sett och hört.[404]

I det nästkommande numret publicerades ett långt reportage från sommarlägret. Erik Isakson berättade hur tolv unga fältbiologer hade rest från Stockholm den 10 juni och inte återvänt hem förrän den 11 juli. Samtliga lägerdeltagare var pojkar i övre tonåren. På ett fotografi i tidskriften poserade de med tung packning på ryggen. Isakson framhävde i sin text de många svårigheter som de hade övervunnit tillsammans: hunger, kyla och hårt väder. Det berättades att en av deltagarna hade fallit på vassa stenar och spottat ”tänder och blod”. Vid ett annat tillfälle hade de stött på finländska soldater med k-pistar som fört dem ”närmaste vägen tillbaka till civilisationen”. De äventyrliga berättelserna kombinerades med detaljerade beskrivningar av natur och fågelliv. Det rörde sig om en lekfull uppvisning av intresse och kunskap. Tonen var lättsamt humoristisk. Isakson underströk att de unga äventyrarna alltid sov länge, för annars hade de inte ”orkat med att se alla dessa fåglar”.[405]

Erik Isakson var knappast någon typisk fältbiolog. De allra flesta medlemmarna gav sig inte ut på månadslånga sommarläger i vildmarken. Men från 1964 och framåt förekom Isakson återkommande i *Fältbiologens* spalter. Han tillhörde den inre kretsen av Stockholmsklubben och hade nära kontakter med redaktionen. Därmed blev han också synlig för medlemmarna ute i landet. Genom sina natur- och reseskildringar kom han att manifestera många av de ideal som premierades inom föreningen: äventyrslust, natur- och vildmarksintresse, aktivitet och engagemang, samt djupa specialkunskaper om djur- och fågelliv.

Fältbiologernas intresse för att uppleva och studera naturen kombinerades under 1960-talets gång med allt mer aktiva insatser på naturvårdens område.[406] I kölvattnet av Rachel Carsons *Tyst vår* och den svenska biociddebatten startade de upp kampanjen ”Samla kalla fakta”. Den gick ut på att skicka döda djur till Statens veterinärmedicinska anstalt för obduktion. Fältbiologerna ville därmed hjälpa forskarna att få fram vetenskapliga bevis för biocidernas skadeverkningar. Uppmaningar gick ut till de enskilda medlemmarna att verkligen hjälpa till ”genom att sända in *allt* dött Du finner i markerna”.[407] Kampanjen löpte under två års tid (1963–1965) och markerade inledningen på en fas av mer direkt engagemang i naturvårdsfrågor.[408]

En annan större insats gick av stapeln söndagen den 27 mars 1966. Då genomfördes aktionen ”Att städa en strand” på den skånska västkusten. Bakom initiativet stod Skånedistriktets arbetsutskott och ett antal lokalklubbar. De hade inspirerats av Svenska Naturskyddsföreningens nationella kampanj mot nedskräpning i naturen, ”Håll Sverige rent”, som drivits i olika omgångar under 1960-talet. Fältbiologernas aktion stöddes av lokala markägare som ställde upp med traktorer, släp och lastbilar. Papperssäckar att samla skräpet i erhölls från den regionala kampanjen ”Håll Skåne rent”.

Inför aktionen gick Fältbiologerna ut i tidningar och radio för att uppmuntra ”den annars så passive stadsbon att rycka ut och göra en aktiv insats för en vackrare natur”. De skickade även ut en appell, undertecknad av landshövding Gösta Netzén, till ”alla som kunde vara intresserade av att hjälpa till”. Efter aktionen rapporterades det i *Fältbiologen* att omkring 300 personer hade trotsat regn, blåst och kyla för

att städa upp den nästan två mil långa kuststräckan mellan Landskrona och Barsebäck. Stränderna hade varit ”veritabla avskrädeshögar” fyllda med ”plast i alla former, flaskor, bensinfat m.m.”. Resultatet beskrevs som fantastiskt. På fem timmar hade man ”under urusla väderleksförhållanden fyllt 2 300 säckar och rensat kusten från c. 700 ton skräp”.

Fältbiologernas städaktion beskrevs som den största någonsin i Skåne. Den rönte betydande uppmärksamhet i press, radio och tv. Det mediala genomslaget slogs i sin tur upp stort i *Fältbiologen*. Där vigdes ett uppslag åt att visa upp pressklipp och fotografier från aktionen. Tidningsrubrikerna berättade om en ”Jättesatsning av naturfolk” och om en ”armé av fältbiologer”. Fotografierna visade genomblöta barn och ungdomar i färd med att samla plast och släpa på sopsäckar.[409]

Fältbiologernas skånska städaktion våren 1966 var på många sätt karaktäristisk för organisationen vid denna tid. Den visade upp ungdomarna som duktiga, ansvarsfulla, aktiva och initiativrika. Genom sina kunskaper om, och känslor för, naturen ville fältbiologerna hjälpa samhället. De stod inte i opposition mot någon form av etablissemang – snarare tvärtom. Fältbiologerna samarbetade gärna med, och stöddes på olika sätt av, vuxenvärlden. Deras aktiviteter och åsikter harmonierade väl med Svenska Naturskyddsföreningens. Vidare visar aktionen att naturvård vid 1960-talets mitt till stor del handlade om att göra naturen vackrare. Den skulle bevaras för att kunna upplevas. Det fanns ingen samhällskritik, ingen politisk agenda, inget överhängande hot mot mänskligheten. Men allt detta skulle snart förändras.

Begynnande miljöaktivism 1967–1969

I början av 1967 blev Thomas Söderqvist ny redaktör för *Fältbiologen*. Hans ambition var att göra tidskriften till ”ett fränt debattorgan” och att varje fältbiolog skulle vara en potentiell ”livsmiljövårdare”. Andra ledamöter av riksstyrelsen gav uttryck för liknande åsikter. Det talades om att ”höja debattstandarden”, ge ”ekologisk skolning” och göra medlemmarna till ”naturvårdspropagandister”.[410] De växande ambitionerna från centralt håll att omstöpa verksamheten sammanföll med att den svenska miljödebatten började ta fart.

Hösten 1967 skedde det definitiva genombrottet. Vetenskapliga varningsröster som Hans Palmstierna och Svante Odén fick stort genomslag. *Fältbiologens* redaktion grep också in i skeendet. En lördagskväll tidigt i november 1967 gick de ut med bandspelare på Sergels torg för att fråga unga människor vad de tyckte och tänkte om naturvård. Svaren de fick kretsade framförallt kring nedskräpning av naturen. Detta reagerade redaktionen negativt på. För dem handlade naturvård om så mycket mer än ”engångsglas och mjölkförpackningar”. Det inbegrep Vindelälvens utbyggnad, biocider i jordbruket, konsumentens ansvar och konflikterna mellan miljövård och ekonomisk tillväxt. Därför var redaktionen nu kritiskt inställd till ”SNF-propagandan” mot nedskräpning. Den hade gjort att allmänheten fått en alltför snäv förståelse av vad miljö- och naturvård gick ut på.[411]

Den uttalade kritiken mot Svenska Naturskyddsföreningen och ”Håll Sverige rent” var någonting nytt i *Fältbiologens* spalter. Den markerar inledningen på en process av tilltagande politisering och ett mer självständigt engagemang i miljödebatten. Sommaren 1968 vände sig Wolter Arnberg mot den sittande socialdemokratiska regeringen. Han frågade sig vad det spelade för roll att man antagit ett ambitiöst miljöpolitiskt program när man i praktiken fortsatte att fatta miljöförstörande beslut? Arnberg lyfte fram att regeringen, i direkt strid med naturvårdsintressen, gett klartecken för en ny flygplats på Sturupområdet i Skåne och industriell exploatering av Väröbackaområdet i Halland. ”Den unga generationen”, skrev Arnberg, ”har rätt att ställa kravet att inte behöva axla bördan av ett samhälle som får ges konstgjord andning genom en fördärvad miljö.” All exploatering måste ske ”med tanke på framtiden”. Det gick inte för sig att ”prestigehunger och kortsiktiga vinstintressen” tilläts ”krossa grunden för vår generation”.[412]

I samma nummer tecknade Mats Segnestam en dyster bild av Sveriges ”många och stora” naturvårdsproblem. Han lyfte fram biociderna i jordbruket, svaveldioxiden i luften, de kvicksilverförgiftade sjöarna, sinande grustag och svårigheterna att rätt lokalisera ”naturförstörande anläggningar”. Situationen krävde ”planering och ett *långsiktigt tänkande*”. Men Segnestam såg inga tecken på detta. Han underströk att

hans uppräkning av naturvårdsproblem endast var ett litet urval: ”En fullständig lista skulle bli oändlig!”

Den digra problemkatalogen följdes av en genomgång av lagstiftning, myndigheter, naturvårdsorganisationer och massmedial rapportering. På dessa områden fanns det vissa positiva tecken. Segnestam underströk att ”medelsvensken” nog hade ”börjat inse att naturvårdsproblem finns och anar kanske att de är allvarliga”. Även politikerna hade insett ”att den breda allmänheten börjat vakna” och partierna försökte därför ”överträffa varandra med ambitiösa miljöprogram”. Kunde detta ”omsättas i praktiken, var det naturligtvis utmärkt”. Nästa generation skulle också, hoppades Segnestam, få ”större förutsättningar att tillgodogöra sig naturvårdstänkandet” från en tidig ålder. Skolans läroplaner höll på att uppdateras och under det senaste året hade ”en flodvåg av estraddebatter, föredrag, konferenser, kurser och studiecirklar om naturvård vällt fram över oss”. Situationen var allvarlig, men den upplysta opinionen växte i styrka. Segnestam slog avslutningsvis fast att ”Moder Svea får inte och kan inte längre slå dövörat till!”[413]

Arnbergs och Segnestams artiklar var karaktäristiska för den nya samhällskritiska position som Fältbiologerna började inta under sent 1960-tal. Organisationens ledande företrädare vände sig i allt större utsträckning mot politiker och andra makthavare, inklusive Statens naturvårdsverk. Fältbiologerna var förvisso positiva till att denna myndighet hade inrättats, men de tog snabbt på sig en roll som kritisk bevakare av Naturvårdsverkets verksamhet. Det faktum att det i Sverige fanns ett nationellt miljöpolitiskt etablissemang så tidigt som 1967 fick stor betydelse för Fältbiologerna och de framväxande miljörörelserna i Sverige. Det gav dem en tydlig och legitim motståndare. Förhållandet medförde att de kunde dela, och instämma i, mycket av den allmänna etablissemangskritik som växte sig stark under sent 1960-tal. Därmed blev Fältbiologerna en del av tidens nya politiska kultur.[414]

Det skulle dock dröja innan det omgivande samhället upptäckte att Fältbiologerna hade förändrats. Demonstrationen på Sergels torg i mars 1969 väckte som bekant förvåning. Men för Wolter Arnberg i talarstolen var de samhälls- och etablissemangskritiska synpunkterna ingenting nytt. De hade han och andra uttryckt i *Fältbiologens* spalter

sedan 1967. Protesterna på Sergels torg riktade sig mot alla former av ”kortsynt planering” som de svenska myndigheterna ägnade sig åt. Han angrep särskilt ”Valfrid Paulsson och hans Naturvårdsverk för deras beklämmande urvattnade naturvårdspolitik”. Särskilt kritiserade han att verket satte turistnäringens intressen framför naturskyddets. ”Vill Naturvårdsverket bygga stugor i nationalparkerna?” undrade han.[415]

Fältbiologernas demonstration den 16 mars 1969 uppmärksammades inte enbart av press- och etermedier. Även det statliga energibolaget Vattenfall, som var ansvarigt för utbyggnaden av de norrländska älvarna, var intresserat. I samband med demonstrationen på Sergels torg tog bolagets press- och informationschef kontakt. Han bjöd in Fältbiologerna till Vattenfalls kontor för att debattera frågorna. Förslaget accepterades och på kvällen den 17 mars blev det paneldebatt under ledning av framtidsforskaren Eskil Block. Fältbiologernas företrädare Wolter Arnberg och Lars-Erik Liljelund ställdes där mot Vattenfalls generaldirektör Erik Grafström och civilingenjör Väinö Wanhainen. Den fyra timmar långa debatten spelades in av Sveriges Radio som sände ett inslag om den på sena tv-nyheterna.[416]

Veckan därpå uppvaktade en grupp fältbiologer, med ordförande Wolter Arnberg i spetsen, jordbruksminister Ingemund Bengtsson. De överlämnade en skrivelse till honom och framförde sina åsikter. I *Fältbiologen* rapporterade Erik Isakson att jordbruksministern ”lyssnade snällt, men hade lite svårt att förstå vår pessimistiska syn på framtiden och miljövården”. Bengtsson ville att de unga skulle se optimistiskt på framtiden. Han lyfte fram allt som redan hade gjorts i Sverige och att det inte fanns något annat land i världen som infört så kraftfulla restriktioner för miljöförstörelse. Isakson lät sig inte övertygas. Han var förvissad om att framtiden skulle ge de ledande socialdemokratiska politikerna fel. Läget var, menade han, mycket allvarligare än de föreställde sig.[417]

Fältbiologernas allt fränare etablissemangskritik hade ett undantag: det naturvetenskapliga forskarsamhället. Till detta hade organisationen alltid haft nära band och flera av de tongivande medlemmarna, som Thomas Söderqvist och Wolter Arnberg, var under sent 1960-tal universitetsstudenter med forskarambitioner. Ett särskilt gott öga hade Fältbiologerna till de nya miljödebattörerna. Såväl Hans Palmstierna som

Nils-Erik Landell bereddes plats i *Fältbiologens* spalter. Det faktum att Palmstierna var aktiv socialdemokrat låg honom inte till last. Han var en vetenskaplig röst som de begynnande miljöaktivisterna helhjärtat ställde sig bakom.[418]

Det växande miljöpolitiska engagemanget innebar dock inte att fältstudier och friluftsliv nedprioriterades. De traditionella verksamheterna fortsatte att stå centralt och i *Fältbiologen* publicerades regelbundet rapporter och orienterande texter. Erik Isakson skrev exempelvis 1968 en ingående guide om vilken utrustning en fältbiolog behövde ha för att klara sig i fjälltrakterna. Det gällde att ha kunskap om allt från tält och ryggsäckar till kläder och proviant.[419] Längre fram delade han med sig av sina erfarenheter av olika kanoter och skidutrustningar.[420]

År 1969 blev Erik Isakson redaktör för *Fältbiologen*. I sin första ledare berättade han om sin ”lyckliga ungdom” då han skådat 350 fågelarter. Men nu hade han ”upptäckt att det finns annat än fågelarter i naturen” och att ”Stockholm är smutsigt och människodestruktivt”. Han vände sig mot ”mänsklig utvecklingsanda” och underströk att alla naturvetenskapliga och tekniska landvinningar förde med sig ”oanade nackdelar”. Dagens situation kunde kanske gå att bemästra ”om vi gjorde mer än dagens småfuttiga ansatser”. Men samtidigt skedde ständigt ”nya så kallade framsteg som i sin tur för med sig oanade effekter”. Den nye redaktören rådde läsarna att åka till fjällen innan de var förstörda.[421]

Erik Isaksons civilisationskritik löpte som en röd tråd genom *Fältbiologen* under 1969 och hans egna texter kom alltmer att kretsa kring ”Grönland”. För honom fungerade ön som en symbol för ”det fria livet fjärran från den moderna teknikens förödande verkningar”. Fältbiologernas debatter med Vattenfall och Valfrid Paulsson våren 1969 gjorde honom ”ganska ledsen”. Han uppfattade det som att ”de styrande politikerna och de korvstoppade experterna” var orubbliga i sin tro ”på teknikens frälsande verkan för mänskligheten”. Fortsatt debatt var meningslöst. Det var jämförbart med att samla frimärken. Läsarna uppmanades därför att sträva efter oberoende av tekniken och vända det moderna samhället ryggen.[422]

Erik Isakson var inte ensam om att höja rösten 1969. Under hans redaktörskap fick debatt- och samhällskritik allt större utrymme i *Fältbiologen*.

Den historiska utvecklingen började tecknas i mörka färger. Kristoffer Andersson skrev om hur industrier hade ”vuxit upp som giftsvampar ur jorden” och att miljöförstörelsen nu ringlade sig ”som en hungrig midgårdsorm kring hela jordklotet”.[423] Ulf Rooth menade att Fältbiologerna behövde följa med samtiden och uppdatera sina målsättningar. Det räckte inte längre med fältstudier och kamratfostran. Föreningens uppgift borde vara ”att till folket sprida upplysning om miljöförstöringen och framföra dess och våra synpunkter till politikerna”.[424]

Vid denna tid började också livsstilsfrågor att lyftas. Marianne Reini underströk att det var viktigt att fältbiologerna levde som de lärde. ”Hur kan vi kritisera miljöförstöringen så länge vi själva utnyttjar de produkter som produceras?” undrade hon.[425]

Thomas Söderqvist, den forne redaktören, berättade att han hade flyttat ut till ett torp på landet – något som han ville ”göra propaganda för”.[426] Erik Isakson var i vanlig ordning mest radikal. Han talade såväl om att flytta till Grönland som att ”samla ihop en gerilla-armé och ta till våld”.[427] Mycket hade förändrats sedan den välartade skånska städaktionen våren 1966.

Radikala samhällskritiker 1970–1972

Fältbiologerna inledde 1970-talet med att demonstrera på Norrköpings gator och anta sitt första politiska program. Detta skedde under årsmötet i början av januari då ett drygt hundratal medlemmar samlades för att umgås, göra exkursioner, tillverka plakat och nå fram till gemensamma ”trossatser och värderingar”. Det nya programmet slog fast att de var ”skyldiga att vårda vår begränsade naturmiljö med tanke på kommande generationer” och att befolkningsexplosionen hade ”utvecklats till en katastrof”. Vidare inskärptes det att de svenska myndigheterna inte insåg situationens allvar eller inte tog ”konsekvenserna av sin insikt”. De åtgärder som politikerna genomfört och planerade dömdes ut som ”helt otillräckliga”.[428]

Den överordnade målsättningen för Fältbiologernas politiska program var att ”vår civilisation” inte fick ”omöjliggöra ett framtida rikt och varierat biologiskt liv på jorden”. För att säkerställa detta skulle man

”sprida kunskap och medvetande i naturvårdsfrågor”, väcka debatt, demonstrera, författa skrivelser och genomföra aktioner. Det underströks att fältbiologer skulle ”hävda sina åsikter enligt övertygelse” oavsett om de överensstämde med något partis och oberoende av om de gav föreningen positiv eller negativ publicitet.[429]

Årsmötet 1970 utvecklades till en manifestation över Fältbiologernas omvandling. Rolf Jacobsson berättade med stolthet i *Fältbiologen* om hur ”flammande facklor lyste upp våra plakat” som ”skrek ut hemska och anklagande sanningar mot vår klentrogna omvärld”. Det rapporterades att lokalpressen hade karaktäriserat demonstrationen som ”en svidande vidräkning för samhället”.[430] I samma nummer poängterade Erik Isakson att ”den materiella levnadsstandarden måste sänkas” om ”livet på jorden ska fortgå”.[431]

Det växande politiska engagemanget inom Fältbiologerna hade en slagsida åt vänster. Tydligast med detta var Thomas Söderqvist. Han uppmanade hösten 1970 alla fältbiologer att ta kontakt med politiska aktionsgrupper på vänsterkanten. För honom var den ekologiska krisen sammanflätad med en djupgående social kris av globala dimensioner. Det var därför utsiktslöst att söka efter tekniska lösningar på miljöproblemen. Det som krävdes var en radikal samhällsomvandling. ”Den verkliga fienden”, slog han fast, ”är den omänsklighet som uppstår i de industrialiserade överflödssamhällena.” Denna fiende kunde benämnas ”kapitalism, byråkrati, imperialism eller vad du vill”. Grundproblemet var oavsett detsamma: den blinda strävan efter materiell tillväxt. Detta kunde endast angripas på politisk väg. Fältbiologerna borde därför, ansåg han, alliera sig med den nya vänstern.[432]

Söderqvists debattinlägg kom inte att stå oemotsagt. Upprörda fältbiologer hörde av sig till redaktionen och ifrågasatte ”riktigheten av att bedriva politisk propaganda i tidningen”.[433] Redaktör Erik Isakson underströk att Söderqvists inlägg inte var skrivet ”i föreningens namn”.[434] Samtidigt beredde han plats åt Wolter Arnberg, föreningens ordförande, att lägga ut texten kring Fältbiologernas nya politiska program. Arnberg rekapitulerade och kommenterade de ”trossatser och värderingar” som antagits på årsmötet. Han underströk att ”miljövård är politik” och att föreningens uppgift var ”att försöka öka dina kunskaper om din

omgivning och att skapa en påtryckningsgrupp för vård av vår miljö". Fältbiologerna skulle vara en aktiv röst i miljövårdsdebatten som framförde politiska åsikter grundade i "biologiska fakta".[435]

Men hur vägen framåt för Fältbiologerna skulle se ut rådde det delade meningar om. Torbjörn Kronestedt ansåg att Söderqvist förfäktade en alltför idealistisk position. För de som ville åstadkomma verklig förändring krävdes realism och vilja till samarbete med såväl politiker som det naturvetenskapliga forskarsamhället. "En allmän missnöjesstämning med ett globalt problemkomplex åstadkommer föga resultat", deklarerade han.[436] Söderqvist svarade Kronestedt att denne var förd bakom ljuset: "De mäktiga myndigheterna och det mäktiga näringslivet har länge försökt övertyga oss om att samhället bara kan fungera på detta sätt." Skolan och massmedierna hade indoktrinerat oss alla "sedan koltåldern". Den svenska välfärdsstaten var byggd på "tillväxtdoktrinen". Detta synsätt var inte längre försvarligt eftersom "ökad, okontrollerad ekonomisk tillväxt utgör det största hotet mot det ekologiska samspelet". Kapitalismen var problemet. Endast vänstergrupperna delade denna insikt och erbjöd alternativ.[437]

Fältbiologen blev som synes under tidigt 1970-tal ett forum för intern politisk idédebatt. Begreppsligt skedde det också en tyngdpunktsförskjutning från "naturvård" till "miljövård". Förändringarna sammanföll med att kunskaper om hur samhället fungerade uppvärderades inom organisationen. Miljövård ansågs i grunden vara en social och politisk fråga. Därför räckte det inte längre för fältbiologer att ha djupa kunskaper om fågelarter och friluftsliv. Från ledarplats rekommenderades ett antal böcker, utgivna av det statliga Allmänna förlaget, som kunde ligga till grund för studiecirklar. Böckerna speglade "samhällets syn på miljövårdsproblemet och hur det ska lösas", vilket var viktigt att känna till innan man tog kontakt med olika myndigheter.[438]

Fältbiologernas samhällskritik riktade sig i första hand mot det socialdemokratiska etablissemanget. Särskilt vände man sig mot Naturvårdsverkets generaldirektör Valfrid Paulsson och jordbruksministern Ingemund Bengtsson. Fältbiologerna betraktade dem som opportunistiska försvarare av det moderna industrisamfundet. I en satirserie från 1971 beskrevs Paulsson som "hela naturens lille väktare". Han såg

all miljöförstörelse som skedde och reagerade blixtsnabbt. Men inte genom att stoppa överträdelserna och sätta dit förövarna. Nej, han såg istället till att spåra upp alla ”illegala miljöförstörare” och förse dem med ett tillstånd.[439]

Lars-Erik Liljelund framhöll att människorna på Naturvårdsverket inte var ”speciellt ideellt inriktade”. Han ansåg att verkets beslut gång på gång gick emot miljövårdsintressen och fann det anmärkningsvärt att Valfrid Paulsson ”praktiskt taget aldrig offentligt kritiserar den miljöfarliga verksamhet som olika företag och kommuner sysslar med”. Däremot gjorde han, enligt Liljelund, gång på gång ”smått hatiska utfall mot den stora grupp människor som känner vanmakt och oro inför framtiden och den miljö vi då kommer ha”. Liljelund frågade sig om Paulssons verkliga motståndare var de som förstörde miljön eller de som försökte skydda den.[440]

Fältbiologernas politiska engagemang tog sig även uttryck genom direktaktioner. Dessa gick ut på att väcka medial uppmärksamhet kring olika miljövårdsproblem. Därigenom ville man påverka den allmänna opinionen och verka för förändring. Efter framgångsrika aktioner publicerades rapporter och pressklipp i *Fältbiologen*. Det uttalade syftet var att inspirera till efterföljd och sprida kunskap inom organisationen kring hur miljövårdsaktioner bäst kunde genomföras. Det är noterbart att Fältbiologerna använde dessa medvetna mediestrategier på ett så tidigt stadium. Metoderna kom med tiden att bli utmärkande för den internationella miljörörelsen, inte minst genom Greenpeace som bildades i Kanada 1971.[441]

Samma år i april månad genomförde Fältbiologklubben i Mariestad en sopaktion. Den gick ut på att väcka uppmärksamhet kring lokala sophanteringsproblem. Fältbiologerna agerade som undersökande journalister och Bo Landin rapporterade stolt hur de hade lurat ansvariga att avslöja missförhållanden. Bland annat hade de tagit sig till den lokala soptippen och låtsats vara ”fotointresserade elever som såg något vackert i soporna”. Vid ett annat tillfälle hade de utgett sig för att vara en ”Herr Gustafsson” som ville skrota en bil. De hade då fått reda på att det privata bolaget som drev soptippen hade ”kontrakt med en gubbe

i skogen”. Här fanns alltså en förklaring till varför det fanns så många bilvrak i naturen!

Fältbiologernas avslöjande av missförhållandena var noga orkestrerat. De förberedde i tysthet en utställning på det lokala bankkontoret, författade en skrivelse till hälsovårdsnämnden och såg till att lokalpressen stod redo. Till saken hörde att två av fältbiologerna arbetade på *Tidning för Skaraborgs län*. Det medförde att de kunde styra pressbevakningen och den fortsatta debatten. När vanskötseln av soptippen offentliggjordes blev det, enligt Landin, ”kaos och uppståndelse” i Mariestad. Det följdes av nya skandalrubriker, polisanmälningar och – inom kort – faktisk förändring av sopskötseln. Fältbiologerna själva karaktäriserade aktionens slutresultat som ”sensationellt”.[442]

Våren 1972 genomförde Fältbiologerna, i samarbete med Miljögrupperna och Jordens Vänner, en riksomfattande aktion mot bruket av engångsförpackningar. Den veckolånga kampanjen innehöll flygbladsutdelning, demonstrationer och namninsamlingar. Mest uppseendeväckande var den så kallade ”paketaktionen”. Den gick ut på att fältbiologer över hela landet gick ut i naturen och samlade engångsförpackningar. Dessa slog man sedan in och postade till regeringen, riksdagen, Naturvårdsverket och den ledande svenska förpackningstillverkaren PLM. *Dagens Nyheter* rapporterade att 160 000 ölburkar hade skickats med posten. Valfrid Paulsson dömde ut aktionen som ”helt vansinnig” och slog fast att ”vi miljövårdare måste akta oss för att framstå som omdömeslösa romantiker”.[443]

Fältbiologerna såg med självklarhet saken annorlunda. De betraktade postaktionen som en ”fullständig triumf”. Det rapporterades att ett hundratal fältbiologklubbar, samt ett femtiotal andra miljövårdsgrupper, hade deltagit. Det berättades att 70 000 namn hade samlats in mot ”engångshysterin”. Fältbiologerna såg det som att de hade fått ”full fart på debatten om råvaruslöseriet”. De menade också att PLM hade tvingats erkänna att de endast drevs av vinstintressen och inte brydde sig om de miljömässiga konsekvenserna av sin verksamhet.[444]

Fältbiologernas radikala etablissemangskritik riktades även mot den stundande FN-konferensen i Stockholm. Lars-Erik Liljelund raljerade över att miljövårdskonferensen var ett ”helt förintande vapen mot den

globala miljöförstöringen". Han vände sig mot att allmänheten, inte minst "upproriska element", stängdes ute. Konferensen var endast till för att "de verkliga beslutsfattarna" skulle kunna träffas och diskutera "de problem som de själva åstadkommit".[445] Christina Skarpe slog fast att ingenting blev bättre av att man antog deklarationer och resolutioner. Hon ansåg att FN-konferensens huvudsakliga betydelse var "den PR den kommer att ge miljövården". Vidare beklagade hon att konferensen var inriktad på att "finna metoder att bekämpa symptomen på miljöproblemen, snarare än att förhindra deras uppkomst".[446]

På Stockholmskonferensen var Fältbiologerna indirekt representerade genom International Youth Federation for the Study and the Conservation of Nature (IYF). Sommaren 1971 hade de ovan nämnda Christina Skarpe och Bo Landin deltagit i organisationens konstituerande konferens i Kanada. Deras erfarenheter därifrån var att internationellt miljövårdsarbete var komplicerat och svårt. Särskilt gnisslade samarbetet mellan deltagare från de industrialiserade länderna och utvecklingsländerna. Bo Landin skrev i sin rapport att det bådade illa inför framtiden att de sistnämndas representanter inte var intresserade "av att höra hur vi nu försöker lösa problemen som de ännu inte har och dra lärdom från oss". Istället var u-ländernas representanter mer angelägna om att hävda "sin världsliga ställning och sitt oberoende".[447] Den uppfostrande hållning som Landins rapport gav uttryck för var förmodligen en av anledningarna till samarbetssvårigheterna.

De fältbiologer som ville engagera sig direkt i och kring Stockholmskonferensen hade dock vissa möjligheter. Christina Skarpe berättade att det skulle anordnas två öppna mötesplatser: "Environment Forum" och "Folkets forum". Det förstnämnda anordnades av Svenska FN-förbundet och Sveriges ungdomsorganisationers landsråd, medan det sistnämnda samlade nystartade miljögrupper som Jordens Vänner, Dai Dong och Powwow.[448] Fältbiologerna tog inte officiell ställning till de två forumen, men för de radikala elementen inom föreningen var valet inte svårt. Folkets forum erbjöd en mötesplats för miljö- och etablissemangskritik med kopplingar till den nya vänstern.[449]

Fältbiologerna och miljörörelserna i Sverige

Fältbiologernas omvandling är en viktig del av de svenska miljörörelsernas historia. Vad som gör organisationen särskilt intressant är att den överbryggar och sammankopplar en rad olika utvecklingslinjer. Fältbiologerna grundades inom en äldre naturvårdstradition och var, som vi har sett, fast förankrade där fram till hösten 1967. Därefter skedde en gradvis politisering, särskilt inom det ledande skiktet i Stockholm. I början på 1970-talet agerade allt fler fältbiologer som miljöaktivister. Det faktum att medlemmarna var unga gav kunskapen om den globala miljökrisen en särskild laddning för dem. Miljöförstörelsen och den ohämmade ekonomiska tillväxten var ett direkt hot. Det var deras egen framtid som stod på spel.

Men även efter radikaliseringen var äldre naturromantiska ideal i högsta grad levande inom organisationen. Så berättade redaktören Roger Olsson sommaren 1972 om vad som låg till grund för hans eget engagemang i miljödebatten. ”För mig är det känslan av naturen”, skrev han, ”en känsla som skapats av alla de upplevelser av lycka naturen gett mig.” Han trodde och hoppades att de flesta fältbiologer hade samma grund för sitt agerande: ”För det är en bra grund. Man vet och känner att man kämpar för något oerhört värdefullt, något som är långt mer nödvändigt än allt annat.” Fältbiologernas viktigaste uppgift var därför, enligt Olsson, alltjämt att väcka känslor för naturen hos sina medlemmar. Om de dessutom hann dela ut flygblad, skälla på Vattenfall och skicka ölburkar till jordbruksministern så var det bra. Men det var inte lika viktigt som att uppleva och studera naturen. En fältbiologs stövlar skulle hållas leriga.[450]

Roger Olssons inlägg pekar på spänningsförhållandet mellan apolitiskt naturintresse och radikal miljöaktivism. I början av 1970-talet rymde Fältbiologerna både och. Den relativa betydelsen av olika ideal och praktiker var inte självklar. Här föreligger också intressanta skillnader mellan Fältbiologerna och moderorganisationen Svenska Naturskyddsföreningen. Den sistnämnda genomgick även den en omvälvande förändring åren kring 1970. Civilisations- och tillväxtkritiska röster blev allt starkare.[451] Likväl hade SNF fortsatt täta band till de etablerade

samhällsinstitutionerna. De vuxna medlemmarnas miljö- och naturvårdsengagemang manifesterades inte genom demonstrationer och direktaktioner. Den nya vänsterns politiska kultur hade inte samma attraktionskraft på dem.

För andra miljöorganisationer var den utomparlamentariska vänsterprofilen tydligare. Detta gällde inte minst de miljögrupper och ”byalag” i storstäderna som motsatte sig konkreta omvandlingar av stadsmiljön. Till de mest kända hör Göteborgs miljögrupp och Alternativ stad i Stockholm. De sistnämnda var starkt engagerade i den så kallade almstriden våren 1971. Demonstranter sökte där hindra fällandet av 13 almträd i Kungsträdgården i centrala Stockholm. Aktionen rönte stor medial uppmärksamhet och gav, i likhet med Fältbiologernas aktioner, uttryck för skarp etablissemangskritik.[452] Byalagsrörelsen var lösligt organiserad. Den engagerade sig i såväl den fysiska stadsmiljöns utformning som i gemenskapen människor emellan. Fokus tenderade att ligga på lokala frågor, som att motsätta sig rivningar eller byggnationer.[453] Miljögifter, industriell exploatering av vildmark och globala överlevnadsproblem stod inte lika centralt som hos Fältbiologerna eller Svenska Naturskyddsföreningen.

Miljöengagemanget i Sverige kanaliserades också genom de etablerade politiska partierna och då särskilt ungdomsförbunden. Viktigast i det sammanhanget var Centerns ungdomsförbund (CUF). De engagerade sig såväl i stadsomvandlingen som landsbygdens avfolkning och de globala resurs- och rättvisefrågorna. CUF:s politiska vision var ett decentraliserat samhälle där statsmakt och teknokratiska experter hade mindre att säga till om. Demokratin skulle byggas kring starka lokalsamhällen och man förordade därför en aktiv regional- och lokaliseringspolitik. I likhet med Fältbiologerna tog man det globala ekologiska kristillståndet på största allvar och varnade för en blind tro på ekonomisk tillväxt och teknologiska framsteg. Inom CUF fanns dock, av förklarliga skäl, inte samma radikala kritik av det kapitalistiska systemet. De höll också ett visst avstånd till den nya vänsterns politiska aktionskultur.[454]

I början på 1970-talet bildades en rad nya miljöorganisationer i Sverige, däribland Jordens Vänner och Miljögruppernas riksförbund (MIGRI).[455] Det sistnämnda leddes av den unge ärftlighetsforskaren Björn Gillberg

som började göra sig ett namn hösten 1969 med debattpocketboken *Hotade släktled*. Det Gillberg särskilt engagerade sig i var frågor om miljögifter. Han menade att alltför stort fokus låg på direkta giftskador, medan effekterna på arvsmassan och kommande generationer ignorerades.[456] Året därpå gick han till storms mot tvättmedelsindustrin. Gillberg varnade för att tvättmedel innehöll potentiellt cancerframkallande ämnen och att myndigheterna gick storföretagens ärenden. Angreppet skedde i och genom *Dagens Nyheter*.[457]

Björn Gillberg fick sitt stora mediala genombrott den 12 oktober 1971. Då sände TV2:s miljöredaktion programmet ”Han kan bara inte hålla käften” på bästa sändningstid. Där porträtterades Gillberg som en ung, arg miljödebattör som inte var rädd för att säga sanningen till makthavarna. Särskilt intryck gjorde det att han tvättade skjortor i gräddersättningsmedel av märket Prädd. Produkten försvann snabbt från marknaden och Gillberg blev, med teknik- och vetenskapshistorikern Per Lundins ord, ”en medial gunstling”.

Lundin har analyserat Gillbergs agerande i det tidiga 1970-talets miljödebatt och vad det fick för konsekvenser. Han lyfter fram att Gillberg, vid tiden för genombrottet, var anställd som projektforskare vid Lantbrukshögskolan i Ultuna utanför Uppsala. Därmed hade han en vetenskaplig legitimitet som var nödvändig för att han skulle kunna agera som expert i medier. Gillberg visade sig vara skicklig på att hantera den mediala logiken. Han gjorde dramatiska utspel, gav raka besked, använde pedagogiska exempel och ett enkelt språk. Den tvärsäkra stilen gav uppmärksamhet och rubriker, men möttes med skepsis av forskarsamhället. Gillbergs mediala framgångar kom därigenom att underminera hans vetenskapliga legitimitet, vilket på sikt gjorde hans mediala position ohållbar. För att hantera situationen sökte Gillberg stärka och befästa sin position inom MIGRI. Rörelsen samlade in pengar till hans forskning och inrättade stiftelsen Miljöcentrum. År 1972 började man ge ut den egna tidningen *Miljö o framtid*.[458]

Vid tiden för Stockholmskonferensen 1972 var Björn Gillbergs position inom medier och miljörörelse fortfarande stark. I vetenskapligt hänseende var han dock marginaliserad. Den stora paketaktionen som Fältbiologerna och MIGRI genomförde mot PLM var inget som stod

högt i kurs i forskarvärlden. De många kontroverserna kring Gillberg var karaktäristiska för honom som miljödebattör. Men sett i ett något längre tidsperspektiv var de också utmärkande för det tidiga 1970-talets svenska miljödebatt. Här går en viktig skiljelinje mellan denna och det sena 1960-talets motsvarighet, särskilt genombrottsfasen. Hösten 1967 präglades den samhälleliga cirkulationen av kunskap kring miljöfrågor i Sverige av relativ samsyn. Då uppskattades det att en aktör som Hans Palmstierna byggde broar mellan vetenskap, medier och politik. Miljöfrågorna hade vid denna tidpunkt inte heller någon självklar politisk färg.

I början på 1970-talet såg det annorlunda ut. Den politiska kulturen var i omvandling och kring kunskapen utspelade det sig konflikter. I detta kapitel har vi sett hur unga miljöaktivister vände sig mot det etablerade samhället. Men sprickorna fanns även inom detta. I takt med att miljöfrågorna politiserades kom konfliktlinjerna mellan olika samhällsintressen att bli tydligare. Detta gällde också inom vetenskapen. Jag ska därför nu vända blicken mot två öppna konflikter som väckte stor uppmärksamhet i det tidiga 1970-talets Sverige.

KAPITEL 7

Konflikter och mediestormar, 1971–1972

Den 1 september 1971 invigdes den internationella miljövårdsmässan ”Luften, larmet och vi” i Jönköping. Människor sökte sig dit från när och fjärran. Lokalpressen rapporterade att ett åttiotal japaner infunnit sig och att tyskan och engelskan ”surrade flitigt” bland deltagarna.[459] Invigningstalaren Axel Iveroth, verkställande direktör i Industriförbundet, höll dock sitt anförande på svenska. Han riktade sig uttryckligen till en nationell publik. ”Det är ingen överdrift”, framhöll han, ”att påstå att vårt folk nu besjälas av en kolossal miljöambition.” Kanske rörde det sig rentav om ”tidernas största folkrörelse på miljövårdsområdet”.[460]

Iveroth betonade att det svenska miljöengagemanget omfattade både den yttre och den inre miljön. Det förstnämnda syftade på luft, vatten, skog och mark. Det sistnämnda avsåg arbetsmiljön. Distinktionen var tidstypisk och speglade en pågående politisk kamp kring miljödebattens inriktning. Från socialdemokratiskt håll drevs linjen att arbetsskyddsfrågor skulle tillmätas lika stor vikt som naturskyddsfrågor. Det var ett försök att flytta fram positionerna inom miljödebatten och samtidigt förankra partiets miljöpolitik inom fackföreningsrörelsen. Gifterna på fabriksgolvet var, till skillnad från kvicksilvergäddorna, en fråga som arbetarrörelsen kunde mobilisera kring.[461]

Axel Iveroth kommenterade utvecklingen och framhöll i sitt tal att den yttre miljön länge hade stått i förgrunden av miljödebatten. De senaste månaderna hade dock arbetsskyddsfrågor rönt allt större intresse. Debatten på detta område präglades dock, enligt Iveroth, av intensitet och känslor snarare än av sakkunskap. Särskilt lyfte han fram

”det senaste utbrottet från en av våra så kallade miljövårdskändisar”. Den som åsyftades var Hans Palmstierna. Han hade på uppdrag av Svenska Fabriksarbetareförbundet lett en utredning kring hälsorisker i svensk kemisk industri. Rapporten hade presenterats på fackförbundets kongress i Stockholm den 20 augusti 1971.

Från talarstolen hade Palmstierna gått till storms mot såväl näringslivet som forskarsamhället. Han anklagade båda för att inte ta arbetsmiljöfrågor på allvar. Dessutom riktade han skarp kritik mot att universitetsanställda forskare tog på sig konsultuppdrag inom industrin. I pressen blossade en infekterad debatt upp. Palmstierna angreps från många håll, inte minst av forskare. Iveroth uttryckte det i sitt tal som att Palmstierna inte längre var någon väckarklocka. Han hade förlorat den klang som han en gång hade: ”Han har intet mer att säga, när han för att få uppmärksamhet anser sig behöva ta till så grova uttryck som i sitt anförande på Fabrikskongressen.”[462]

Iveroths utspel väckte även det stor medial uppståndelse. På *Dagens Nyheters* förstasida karaktäriserades det som ”ett av de magnifikaste personangreppen i svensk debatt på mycket länge”.[463] Hans Palmstierna valde att inte replikera. För *Svenska Dagbladet* uppgav han sig vara ledsen och besviken. Han ansåg sig ha blivit missförstådd.[464] Men i den privata korrespondensen var tonläget annorlunda. Där beskrev han Iveroths anfall som ”politiskt korkat”. Det skulle få stå för sig självt ”i all sin glimrande, avslöjande glans”. I själva verket, hävdade Palmstierna, hade Iveroth gjort arbetarrörelsen en tjänst. Talet bevisade att klasskampens tid inte var förbi.[465]

Mediestormen kring Palmstierna och Iveroth illustrerar hur den svenska miljödebattens dynamik på några få år hade förändrats i grunden. Sensommaren 1971 var miljöfrågorna politiserade. Det hade de inte varit under genombrottet hösten 1967. Då talade Palmstierna om behovet av information och upplysning snarare än om klasskamp. Men vad fick det förändrade debattklimatet för konsekvenser? Hur påverkades cirkulationen av kunskap och expertis? Var det under tidigt 1970-tal fortfarande möjligt för en vetenskaplig varningsröst att bli en samlande gestalt i miljödebatten? Eller var konfliktlinjerna redan uppdragna och positionerna låsta?

Sensommaren 1971 kunde det nog tyckas så. Konflikten mellan Palmstierna och Iveroth var avgrundsdjup. Men tidens miljödebatt rymde fler aktörer. Dessutom innehöll den fler spår än den inre och den yttre miljön. Av särskild betydelse var det växande intresset för de stora globala framtidsfrågorna. Vart var mänskligheten på väg? Höll vi på att bli för många? Hur länge skulle naturresurserna räcka?

Den här typen av frågeställningar hade varit högst närvarande i miljödebatten hösten 1967, inte minst genom Hans Palmstiernas försorg. Men hösten 1971 var det andra aktörer som grep sig an överlevnadsfrågorna. Den som kom att få störst genomslag var Gösta Ehrensvärd, professor i biokemi vid Lunds universitet. Han hade under 1960-talet vunnit ryktbarhet som populärvetenskaplig författare, men hans verkligt stora publika genombrott kom 1971 med pocketboken *Före – Efter: En diagnos*. Den gavs ut i oktober månad och blev snabbt en stor kommersiell framgång. I julhandeln 1971 toppade den bokhandelns försäljningslistor.[466]

Gösta Ehrensvärd argumenterade i sin bok för att 1970-talets hyperindustrialiserade samhälle skulle komma att bli en historisk parentes. Enligt hans beräkningar skulle uttömningen av jordens begränsade resurser i kombination med en accelererande befolkningsökning leda till en global kris omkring år 2050. Därefter förutsåg han århundraden av svält och anarki innan en betydligt fåtaligare mänsklighet skulle återgå till att leva i ett agrarsamhälle på svensk 1700-talsnivå, med punktvisa inslag av tekniska och kemiska industrier. Med 1970-talets västerländska mått mätt skulle den framtida levnadsstandarden vara låg, men den skulle å andra sidan vara långsiktigt stabil. Den industriella civilisationens dagar var räknade – men inte människans.[467]

Ehrensvärds diagnos kom att ge upphov till en intensiv debatt om mänsklighetens framtid. Den tändande gnistan var kärnfysikern Tor Ragnar Gerholms motskrift: *Futurum exaktum* som gavs ut i februari 1972. Debatten mellan och omkring Ehrensvärd och Gerholm hade dock inga personliga eller partipolitiska konfliktdimensioner. Den handlade om kunskapen och dess gränser. Vad kunde vetenskapsmän egentligen säga om framtiden? Vilket värde hade beräkningar, prognoser och scenarion? Frågorna hade en särskild laddning inför den stundande

FN-konferensen om den mänskliga miljön som skulle gå av stapeln i Stockholm i juni 1972.

Miljö- och framtidsdebatterna var intimt sammanflätade med varandra. Såväl i Sverige som internationellt befann sig framtidsforskning på frammarsch. Många politiker, företagsledare, vetenskapsmän och intellektuella knöt stora förhoppningar till fältet. Andra oroade sig för vilken riktning forskningen skulle ta. I maj 1971 tillsatte statsminister Olof Palme en utredning kring möjligheterna att bedriva svenska framtidsstudier. Utredningen leddes av Alva Myrdal och i hennes grupp ingick bland andra Martin Fehrm och Birgitta Odén. Gruppens betänkande, *Att välja framtid*, överlämnades sensommaren 1972 och kom att resultera i inrättandet av Sekretariatet för framtidsstudier.[468]

Den internationella framtidsdebatten satte också avtryck i Sverige. Många internationella bästsäljare, som Alvin Tofflers *Future Shock* (1970) och Gordon Rattray Taylors *The Doomsday Book* (1970), översattes snabbt till svenska. Viktigast var dock den så kallade Romklubbens rapport *Limits to Growth* (1972). Den publicerades i mars 1972 och kom omedelbart att plockas upp i den svenska framtidsdebatten. Det speciella med Romklubbens framtidsprognoser var att de utgick från datasimuleringar. Därigenom sökte forskarna förstå hur olika variabler, som råvarutillgångar, befolkningstillväxt och miljöförstörelse samspelade med varandra i ett dynamiskt världssystem. Gruppens slutsats var att fortsatt ekonomisk tillväxt skulle leda till en global kollaps.[469]

I det svenska sammanhanget var det dock inte Romklubbens rapport som stod i centrum utan Gösta Ehrensvärds diagnos. Därför ska jag längre fram i detta kapitel kartlägga och analysera hur diagnosen cirkulerade i offentligheten, från det att *Före – Efter* publicerades i oktober 1971 till det att Stockholmskonferensen inleddes i juni 1972. Först ska jag dock närmare granska mediestormen kring Hans Palmstierna sensommaren 1971. Vad var det han sa som väckte sådan uppståndelse? Hur såg reaktionerna ut? Och vilken linje drev egentligen Axel Iveroth?

Hans Palmstiernas tal

Vid tiotiden den 20 augusti välkomnades Hans Palmstierna upp i talarstolen på Fabriks kongress. Den gick av stapeln i Folkets Hus i Stockholm och många journalister fanns på plats. Palmstierna var väl förberedd och hade noga orkestrerat sitt eget framträdande. En utskrift av talet hade på förhand skickats till *Arbetets* redaktion i Malmö som för sin läsekrets rapporterat vad Palmstierna skulle framföra på kongressen.[470] Dessutom hade han tre dagar tidigare publicerat en kulturartikel i *Dagens Nyheter* om fabriksarbete och arbetsmiljöproblem. Där slog han fast att det var groteskt att unga människor, efter nio års skolgång, ställdes vid ett löpande band för att utföra ”människoätande tempokneg”. Vad som gjorde saken ännu värre var att fabriksmiljöerna var bullriga, mekaniskt riskabla och ofta giftiga. Detta kunde inte fortgå i ett rikt och högt utvecklat land som Sverige.[471]

Från podiet inledde Palmstierna med att understryka att hans anförande skulle bli ”mycket personligt färgat”. Det tog sin utgångspunkt i en resa som han hade gjort under sommaren till en icke namngiven verkstadsklubb i mellersta Sverige. Där hade han fått berättat för sig att arbetsplatsen hade stora besvär med ”någonting som heter epoxyhartser”. Arbetarna fick eksem, hudskador och ögonbesvär. En man hade blivit invalid och tvingats gå i förtidspension. ”Vad som inträffat på denna arbetsplats är inte någonting märkvärdigt”, slog Palmstierna fast. Exakt samma problem hade nämligen under lång tid funnits på storföretaget Aseas verkstad i Västerås. ”Till slut vägrade svenska arbetare att ta dessa arbeten och lät utlänningar få dem”, berättade han. Men varför delade inte företagen med sig av sina erfarenheter till varandra? Hur fungerade Industriförbundet? Skickade de inte ut några varningsmeddelanden till sina medlemmar? ”Det skall inte behöva gå till på det här sättet”, dundrade Palmstierna.[472]

Från epoxyplasterna rörde han sig vidare till PCB, en grupp miljöfarliga ämnen som i början på 1970-talet rönte stor uppmärksamhet i den svenska miljödebatten. Bland annat publicerade Naturvårdsverket en rapport som visade att höga halter av PCB förekom i all Östersjöfisk. Detta påverkade könshormonerna och riskerade att leda till sterilitet hos

såväl djur som människor. Palmstierna betonade att de allra mest utsatta var ”de som arbetar på verkstadsgolvet och som står i PCB-ångorna”. Farorna hade varit kända ända sedan 1890-talet. Ändå var det först 1971 som riksdagen hade antagit en lag om att begränsa bruket av PCB. Det som fick den att komma till stånd var att skadorna i den yttre miljön var mycket hotande. ”Den tillkom inte för att skydda arbetarna, det skall vi vara medvetna om”, påpekade Palmstierna.[473]

Han dröjde kvar vid detta förhållande. Hur kom det sig att människors liv och välmående inte värderades högre? Varför förbjöds inte giftiga ämnen på arbetsplatserna? Krävdes det att fiskar och fåglar tog allvarlig skada för att samhället skulle gripa in med kraft? Dessa frågor hade drivit Palmstierna genom utredningsarbetet. Men hans efterforskningar hade också rest nya. Däribland kring ansvaret för den rådande situationen. Palmstierna fann det djupt problematiskt att det hade hamnat på fackförbunden att undersöka hälsoriskerna i industrin. Borde det inte vara arbetsgivarnas ”självklara skyldighet att ta reda på riskerna med plaster och allt möjligt annat innan man kör in sådant i fabrikationen?” För kongressombuden informerade han om att detta krav nu hade införts i Socialdemokraternas miljöprogram.[474]

En annan fråga som utredningsarbetet aktualiserade för Palmstierna var industrins relation till forskarvärlden. Han berättade att det i början av undersökningen hade varit ”förvånansvärt trögt” att få fram uppgifter från vissa forskare. När han granskat dem närmare hade han insett att alla inte var ”oberoende experter”. Flera av de ”tröga uppgiftslämnarna” var konsulter åt företag i branschen. Palmstierna pekade särskilt ut det industriella utvecklingsbolaget Incentive. Det ägdes av familjen Wallenberg som var den dominerande maktgruppen i svenskt näringsliv. Incentive hade grundats i början på 1960-talet och byggt upp ett starkt och vittförgrenat kontaktnät inom forskarvärlden. Det faktum att svenska forskare sedan några år tillbaka inte var skyldiga att anmäla konsultskap till universiteten gjorde det svårt att veta vem man kunde lita på. ”Finner jag att ett expertutlåtande strider mot sunt förnuft eller är undanglidande”, berättade Palmstierna, ”har jag vant mig vid att försöka ta reda på var den här experten egentligen hör hemma och vad det är han försvarar.”[475]

Palmstierna angrep också konsultskapet för att vara ett uttryck för ökande klasskillnader. Det visade att människor åtog sig uppdrag i sitt eget intresse snarare än i landets. Förhållandet gjorde det svårare för arbetarskyddet att verka. För så länge det var företagen som betalade forskarna skulle fackliga intressen knappast hamna i första rummet. Palmstierna efterfrågade en statlig offensiv för att skjuta till stora resurser till arbetarskyddet. Han var dock noga med att understryka att dessa resurser inte fick tas från det yttre miljöskyddet: ”Man får skära ned på anslagen till vägar eller vad som helst men inte på det som gäller skyddet av människan och hennes miljö.” Framför sig såg Palmstierna ett statligt kontrollaboratorium som såg till att företagen lämnade korrekta uppgifter om olika faror och höll varandra informerade. Kontrollaboratoriet skulle skötas av oberoende forskare utan konsultuppdrag.[476]

Palmstierna avslutade sitt tal med att lyfta fram ytterligare klassaspekter på problematiken. Han framhöll att riskerna med nya kemiska ämnen var ojämnt fördelade. De som främst drabbades var de lågavlönade. Vad som gjorde saken än värre var att lågavlönade inte hade råd att äta lika dyr och proteinrik mat som högavlönade. Det skydd som en god kosthållning kunde ge hjälpte inte de värst drabbade. ”Det finns alltså en otäck klasskiljande mekanism på detta område och den måste vi motarbeta”, slog han fast. Men Palmstierna blickade ändå förhoppningsfullt mot framtiden. Särskilt gladde han sig åt att många yngre forskare kom från arbetarfamiljer. Han hoppades att de skulle bevara en känsla av solidaritet med arbetarklassen genom sitt yrkesliv. Därigenom kunde samhället på sikt komma till rätta med farorna i den inre miljön.[477]

Mediestormen kring Hans Palmstierna

Talet på Fabriks kongress den 20 augusti blev en riksnyhet. Tv och radio rapporterade om det och intervjuade Hans Palmstierna. Särskild betydelse fick den sammanfattning av hans tal som Tidningarnas Telegrambyrå skickade ut. Där uppgavs det att Palmstierna hade anklagat svenska vetenskapsmän för att vara ”korrupta”. Så hade han inte uttryckt sig i talet, men över hela landet – särskilt i lokalpressen – återgavs varianter

av telegrammet.[478] På de större tidningsredaktionerna satte journalister omedelbart igång med att kontakta forskare och näringslivsföreträdare för att få kommentarer.

Den 21 augusti skrev alla de större tidningarna om Palmstiernas utspel. *Svenska Dagbladet* rapporterade att regeringens miljövårdsexpert påstått att svenska forskare ”ofta var köpta av näringslivet”. Konsulterna tenderade att smussla undan ”upptäckter om hälsorisker på arbetsplatserna”. De forskare som tidningen talat med hade reagerat kraftfullt på angreppet. Det var ”ohemult, obehagligt och löjligt!” stod det i rubriken på förstasidan. Professor Axel Ahlmark underströk att ”en person i Palmstiernas ställning borde akta sig för ett så här onyanserat och vilseledande angrepp”. Laborator Åke Swenson slog fast att ”ingen seriös forskare vill framträda offentligt för att få stora rubriker innan han har säkra belägg för sina uppgifter”.[479] Från ledarplats kritiserades Palmstierna för att ”på lösa boliner” attackera en hel yrkesgrupp. Det gagnade inte miljöarbetet och stärkte knappast tilltron till den statliga Miljövårdsberedningen, menade den anonyma ledarskribenten.[480]

Även i *Dagens Nyheter* var det Palmstiernas angrepp på forskarvärlden som stod i fokus. ”Kan allmänheten och kollegerna lita på en universitetsforskare som har extrauppdrag i industrin”, frågade sig reportern. ”Är Hans Palmstiernas beskyllningar rättvisa?” Professor Sune Bergström, rektor vid Karolinska Institutet och ordförande i Incentive, ansåg det vara ”upprörande att behandla en för landets ekonomi så viktig fråga på det här sättet”. Ett litet land som Sverige var, menade Bergström, helt beroende av att dess fåtaliga experter hjälpte industrin att utveckla nya produkter. Ville Palmstierna vingklippa hela industrin? Andra företrädare för Incentive drev samma linje. Verkställande direktör Sten Gustavsson betonade att företaget inte skämdes för sina forskarkontakter. Tvärtom. Det låg i hela samhällets intresse att gapet mellan industri och universitet överbryggades. Docent Stig Tejning i Lund uttryckte emellertid en annan uppfattning. Han trodde förvisso inte att industrianknutna forskare hade något ont uppsåt när de undanhöll uppgifter. ”Oftast rör det sig om rent oförstånd”, menade han. ”De är inte engagerade i miljövården utan ser produktionen som

det enda viktiga. En föråldrad uppfattning helt enkelt.” Själv kunde han inte tänka sig att ha några konsultuppdrag åt industrin.[481]

Flera andra forskare vid Lunds universitet var dock betydligt mer kritiska mot Palmstierna. Universitetets rektor, professor Sven Johansson, ansåg att anklagelsen om korruption var en barock överdrift. *Sydsvenska Dagbladet* rapporterade att flera professorer ”ännu en gång kunnat konstatera att Palmstierna inte är något sanningsvittne” och att han handskades ”vårdslöst med fakta”.[482] I *Kvällsposten* berättade professor Maths Berlin, själv konsultforskare, att han vägrade tro ”att någon med vett och vilja undanhåller vetenskapliga uppgifter”. Hans Gullberg, sekreterare i en pågående statlig arbetsmiljöutredning, dementerade att utredningen haft svårigheter att få tag på uppgifter. Han kunde hypotetiskt tänka sig att problemet existerade, men underströk att forskare ibland kunde ha goda skäl att hålla på uppgifter. Exempelvis för att inte skapa onödig panik.[483]

Men det fanns en forskare *Kvällsposten* talat med som till fullo instämde i Hans Palmstiernas ”rallarsvingar”: Björn Gillberg. Han rapporterades hoppa högt av glädje åt utspelet. ”Det är verkligen skojigt att vi är överens”, anmärkte Gillberg, ”nu anser väl Valfrid Paulsson i Naturvårdsverket att vi *bägge* är tokiga…”. För reportern underströk han vidare att Palmstierna hade helt rätt i sina antaganden. Som ett särskilt flagrant exempel lyfte han fram den statliga Styrelsen för teknisk utveckling. Majoriteten av professorerna som satt i detta forskningsråd och fördelade offentliga resurser var konsulter åt olika Wallenbergföretag. Även i Naturvårdsverket fanns det många professorer med dubbla lojaliteter. ”Sånt betraktar i varje fall jag som snudd på korruption”, sa Gillberg.[484]

Palmstiernas linje drevs även av *Aftonbladet*. Förmodligen som en del av en orkestrerad mediestrategi. Tidningen publicerade nämligen redan den 21 augusti ett grävande reportage om hur statliga forskningspengar fördelades. I skottgluggen stod den ovan nämnda Styrelsen för teknisk utveckling (STU). Journalisten Thomas Danielsson hade gått igenom vilka professorer som satt där, vilka band de hade till näringslivet, samt hur stor andel av de fördelade anslagen som gick till medlemmar av styrelsen. Reportaget visade att majoriteten av nämndens ledamöter

var knutna till Wallenbergsfären. En av dem var Carl-Göran Hedén, professor i bakteriologi vid Karolinska Institutet. Hösten 1967 hade han hamnat i blåsväder för sitt kapitel i *Människans villkor* där han argumenterat för att vetenskapsmän borde få större inflytande över politiskt beslutsfattande. *Aftonbladets* reportage visade att Hedén och hans forskargrupp såväl 1970 som 1971 hade mottagit omkring hälften av de anslag som STU hade att fördela. Reportern fann beteendet – liksom banden till Incentive – gravt komprometterande.

Aftonbladet uppgav att de hade talat med många forskare som påtalat STU:s stora makt. Det var STU som beslöt vilka som skulle få forska inom det biotekniska området, och om vad. En anonym vetenskapsperson berättade att ”en forskare som går ut offentligt och kritiserar eller slår larm kan ganska snabbt räkna med repressalier från STU”. Repressalierna kunde ske i form av nedskurna eller uteblivna anslag vilket innebar att forskaren tvingades söka nytt jobb. ”Därmed är man effektivt tystad”, berättade den anonyme forskaren.[485] Det är ingen djärv gissning att personen reportern talat med var Björn Gillberg.

De omedelbara pressreaktionerna följde som synes ideologiskt förutsägbara linjer. Palmstierna stöddes av arbetarpressen medan den borgerliga slöt upp bakom näringslivet och forskarsamhället. Mönstret blir än tydligare vid en genomgång av lokalpressen. Så gladde sig exempelvis socialdemokratiska *Värmlands folkblad* åt att en person av Palmstiernas kaliber äntligen slog näven i bordet: ”När han slår larm *brukar* folk lyssna.”[486] Konservativa *Norrbottens-kuriren* ställde sig å andra sidan mer skeptisk. ”Man ska vara bra mycket misstrogen socialist för att tro så illa om sina medmänniskor”, skrev tidningen. ”Jämfört med regeringen är nog näringslivet ganska oskyldigt i miljöfrågor och hur expertis används.”[487]

Motangreppen på Hans Palmstierna

Mediestormen kring Hans Palmstierna gick in i en ny fas den 25 augusti. Då publicerade *Expressen* den stort uppslagna artikeln ”Vår miljövårds väckelsepredikant”. Den var ett direkt motangrepp på Palmstierna. Hur såg hans egna lojalitetsband ut? Varför agerade han som han gjorde?

Den anonyme skribenten inledde med att redogöra för Palmstiernas svepande kritik av sina ”korrumperade och moraliskt klandervärda” kollegor. Forskare med konsultuppdrag i industrin påstods vara drivna av personlig vinningslystnad och för att inte lägga ”två strån i kors för att hjälpa arbetarna ifrån en hälsovådlig miljö”. Några konkreta bevis för att det förhöll sig så hade Palmstierna dock inte lagt fram, ansåg skribenten. Ändå fanns det något ”lite rart” över det agiterade angreppet. Palmstierna hade nämligen i en efterföljande tv-intervju visat förståelse för de utpekade forskarnas situation: ”Man angriper naturligtvis inte gärna den som ger en själv en stor del av honungen på smörgåsen.”

I *Expressen* vändes detta uttalande mot Palmstierna själv. Med snabba penseldrag tecknades hans levnadsbana. Det framhölls att han under lång tid varit socialdemokrat och under 1960-talet blivit ”småkändis i partiet”. Palmstierna hade dock ansetts ”apart och lite svårplacerad”. Någon riktig fart på den politiska karriären blev det inte. ”Men 1967 blev han en riktig kändis då han gav ut den lilla stridsskriften *Plundring, svält, förgiftning*.” Den satte igång miljövårdsdebatten och gjorde Palmstierna till en av landets mest eftersökta föreläsare. ”Eftersom han tillhörde det rätta partiet”, påpekade skribenten syrligt, ”blev han naturligtvis expert i kanslihuset.” De kommande åren hade Palmstiernas namn stått på socialdemokratiska riksdagslistor, men inte på riktigt valbar plats. Ryktesvis hade han nu ögonen på en ministerpost: ”Under sådana omständigheter är det naturligtvis rimligt att man försöker lägga sina ord rätt när man håller tal på Fabriksarbetareförbundets kongress.” Det kunde ju inte skada att hålla sig väl med ”den som ger en själv en stor del av honungen på smörgåsen”.

Angreppen på Palmstierna stannade inte där. Skribenten reste även frågetecken kring hans människosyn. Menade Palmstierna verkligen att forskare med arbetarbakgrund var mer solidariska och moraliska än andra? Var inte detta i själva verket ett uttryck för den ”socialgruppsmystik” som varit förhärskande i det ”gamla sumpiga klassamhället”. Där hade bättre folks barn ansetts ha större intellektuella och moraliska krafter än andra. Arbetarnas barn gjorde enligt detta synsätt bäst i att inte förhäva sig: ”På så sätt skulle alla bli vid sin läst och samhället fortsätta att blomstra.” Det hela var ”ganska cyniskt” och ”naturligtvis alldeles

befängt". Men nu kom alltså Palmstierna 1971 och sa samma sak som 1890-talets självbelåtna överklasspatroner – fast tvärtom.

Och vem var Palmstierna att komma med sådana påståenden? Var han inte själv från "en gammal fin adlig ätt som befordrades till friherrlig redan på salig Fredrik I:s tid"? Inte heller levde han under några enkla förhållanden. Det berättades att han bodde i villa i en Stockholmsförort och deklarerade för inkomster som var ungefär fyra gånger så höga som de "en moraliskt hedervärd arbetarfamilj måste klara sig på". Dessutom körde han bil till jobbet istället för att resa kollektivt. Bilar spred ju giftiga avgaser. Var inte bilar farligare för miljön än några extraknäckande docenter i näringslivet? [488]

Det fräna angreppet på Palmstierna i *Expressen* stod inte ensamt. Samma dag karaktäriserade liberala *Göteborgs-Posten* honom som en "bortbefordrad kämpe". Palmstiernas uppstigande inom socialdemokratin hade, enligt den anonyme ledarskribenten, inte satt några som helst avtryck i regeringens miljöpolitik. Tvärtom hade en serie politiska beslut "gått stick i stäv mot de idéer, som Hans Palmstierna förfäktade före upphöjelsen". Socialdemokraternas miljöprogram präglades förvisso av fina ord och stora ambitioner – men de omsattes knappast i handling. På det miljöpolitiska planet var Palmstierna nu på väg att "samla lika många nederlag som han under en period samlade segrar".[489]

I den populära veckotidningen *Se* gjorde Rune Moberg ett raljant personangrepp i *Expressens* anda. Han sade sig tycka lite synd om "överklassare som vill vara med och slåss för arbetarnas sak". De hade svårt att hitta tonläget och tog ofta i så rösten sprack: "Nyss har vi sett en tvättäkta friherre tala sig glödhet om de glömda männen på verkstadsgolvet." Ville Palmstierna månne bli en Palme-stjärna? Hur tänkte egentligen denne "högadlige vetenskapsman" när han anklagade sina forskarkollegor för att undanhålla uppgifter "för den snöda penningens skull"?[490]

Med Axel Iveroths tal i Jönköping den 1 september nådde den mediala uppståndelsen en kulmen. Industriförbundets ordförande fann det ytterst anmärkningsvärt att Palmstierna sökte "klä miljövårdsarbetet i förlegade klasskampstermer". Hans angrepp på de industrianknutna forskarna beskrev Iveroth som "beklämmande" och "illvilligt". Det

bevisade att Palmstierna inte längre var någon väckarklocka på miljövårdsområdet. Med honom som sekreterare i Miljövårdsberedningen fanns inga garanter för att ett gott samarbetsklimat skulle kunna utvecklas. Iveroth underströk att ett sådant var nödvändigt för att komma till rätta med problemen.[491]

Han framhöll vidare att det var svårt ”att uppträda som industriföreträdare i dagens miljödebatt”. Det var en djupt otacksam roll eftersom ”ilskna kritiker” nästan dagligen ville skapa konflikter: ”De söker vinna publicitet och tror sig skörda politiska lagrar genom tvärsäkra, högljudda och osakkunniga angrepp på industrin och dess miljöarbete.” Några konkreta alternativ gav de emellertid inte. Kritikerna gjorde det ”oanständigt lätt för sig” genom att förtiga vilka konsekvenser som olika ingrepp skulle få för sysselsättningen, levnadsstandarden och det materiella välståndet i landet. Samtidigt hade industrin, enligt Iveroth, anledning att vara stolt över sin historia. ”Det är ingen tvekan”, slog han fast, ”att industrins miljövårdsambition vaknade tidigare än det allmänna miljömedvetandet.” Företagen hade i flera decennier sökt identifiera och lösa problem rörande såväl den inre som den yttre miljön. I själva verket, menade Iveroth, hade industrin fått upp ögonen för miljöproblematiken ”decennier innan politiker och ansvariga myndigheter – för att inte tala om pressen – började inse områdets omfattning och betydelse”.[492]

Iveroth lyfte fram att Skogsindustriernas vattenvårdskommitté snart hade ”30 år på nacken” och att cementindustrins luftvårdsinvesteringar uppgått till mångmiljonbelopp långt innan miljöskyddslagen trädde i kraft. Han betonade att Industriförbundet i början av 1960-talet tagit initiativ till att inrätta ett halvstatligt/halvindustriellt institut för vatten- och luftvårdsforskning.[493] Detta vid en tidpunkt då det inte fanns någon statlig motpart att förhandla med. Iveroth pekade vidare på att de totala utsläppsvolymerna från industrin ”faktiskt redan idag är i stadigt sjunkande”. Han underströk att ”strävan efter lösningar som på en gång är acceptabla ur miljövårdssynpunkt och ekonomiskt rimliga fortgår överallt ute i företagen”. Många stora företag – som gruvbolaget Boliden och livsmedelsföretaget Felix – arbetade energiskt med att

reducera och minimera sin miljöpåverkan. De väntade inte på politiska beslut och ny miljölagstiftning. Företagen gick före.[494]

Miljöfrågornas politisering

Vad som framkommer av Axel Iveroths tal, liksom av personangreppen i pressen på Hans Palmstierna, är att det i början på 1970-talet inte enbart var socialdemokratin som försökte flytta fram sina positioner och vrida miljödebatten i en ny riktning. Det svenska näringslivet, liksom den borgerliga pressen, sökte också mobilisera. Iveroth och Palmstierna drev två motstridiga linjer. Fältbiologerna och andra miljörörelser gav ytterligare alternativ. Det etablerade parti som bäst lyckades fånga upp det växande miljöengagemanget var Centerpartiet. I valet 1970 fick partiet 19,9 procent av rösterna. År 1973 nådde de 25,1 procent. I Centerns tappning handlade miljödebatten om regionalpolitik och stärkande av lokalsamhället.[495]

Politiseringen av miljöfrågorna var som synes en både konfliktfylld och mångfacetterad process. Den var också intimt sammanflätad med ett viktigt skede i vetenskapernas mediehistoria.[496] Omkring 1970 vann nya former av vetenskaplig aktivism insteg. Många forskare gick ut i medier och höjde sina röster på sätt som kontrasterade mot ett traditionellt distanserat och apolitiskt forskarideal. Publika och politiskt engagerade naturvetenskapsmän var förvisso inget nytt fenomen. Men under denna period blev de betydligt fler. Många av dem samarbetade också nära med de nya sociala rörelserna. En direkt konsekvens av detta blev att vetenskapliga kontroverser i allt högre grad gjordes publika.[497]

Inom forskarvärlden fanns det många som var skeptiska mot utvecklingen. Detta vittnar inte minst reaktionerna på Hans Palmstiernas utspel om. Han agerade, med laborator Åke Swensons ord, inte som ”en seriös forskare”. En sådan använde nämligen inte medier för att vinna politiska eller karriärmässiga fördelar. Biologen Ingvar Wiberger uttryckte det som att det hade börjat ”vimla av playboyforskare” i Sverige. Särskilt lyfte han fram ”miljögudarna” Hans Palmstierna och Björn Gillberg. ”Det är löjligt enkelt att göra karriär som ’miljöskrikare’ idag”, slog han fast. ”Betydligt svårare att göra det som noggrann forskare.”[498]

Ett tungt namn som instämde i kritiken var professor Gunnar Hambraeus, verkställande direktör för Ingenjörsvetenskapsakademien. Den 22 oktober 1971 invigningstalade han på en miljövårdsmässa i Göteborg. Där gick han till storms mot ”domedagsprofeterna” Hans Palmstierna och Björn Gillberg. Hambraeus ansåg att det enda de gjorde var att skapa hysteri och skrämma upp människor. ”Förr var man rädd för helvetet. Nu är vi rädda för miljön. Det är ett beklagligt resultat av ca 100 års industrialiseringssträvanden”, slog han fast.[499]

Men forskardebatten var inte rakt igenom polariserad. Det fanns också röster som sökte inta en medlande och resonerande position. En av dem var Birgitta Odén. Hon ansåg att debatten kring forskarnas lojaliteter på ett olyckligt sätt hade snedvridits. ”Palmstiernas demagogiska förenkling i talarstolssituationen har förvridit ett principiellt samhällsproblem till ett moraliskt personproblem”, skrev hon. Odén underströk vidare att Palmstiernas angrepp på forskarvärlden och näringslivet självfallet var en ”otillåten generalisering”. Men motpartens generalisering ansåg hon inte vara rimligare. Forskare var i hennes erfarenhet varken mer eller mindre moraliska än andra grupper. Den verkligt intressanta frågan, som hon såg det, var hur samhällets forskningsstruktur egentligen skulle se ut.

Birgitta Odén betonade att hon inte hade några principiella invändningar mot uppdragsforskning. I ett litet land som Sverige med små personella resurser kunde inte kontakter mellan industri och akademi undvaras. Det var inte heller enbart näringslivet som tjänade på kontakterna. Universitetsforskarna stimulerades genom uppdragen att hitta nya forskningsuppslag och tillämpningsområden. Dock fanns det, enligt Odén, en överhängande risk för att industriforskarna ensidigt användes för att framställa nya produkter. Det var förvisso viktigt, men inte det enda som kvalificerade forskare borde ägna sig åt. Det var lika viktigt att det fanns forskare som ägnade sig åt att lösa de oönskade problem som det moderna industrisamhället gav upphov till. Här utgjorde uppdragsforskningen ett indirekt hot. ”Samhällets resurser för att utnyttja toppexpertisen för problemorienterad forskning”, skrev Odén, ”förefaller vid jämförelse med näringslivets mycket små.” Det hon efterfrågade var alltså en annan form av uppdragsforskning. En som sökte skapa en

för alla bättre värld. Uppdragsgivaren här var varken näringslivet eller fackföreningsrörelsen. Det var ”den anonyma medmänniskan” som borde få en ”helt annan och mer erkänd plats i vår forskningsstruktur”.[500]

Birgitta Odéns vision om en problemorienterad och samhällsnyttig forskning hade vuxit fram under lång tid. I vetenskapliga sammanhang hade hon argumenterat för detta sedan sent 1960-tal.[501] Men hösten 1971 tog hon tillfället i akt och vände sig till offentligheten. En dryg vecka efter sin första artikel utvecklade hon sina tankar ytterligare. Odén tog där sin utgångspunkt i forskarvärldens nästan enhetliga fördömande av Hans Palmstiernas agerande. Detta var, ansåg Odén, ett belysande exempel för hur forskarvärlden utövade kontroll av oliktänkande. Det fanns, underströk hon, tre dödssynder inom forskarvärlden: att vara politisk, att ha fel och att visa omdömeslöshet. Palmstierna hade gjort sig skyldig till samtliga. Hans agerande gick rakt emot forskarvärldens grundläggande värderingar – därför blev han reflexmässigt avvisad.

Birgitta Odén påpekade att hon som historiker inte hade någon uppfattning om Hans Palmstiernas kvaliteter som naturvetenskapsman. Hon var dock personligen övertygad om att han var en ”politiskt djupt engagerad människa”. Självklart hade han ibland haft fel och andra gånger visat prov på bristande omdöme. ”Ingen människa som axlat uppgifter av det format, som Hans Palmstierna valt, kan undgå att hemfalla åt forskarvärldens tre dödssynder”, slog hon fast. Men var det därför självklart att hans varningar skulle avvisas?

Odén ansåg inte det. Hon menade att forskarvärlden, ”vis av sin vetenskapshistorias många övergrepp mot de oliktänkande”, borde tänka sig för. Borde inte en person likt Hans Palmstierna som, trots sina personliga tillkortakommanden, tidigare visat sig ”ha så fundamentalt rätt” vara värd att lyssna extra noga på? Fanns det kanske även denna gång något han hade ”fundamentalt rätt i” trots de ”demagogiska förenklingarna”? Odén inskärpte att rädslan för forskarvärldens exkommunikation var farlig. Den hotade att underminera forskningens kritiska samhällsroll. För vem skulle väcka samhället om de vetenskapliga väckarklockorna tystades? ”Industriförbundet?”[502]

Birgitta Odéns inlägg i debatten satte inga större avtryck. Detta trots att *Arbetets* redaktör upprepade gånger kontaktade Hans Palmstierna för

en replik.[503] Odéns linje var dock förankrad i den grupp som under Alva Myrdals ledning utredde möjligheterna till svenska framtidsstudier. Där fanns en uttalad ambition att betydande offentliga forskningsresurser skulle läggas på att gripa sig an de stora samhällsutmaningarna. Längre fram på 1970-talet startades ambitiösa tvärvetenskapliga projekt kring framtidens energiförsörjning och säkerhetssituation.[504] Vid inrättandet av Linköpings universitet (1975) var problemorienterad och samhällsnyttig forskning ledstjärnor för verksamheten. Konfliktnivån i den offentliga debatten var en sak. Den praktiska forskningspolitiken en annan.

Men sfärerna var förbundna med varandra. Många aktörer – som Hans Palmstierna, Birgitta Odén, Valfrid Paulsson och Carl-Göran Hedén – rörde sig som vi har sett mellan dem. Det fanns också aktörer som, utan att själva träda fram i offentlighetens ljus, sökte driva debatten framåt. En av dem var Daniel Hjorth, förlagschef på Aldus. Bokförlaget ägdes av Bonniers, den dominerande mediekoncernen i Sverige, och hade sedan tidigt 1960-tal gett ut populärvetenskapliga pocketböcker.[505] Den 3 september 1971 skrev Daniel Hjorth till Hans Palmstierna och frågade om han inte skulle vilja utveckla sina tankar om forskarnas beroende av industrin i en debattbok.[506] Det ville Palmstierna, men han var redan kontrakterad. I december 1972 gavs boken *Besinning* ut på annat förlag.[507] Vid den tidpunkten hade Aldus dock redan nått andra framgångar. Det började med att förlaget i oktober 1971 gav ut Gösta Ehrensvärds *Före – Efter: En diagnos*, vars cirkulation i offentligheten jag nu ska titta närmare på.[508]

Diagnosens entré

Svenska medier började plocka upp Gösta Ehrensvärds framtidsprognos i mitten av november 1971. Det rörde sig vid denna tid uteslutande om anmälningar och recensioner, ofta av refererande karaktär.[509] Skribenterna betonade genomgående att framtidsvisionen inte var någon fri fantasi utan byggde på kalla fakta och matematiska beräkningar. *Svenska Dagbladets* Tom Selander framhöll dock att åtskilligt i diagnosen inte gärna kunde vara ”annat än kvalificerade gissningar” om än ”baserade på fakta”.[510] Eva Moberg framförde liknande förbehåll i sin recension

där hon skrev: ”Förutsägelsen verkar visserligen inte alls orimlig, men det blir ändå på något sätt orealistiskt att inte lämna något utrymme för det oförutsägbara. Man vet ju att det oförutsägbara kommer att inträffa, fast man inte vet vad det är.”[511] Mer kritiska invändningar än så här förekom inte under 1971 och bland recensenterna rådde det ingen tvekan om att Gösta Ehrensvärds framtidsvision utgjorde ny och angelägen kunskap. På ledarplats i tidningen *Vi* lyftes den fram som ”en av höstens viktigaste böcker”[512] och i *Norrköpings Tidningar* skrev Bengt Sjönander att det var en ”djupt omskakande bok som alla och envar i åratal borde läsa en bit av varje dag”.[513]

Talande var också att Bengt Hubendick, en av de mest aktiva miljödebattörerna i Sverige åren kring 1970 och flitig skribent i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, tidigt lyfte fram Gösta Ehrensvärds diagnos för att inskärpa sitt budskap om den moderna industriella civilisationens ohållbarhet. Han skrev i sin recension att samtiden var ”en anomali, en abnorm situation, en urartad episod i mänsklighetens historia. Vår utvecklingsriktning styr mot en avgrund. Ändå får vi ständigt höra att utvecklingen måste ha sin gång. Och inte desto mindre rusar vi, ja till och med i kapp, mot avgrunden”.[514] Hubendicks fräna samhällskritik förebådade den polariserade framtidsdebatt som skulle komma att blossa upp i februari 1972.

En annan artikel från 1971 som pekade framåt var Lars Gyllenstens recension av boken i *Dagens Nyheter*. Han tog där sin utgångspunkt i en historisk reflektion över domedagsprofetior och lyfte fram legenden om Babels torn som ”en av de främsta arketyperna i vår mytologiska utrustning varmed vi och våra förfäder har försökt tolka våra öden och äventyr”. Gyllensten karaktäriserade den historiska erfarenheten av ouppfyllda domedagsprofetior som ett dilemma för den moderna människan, genom att ”själva detta förhållande har en sövande verkan – det är lätt att rycka på axlarna när nya illavarslande tecken dras fram för hur det skall gå: vi har hört liknande profeter förr och ofta gick det bättre än farhågorna spådde”. Mot bakgrund av detta var han i sin recension noga med att understryka Gösta Ehrensvärds ”höga trovärdighet” och ”solida kalkyler”.[515] Av detta framgår tydligt att Gyllensten själv tog

Ehrensvärds diagnos på allvar samtidigt som han var väl medveten om att en historiskt orienterad kritik av den låg nära till hands.

I en senare fas av den offentliga cirkulationen skulle Lars Gyllenstens dilemma aktualiseras på bred front, men under 1971 skedde inga replikskiften kring Ehrensvärds diagnos. Inte heller gjordes det några intervjuer med dess upphovsman, åtminstone inte någon som har bevarats för eftervärlden.[516] Framtidsförutsägelsen befann sig således under denna första fas i medialt omlopp, men hade ännu inte hamnat i den offentliga diskussionens centrum.

Noterbart är att miljöfrågorna mot slutet av 1971 kom att ges populärkulturell gestaltning genom komikerparet Hans Alfredsons och Tage Danielssons film *Äppelkriget*. Den skildrade hur utländska exploatörer och samvetslösa politiker hotade en lantlig idyll. Ledmotivet till filmen, ”Änglamark”, skrevs av den folkkära artisten Evert Taube. Både filmen och visan kom att få klassikerstatus och förknippas i dag starkt med 1970-talets miljöengagemang. Där och då var det dock andra historiska aktörer som satte störst avtryck i offentligheten.

Diagnosens genombrott

Det mediala intresset för Gösta Ehrensvärds diagnos intensifierades i början av januari 1972, då flera av landets ledarsidor inledde det nya året med att diskutera hans bok.[517] *Skånska Dagbladet* skrev att den gav en ”skrämmande och skakande bild av vad som väntar människorna på jorden” och framhöll att ”känslan av att vi lever på ett i längden människofientligt sätt” började få allt större utbredning.[518] *Arbetet* underströk att ”vad som håller på att hända inte kan jämföras med något som tidigare hänt i människans historia”[519] och *Vecko-Journalen* beskrev boken som ”fruktansvärd i ordets egentliga betydelse – värd att framkalla fruktan”.[520] Vid den här tiden började också det växande intresset för Ehrensvärds diagnos att kommenteras i medier och i *Aftonbladet* publicerades den första djupgående kritiken av boken.

Kritikens avsändare var kulturskribenten Mario Grut som placerade in Ehrensvärds diagnos i en lång tradition av europeiska undergångsteorier, såsom Johannes uppenbarelser och Oswald Spenglers *Väster-*

landets undergång (1918–1922). Han betonade att denna tradition var ”mer filosofisk än vetenskaplig” och siktade därför in sig på Ehrensvärds ideologisk-politiska grundvalar. Lundaprofessorn stämplades av Grut som reaktionär, vilket han grundade på Ehrensvärds förhoppningar om att samtidens tekniska kunnande, under de århundraden som följde på den stora samhällskollapsen, skulle kunna bevaras inom små vetenskapliga enklaver. ”Friedrich Nietzsche, den tyske övermänniskofilosofen, skulle lett igenkännande”, skrev Grut och fortsatte med att kritisera Ehrensvärd för hans inte bara elitistiska utan också eurocentriska utgångspunkter.[521]

En besläktad kritik framfördes några dagar senare av filosofen Paul Lindblom i *Arbetet*. Han slog fast att framtidsforskning i dag var på modet, men framhöll att det intressanta med den inte var själva förutsägelserna – ”de kommer inte att slå in” – utan granskningen av de bakomliggande värderingarna. ”Dessa värderingar är ofta dolda”, skrev Lindblom, ”man utgår exempelvis från att den amerikanska kapitalismen gett upphov till en livsform som bör bevaras utan att denna tvivelaktiga förutsättning direkt redovisas. Men denna värdering styr i viss utsträckning prognoserna.”[522] Lindblom ställde sig alltså skeptisk till att Ehrensvärd inte talade klarspråk om sina ideologiska utgångspunkter och framhöll att detta fick konsekvenser för hans trovärdighet som vetenskapsman. Grut uttryckte det i sin recension som att Ehrensvärd hade kommit ”bakvägen in i politiken” och att detta förhållande krävde en skarp ideologianalys.[523] Viktigt att understryka är dock att dessa två kritiska artiklar från vänsterhåll inte bemöttes av Ehrensvärd själv och i princip inte plockades upp av några andra debattörer.[524] Inte heller kom de att få några direkta efterföljare. I den mediala cirkulationen fick vänsterkritiken inte fäste.

Det snabbt växande intresset för boken fick sitt tydligaste uttryck söndagen den 9 januari då Gösta Ehrensvärd återfanns i helfigur på *Dagens Nyheters* förstasida. Under rubriken ”Adjö till välståndet, nu litar vi till solen” berättades det att mänskligheten aldrig någonsin mer skulle få ”uppleva ett sådant välstånd som under 1960- och 1970-talen”. Inne i tidningen intervjuades Ehrensvärd för första gången av svenska medier och reportern betonade att för den som litade på framtidsprognosen

var det en ”galenskap att ytterligare öka produktion och konsumtion”. Artikeln gav ett betydande utrymme åt hur Ehrensvärd själv tänkte sig att situationen skulle hanteras och det lyftes särskilt fram att han menade att FN borde ”försätta hela världen i undantagstillstånd”. På nationell nivå tyckte han att politikerna skulle proklamera produktionsstopp och införa ransoneringskort. Ehrensvärd beklagade att den allvarliga situationen krävde sådana ”diktaturmetoder”, men betonade att ”nu, eller definitivt på 2000-talet, är i alla fall krisprogrammet nödvändigt på något sätt”.[525] Intervjuns handfasta inriktning visade att diagnosen rörde sig allt närmare den dagspolitiska sfären och en vecka senare följde *Dagens Nyheter* upp artikeln med att intervjua statsminister Olof Palme och Folkpartiets ledare Gunnar Helén om hur de såg på Ehrensvärds framtidsvision.

De båda politikernas hållning sammanfattades på tidningens förstasida med rubriken ”Vi tror inte på undergång”. Enligt ingressen kunde levnadsstandarden fortsätta att öka och ingen behövde ”befara att vi i dag slösar bort så mycket att det inte finns något kvar till våra barn och barnbarn”. Olof Palme och Gunnar Helén hade ”en stark tilltro till fortsatta tekniska framsteg” och menade att ”när kol och olja tar slut hittar vi nya energilösningar”. Detta kontrasterades mot Gösta Ehrensvärds förutsägelser om ”det västerländska samhällets snabba undergång i en svår försörjningskatastrof”. Förstasidans inramning var starkt polariserad och anknöt till en apokalyptisk motivkrets. De längre intervjuerna inne i tidningen gav emellertid en annan bild.

Palme menade att det fanns två skolor bland framtidsteoretikerna: ”Den ena är de glada teknokraterna – som jag känner mycken misstro inför – och den andra den som talar om katastrofen. Faran med den sista är att vi kan bli avtrubbade. Det får vi inte bli.” Statsministerns linje var i stället att det fanns stora möjligheter att på politisk väg göra någonting åt den allvarliga situationen: ”Jag tror inte som Ehrensvärd att katastrofen kommer, men jag delar till fullo hans krav på politisk handling.”

Även intervjun med Gunnar Helén hade en annan karaktär än förstasidans rubrik och ingress. Folkpartiledaren sade att det var ”möjligt att vi går mot en katastrof” och att de närmaste årtiondena blir ”en

kapplöpning med tiden för demokratin som system, för lösningen av befolkningsfrågan, för livsmedels- och energiförsörjningen". Han betonade att Ehrensvärds teorier låg "inom möjligheternas gräns" och han reagerade starkt när reportern framhöll att mänskligheten hade klarat av profeterade katastrofer förr. "Vad som har hänt kan aldrig bli ett bevis på vad som kommer att hända. Så det resonemanget är ointressant", menade han. Folkpartiledaren tog som synes inte avstånd från Ehrensvärd, snarare tvärtom. Det han och Palme dock betonade var att de trodde att det fanns politiska lösningar som var genomförbara inom det rådande demokratiska systemet.[526] De polariserade rubrikerna – som förstorade upp skiljelinjerna mellan Ehrensvärd och politikerna – är dock i sig intressanta och vittnar om hur medierna tog fasta på konflikter och motsättningar. Ett förhållande som särskilt skulle komma att utmärka den tredje fasen av cirkulation.

I januari 1972 befann sig den svenska framtidsdebatten ännu i sin linda, även om den mediala uppmärksamheten kring Gösta Ehrensvärds framtidsdiagnos var både omfattande och tilltagande. Informativa recensioner och anmälningar av boken fortsatte att publiceras[527] och till detta kom intervjuer med och om Ehrensvärd.[528] *Skånska Dagbladet* beskrev honom i det senare sammanhanget som en "pessimistisk professor"[529] och i en stort uppslagen intervju i den populära finanstidningen *Veckans Affärer* kallades hans diagnos för "en ny domedagsprofetia". Tidningen frågade också Ehrensvärd rakt ut om han var en framtidspessimist, på vilket han svarade retoriskt: "Är det pessimism att efter år av nöd och förfall se fram mot ett agrarsamhälle med en visserligen låg men ändå säker standard? Är ett förenklat liv så skrämmande för i-människan i all hennes socialprestige?"[530] Det framgick tydligt att Ehrensvärd inte var tillfreds med att det hade börjat etableras en bild av honom som domedagsprofet. Några veckor senare kritiserade han också i skarpa ordalag den mediala bilden av honom som "något av vulgärpropaganda".[531] Det framgick även av förordet till *Före – Efter* att Ehrensvärd själv ansåg sig gå en "balansgång mellan optimism och pessimism". Han framhävde att han var "djupt pessimistisk inför korttidsperspektivet", men samtidigt närde en "outsläcklig optimism rörande människans seghet och hållfasthet under prövande omständigheter, långt fram i tiden".[532] Denna

sammansatta bild var han mån om att förmedla i intervjusituationerna, men i den mediala cirkulationen fanns det – i synnerhet på rubrik- och ingressnivån – inte utrymme för sådana nyanser.

Mot slutet av januari 1972 stod det också klart att Ehrensvärds diagnos hade blivit en bästsäljare. Den hade sålt i 30 000 exemplar och kom nu i en femte upplaga. Boken toppade *Vecko-Journalens* lista över de mest säljande böckerna i landet och Daniel Hjorth på Aldus kommenterade detta på följande sätt i *Sydsvenska Dagbladet*: ”I Aldus historia har vi aldrig haft någon bok med så stor accelererande framgång. Den säljer bättre nu än före jul och efterfrågan bara växer.”[533] Vad Hjorth nog också anade var att uppmärksamheten kring Ehrensvärds diagnos snart skulle komma att öka ytterligare.

Diagnosen utmanas

Aldus gav den 4 februari ut en ny bok om framtidsfrågan: kärnfysikern Tor Ragnar Gerholms *Futurum exaktum: Fortsatt teknisk utveckling? Spekulationer om problem som måste lösas före år 2000* (1972). Gerholm menade att framtidsdebatten hade spårat ur, genom att konstruktiv tillförsikt hade kommit att överskuggas av nattsvart kulturpessimism. Särskilt vände han sig mot den djupgående samhälls- och samtidskritiken med ekologiska förtecken: ”Industrialiseringens välsignelse är, får vi nu höra, ingenting annat än ihåliga lögner. Välfärdssamhällets glimt av välstånd är, förkunnas det tvärsäkert, en galen episod i mänsklighetens historia. Snart har vi tömt jordens förråd av naturtillgångar och tvingas därmed tillbaka ner i agrarsamhällets gråa tristess och trådslitna armod.”[534] Denna dystra framtidsvision var, enligt Gerholm, i allt väsentligt obefogad och dessutom farlig, eftersom den kunde ge upphov till en samhällelig ”handlingsförlamning, som gör pessimismen till en självuppfyllande profetia”.[535] Svaret på de utmaningar som mänskligheten stod inför var för honom inte att bromsa utvecklingen, utan att sträva mot nya tekniska, vetenskapliga och ekonomiska framsteg. Om så skedde fanns det ”goda skäl att hoppas på en helt naturlig och odramatisk stabilisering av världens befolkning på en hög materiell standard”.[536]

Fysikprofessorns ljusa framtidsvision lanserades uttryckligen som en motvikt till Ehrensvärds diagnos och Gerholm själv fick stort utrymme i pressen, redan innan hans bok hade nått handeln. ”Äntligen – en profet som inte predikar världens undergång”, förkunnade *Expressen* och i *Dagens Nyheter* presenterades han som en ”framtidsoptimist” och ett alternativ till den utbredda ”undergångsromantiken”.[537] Med Tor Ragnar Gerholms inträde i offentligheten började också medierna att explicit ställa Gösta Ehrensvärd och Gerholm mot varandra. *Vecko-Journalen* inledde en stort uppslagen framtidsartikel på följande sätt: ”Vilken framtid väljer ni? Professor Ehrensvärds eller professor Gerholms? Om Ehrensvärd – gå tre steg bakåt, skrota bilen, trampa cykel, njut av det agrara samhällets lugna behag. Om Gerholm – fortsätt framåt, tro på teknologin men slösa inte och strunta i domedagsprofeterna.”[538]

Ett lättsamt tonfall användes också av *Expressen* som lyckades ”tussa ihop” Ehrensvärd och Gerholm med varandra. Mötet mellan professorerna presenterades över ett helsidesuppslag som ”optimisten mot pessimisten” och framställdes som en duell vid svarta tavlan. Samtalet kretsade kring fyra problemområden – folkökningen, maten, vattnet och råvarorna – men inleddes med att professorerna fick markera sina positioner på en glidande skala från ultraoptimist till ultrapessimist. ”Beträffande den industriella utvecklingen är jag behärskad optimist, medan jag sätter dig som ultrapessimist”, sade Gerholm och Ehrensvärd höll med, men underströk återigen sin optimism inför långtidsperspektivet.[539] Ehrensvärds upprepade försök att modifiera bilden av sig själv hade dock fortsatt svårt att få fäste i pressen. Talande är att *Aftonbladet* i början av februari publicerade en karikatyr av honom där han beskrevs som ”professorn som blev kändis på vår undergång”.[540] Gerholms ihärdiga utvecklingsoptimism både förstärkte och förtydligade denna mediala bild.

Men Tor Ragnar Gerholm var inte den enda forskaren som höjde rösten mot Ehrensvärd. En annan var nationalekonomen Hugo Hegeland som med debattinlägget ”Olyckskorpars låt” startade upp en intensiv debatt om framtiden i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning.* Hegeland hävdade att Gösta Ehrensvärd, i likhet med alla andra domedagsprofeter genom historien, byggde sin förkunnelse på tro snarare än vetande. Han

hade retat upp sig på intervjun med Ehrensvärd i *Veckans Affärer* där denne påstod sig veta hur snabbt jordens resurser förbrukades, något som Hegeland menade att man inte alls kunde ha kunskap om, eftersom resurser i ekonomisk bemärkelse ständigt förändrades på grund av den tekniska utvecklingen. Hegeland uttryckte det som att Ehrensvärd ägnade sig åt ”verklighetsfrämmande räkneövningar”.[541] Svaren lät inte vänta på sig. En uppretad läsare skrev: ”Givetvis kan man som prof Hegeland, i väntan på katastrofen sticka huvet i busken och vänta på under. Allt ordnar sig! Javisst, vi klarar oss kanske. Men våra barn och barnbarn???”[542] Nationalekonomen Harald Dickson menade att Hegeland var naiv, som utgick från att alla framtida överraskningar skulle vara positiva för mänskligheten.[543] Hegeland svarade Dickson med att historien visar att ”människorna, när det oförutsedda inträffar, av de nya möjligheterna väljer dem som leder till bättre levnadsvillkor och inte till sämre, även om vi ibland gör uppenbara misstag. Denna strävan har hittills tagit över benägenheten att resignera inför växande svårigheter, vilket den ekonomiska utvecklingen på ett förkrossande sätt bekräftar”.[544] I striden om framtiden ansåg sig Hegeland – i likhet med Gerholm – ha historien på sin sida. Lars Gyllenstens dilemma hade aktualiserats.

Debatten i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* tog ny fart den 10 februari när Gösta Ehrensvärd svarade på kritiken. Han karaktäriserade Hegelands inlägg som en ”ansvarslös lärksång om framtiden” och framhöll att det var naivt att tro att framtiden till övervägande delen skulle bestå av positiva överraskningar. Detta var ”inte optimism utan grav ansvarslöshet. Det går helt enkelt inte att med löst tal bortförklara att vi i dag står inför stora problem rörande människans utveckling i en värld av krympande resurser”. Ehrensvärd vände sig här, och på flera andra ställen i sitt svar, mot hur begreppsparet optimism och pessimism användes i samhällsdebatten. Hans mest utförliga resonemang löd:

> Att planera för sanering av jordens affärer på lång sikt är realism, inte pessimism. Nej, mänskligheten är inte på väg mot helvetet, som folk älskar att uttyda realistiska varningar mot obefogad optimism. Vi behöver inte alls se fram mot någon katastrof (älskat uttryck) – men om saker och

> ting inom västvärldens industri-ekonomiska program får ha sin *ohämmade* gång kan vi möta oförutsedda obehagligheter. Det gäller därför att gardera sig mot överexploatering av jordens resurser och vidta åtgärder mot överbefolkning och naturförstöring *helst redan nu*. En säkerhetsåtgärd helt enkelt. Inte mer. Att förutse effekter av nutida tendenser är naturligtvis svårt i vissa fall, men inte omöjligt att genomföra.[545]

Passagen visar att Ehrensvärd uppfattade stora delar av den pågående framtidsdiskussionen som präglad av överdrifter och missförstånd. Hans diagnos var, som han såg det, ingen domedagsprofetia eller undergångsteori. Den var en realistisk varning som förespråkade säkerhetsåtgärder. Snarlika tankegångar återfanns också i Bengt Hubendicks recension av *Futurum exaktum*, som publicerades samma dag som Ehrensvärds svar till Hegeland. Hubendick menade att Gerholm tog för givet att tekniska framsteg skulle komma som gjorde att människan slutligen kunde frigöra sig från sitt ekologiska beroende. Med kontroll över fusionskraften och fotosyntesen var Gerholms ståndpunkt förvisso rimlig, menade Hubendick, problemet var att den tekniska utvecklingen inte kunde garanteras och att dess konsekvenser inte kunde överblickas. Recensionen avslutades därför med ”en s.k. domedagsprofets stilla undran” om det inte vore bättre att försöka ”styra utvecklingen mot mänskliga mål istället för att den tekniska och ekonomiska utvecklingen ska drivas fram för sin egen skull”.[546] Hubendicks inlägg bemöttes inte av Gerholm.

Inte heller besvarades det av Hugo Hegeland i dennes slutreplik i framtidsdebatten. Han riktade sig i stället direkt till Ehrensvärd och upprepade sin kritik av dennes – och andra pessimisters – räknemetod. Hegeland menade att det var omöjligt, och därför meningslöst, att försöka förutsäga hur världen skulle se ut om hundra år. Genom att vända sig till historien och se hur det hade gått för andra dystra framtidsskådare talade han än en gång sig varm för människans möjligheter att lösa de utmaningar som hon ställdes inför. Hegeland lyfte fram att ”alltsedan industrialiseringens begynnelse har olyckskorpar kraxat”, men den otroligt snabba ekonomiska utvecklingen hade gång efter annan överträffat även de mest optimistiska förväntningarna. Han hade därför ett grundmurat förtroende för att människan – så länge hon såg ljust på

framtiden – skulle klara av vad som än väntade henne och avslutade med: ”Det är min övertygelse att denna sunda inställning kommer att behärska även framtidens människor. Därav min obetvingliga optimism!”[547] Hegeland bejakade som synes starkt beteckningen av sig själv som optimist och han benämnde lika konsekvent Ehrensvärd och andra ”olyckskorpar” som pessimister. Framtidsdebattens polarisering var med andra ord något som den ena sidan vände sig mot, men som den andra sidan månade om. Ehrensvärds och Hubendicks försök att förändra diskussionens utformning gav i ett cirkulationsperspektiv inga resultat.

Vad som stod klart i mitten av februari 1972 var därför att det i den svenska offentligheten hade etablerats två tydliga läger i framtidsfrågan: optimister och pessimister. Detta innebar att kunskapen om en hotande samhällskollaps hade försetts med starkare förbehåll än tidigare, eftersom det nu fanns profilerade vetenskapsmän i offentligheten som företrädde helt andra framtidsdiagnoser. Detta oroade bland andra *Svenska Dagbladets* Tom Selander, som menade att Gerholm och hans likar gav de politiker som inte ville ta itu med de globala problemen en enkel utväg: ”De får nu en chans att tänka så här: skönt, äntligen expertord på att allt kommer gå bra. Vi kan lugnt inskränka den geografiska horisonten till den egna valkretsen och tidshorisonten till nästa val.”[548] Sven Fagerberg instämde i *Dagens Nyheter*: ”Det är en skadlig bok Gerholm har skrivit. Han vill bryta ner det ansvar som håller på att byggas upp.”[549] I ett senare skede av debatten gick Fagerberg än hårdare fram. Han menade att *Futurum exaktum* var ”en lätt maskerad partsinlaga, avsedd att stödja etablerade industriella intressen.”[550] Även framtidsforskaren Eskil Block antydde att Gerholm i själva verket var ”Wallenbergs kontaktman”.[551]

Debattörernas misstankar mot Gerholm påminner om vetenskapshistorikerna Naomi Oreskes och Erik Conways forskning kring hur en grupp amerikanska vetenskapsmän, med starka kopplingar till näringslivet, från 1970-talet och framåt medvetet verkade för att skapa samhällelig osäkerhet i vetenskapliga frågor rörande bland annat rökning och klimatförändringar. Den strategi som Oreskes och Conway pekar på är att forskarna använde sin vetenskapliga auktoritet för att starta mediala debatter och därigenom skapa en bild av att två likvär-

diga verklighetstolkningar stod emot varandra. Genom att på så sätt antyda vetenskapliga kontroverser och skapa tvivel kring samhällsriskerna sköts handlingsåtgärder och politiska ingrepp gång efter annan på framtiden.[552] Min egen undersökning är inte av en sådan karaktär att jag kan dra en sådan slutsats om Gerholms verksamhet, men i ett cirkulationsperspektiv är det tydligt att *Futurum exaktum* skapade, eller åtminstone gav röst åt, en fundamentalt skeptisk inställning till framtidsforskningen – i synnerhet när prognosmakarna menade att näringslivets frihet och den ekonomiska tillväxten borde inskränkas. Ett talande exempel på effekterna av detta kan hämtas från en insändare i *Göteborgs-Tidningen*, som uttryckte sig på följande sätt: ”Professorer, forskare och andra lärda motsäger varandra när de talar om världens framtid. Några hävdar att jorden ska gå under, andra att mänskligheten verkligen har en framtid. Vem ska man tro på? Det är svårt att avgöra för oss mindre vetande.”[553]

Diagnosen som kulturell referenspunkt

Den polemiska svenska framtidsdebatten slutade inte i februari 1972, men efter de inledande ordväxlingarna i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* kom den huvudsakligen att kretsa kring Gerholms *Futurum exaktum* samt internationella agendasättare, som till exempel Paul Ehrlichs *The Population Bomb* (1968, svensk översättning 1972), Barry Commoners *The Closing Circle* (1972) och Romklubbens rapport *Limits to Growth* (1972).[554] Gösta Ehrensvärds diagnos var i sammanhanget en återkommande referens, men Lundaprofessorn själv deltog inte i debatten. Hans diagnos fortsatte dock att cirkulera på andra sätt och i efterhand framstår tisdagen den 7 mars 1972 som något av en brytpunkt.

Denna dag hade Ehrensvärd bjudits in till Socialdemokraternas framtidskonferens ”Är framtiden möjlig?”, för att tala om sin diagnos och diskutera politiska vägval. Konferensen var en symbolisk markering av att Socialdemokraterna tog miljö- och framtidsfrågorna på största allvar och Ehrensvärds deltagande markerade att han tillmättes politisk betydelse. Flera av konferensdeltagarna samlades på tisdagskvällen i TV2:s aktualitetsprogram ”Kvällsöppet”, som leddes av Bo Holmström.

I direktsändningen den 7 mars medverkade utöver Gösta Ehrensvärd bland andra den förre statsministern Tage Erlander, Naturvårdsverkets Valfrid Paulsson och de tre miljödebattörerna Hans Palmstierna, Björn Gillberg och Nils-Erik Landell.

Temat för programmet var miljö- och framtidsfrågor och Ehrensvärd gavs stort utrymme att tala om framtidens energiförsörjning. Bo Holmström frågade honom: ”Vad händer med vår civilisation som vi känner den i dag om oljan och kolet tar slut?” Ehrensvärd svarade: ”Vi klarar det hela” och resonerade vidare kring de tekniska möjligheterna att utveckla bridreaktorer. Han underströk dock att det kunde komma att krävas vissa inskränkningar av vår materiella standard. ”Vissa inskränkningar”, undrade Holmström, ”det talas om en jordbruksmiljö som från 1700-talet ungefär som vi skulle få gå tillbaka till.” Ehrensvärd svarade att det kunde vara ett alternativ, om vi inte har uranenergin: ”Om vi bara har solenergi som skiner på markerna och skogen, då har vi jordbrukarsamhället tillbaka.” Därefter resonerade han ingående kring de vetenskapliga möjligheterna att lösa fusionsenergins gåta och betonade att han såg ganska optimistiskt på framtiden. Han underströk dock att det skulle bli en annan framtid än den vi var vana vid. Vid horisonten såg han inte ”science fiction-typen av ett högindustrialiserat samhälle” utan en mer bondelik tillvaro.

Efter denna utläggning följde ett samtal mellan Gösta Ehrensvärd och Tage Erlander om risken för storpolitiska förvecklingar. Samförståndet dem emellan var påfallande och tillsammans varnade de för framtida monopolbildningar på den globala energiförsörjningens område. Uran- och fusionsforskningen borde därför internationaliseras, menade de. Debatten gled därefter in på begreppet ”livskvalitet” och Ehrensvärd framhöll att ”vi ska sträva mot kvalitet istället för mot kvantitet. Och kvalitet för människans del. Den kvalitativt levande människan. Inte kvantitetsmänniskan”. Här avbröt Nils-Erik Landell och pekade uppretat på att det Ehrensvärd talade om krävde genomgripande samhällsförändringar, något han menade att det politiska etablissemanget inte var i närheten av att försöka genomföra. Ehrensvärd instämde och underströk att det krävdes: ”En radikal omläggning av hela vårt tänkande. Men varför inte? Tiden är mogen.”[555]

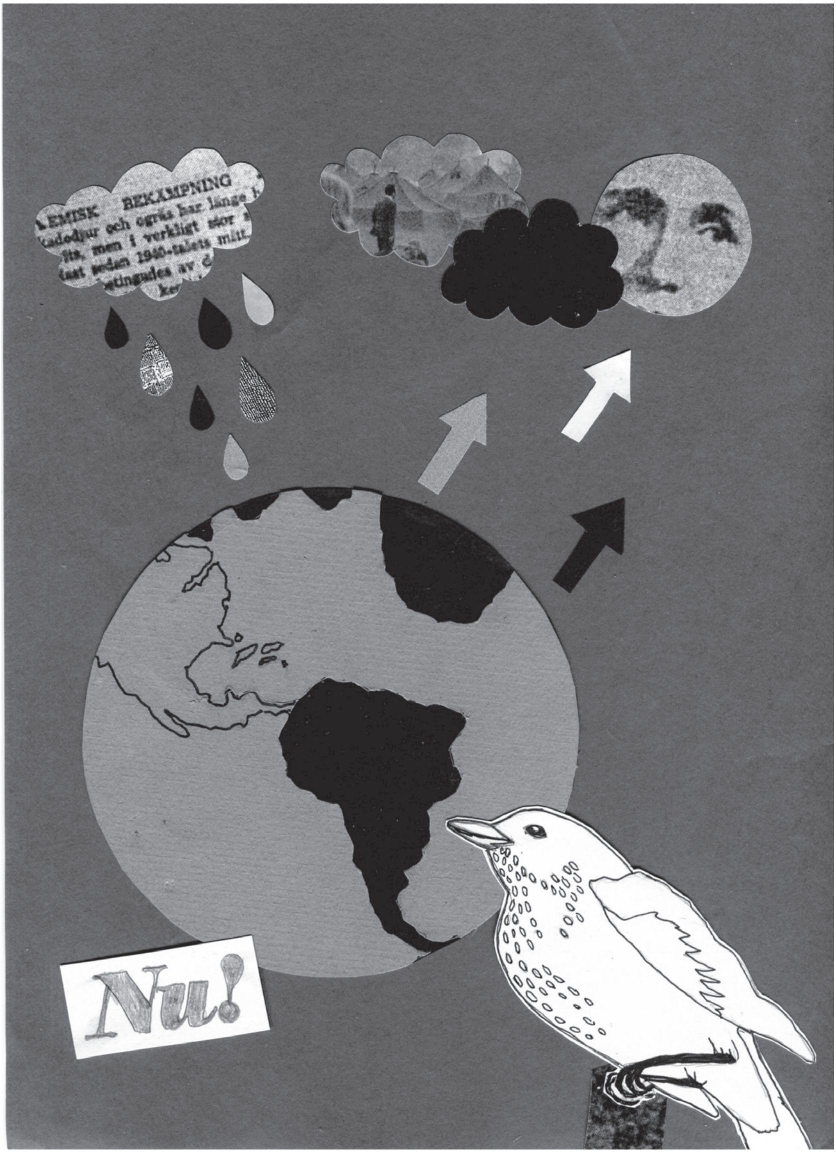
De ovanstående inblickarna i Ehrensvärds tv-framträdande visar att detta sammanhang skilde sig i grunden från den polemiska pressdebatt som hade rasat kring honom några veckor tidigare. I tv-mediet cirkulerade hans diagnos återigen som angelägen framtidskunskap. Lundaprofessorn framstod som en förtroendeingivande och tankeväckande auktoritet, respekterad av såväl det politiska etablissemanget som radikala miljödebattörer. Hans tilltro till teknikens och politikens områden var betydande.

Mot slutet av mars påbörjade *Sydsvenska Dagbladet* reportageserien ”Dina barnbarns värld”. Ehrensvärd tilldelades där en huvudroll och *Före – Efter: En diagnos* beskrevs som startskottet för debatten om vår framtid. Inne i tidningen fanns en stort uppslagen intervju med Lundaprofessorn och den första fråga som reportern ställde till honom var om han var en domedagsprofet. Ehrensvärd svarade nekande och betonade i stället att det fanns hopp för mänskligheten, om sparåtgärder vidtogs och forskningen gjorde framsteg. Reportern fortsatte dock med att fråga om han kunde förklara varför hans bok hade stämplats som en domedagsprofetia. På detta svarade Ehrensvärd att statusprylar och moderna bekvämligheter verkade ha blivit viktigare för människan än hennes fortsatta existens. ”Dagens människa måste på ett helt annat sätt bli generationsmedveten”, menade han och underströk att vi borde ”passa på och be våra barnbarn om ursäkt för den situation vi ställt mänskligheten i. Om vi hinner ändra på politiken så kan vi ursäkta oss med att vi åtminstone insåg våra misstag och ändrade på dem. Annars får vi svårt att se våra barnbarn i ögonen”.[556] Den strama och dystra bild som intervjun förmedlade känns igen från tidigare cirkulationsfaser och åskådliggör hur svårt, för att inte säga omöjligt, det var för Gösta Ehrensvärd att skaka av sig epitetet domedagsprofet. Trots hans ihärdiga försök att ändra bilden av sig själv hade han under vintern och våren 1972 alltmer kommit att personifiera begreppet. Hans namn och diagnos hade blivit kulturella referenspunkter i den samhälleliga kunskapscirkulationen.

Ett talande exempel på detta kan hämtas från en senare del av reportageserien ”Dina barnbarns värld”, som handlade om det amerikanska amishfolket som på religiösa grunder levde i en förindustriell bondetill-

varo. Den journalistiska vinklingen var: ”Sådana samhällen som Gösta Ehrensvärd förebådar finns i dag!”[557] Ett annat exempel var när tidningen *Land* berättade om att EEC:s jordbruksminister Sicco Mansholt hade gått in i framtidsdebatten och avslöjat sig som ”en riktig ehrensvärdare”.[558] Ett tredje kan hämtas från kulturtidskriften *Ord & Bild*, som under senvåren 1972 publicerade en lång essä om ”Framtidens historia: Från Jules Verne till Ehrensvärd”.[559] Det breda genomslaget för Lundaprofessorns diagnos gick inte att ta miste på. Tidningen *Land* reflekterade mot slutet av maj kring de farhågor som man hade haft i början av året, för att politiker och samhällsbyggare inte skulle vilja befatta sig med Ehrensvärds förutsägelser. Ledarskribenten erkände dock villigt att *Land* hade oroat sig i onödan: ”En enormt omfattande debatt har pågått hela våren kring de av Ehrensvärd aktualiserade frågorna. Tidningarna har varit fyllda av artiklar. Radio och TV har gjort sitt. Och framförallt det mest glädjande: politikerna har lystrat ordentligt.”[560]

Marken var som synes väl beredd för den stundande Stockholmskonferensen och i *Vecko-Journalens* stora miljövårdsnummer hade man inte enbart lyckats få Tage Erlander att lägga sig ned i gräset med två maskrosor i handen. Tidningen stoltserade även med en specialskriven krönika av Gösta Ehrensvärd. Detta var första gången sedan den 10 februari som Lundaprofessorn själv höll i pennan och han använde den till att ställa stora och svåra frågor utifrån ett globalt rättviseperspektiv. Han framhöll att svårigheterna krävde ”ett uppbåd av tekniskt kunnande, klokhet, humanitet och förutseende” och frågade sig om vi verkligen hade det. FN-konferensen i Stockholm skulle bli svaret på hur långt vi hade kommit på vägen.[561] Konferensen var – som jag ser det – kulmen på det samhälleliga kunskapsgenombrottet i Sverige.

EMISK BEKÄMPNING
kadedjur och ogräs har länge
fts, men i verkligt stor
sedan 1940-talets mitt
ettingades av
Nu!

KAPITEL 8

En ny kunskapshistoria

Sommaren 1971 skrev den elvaårige pojken Mats Lidström i Göteborg ett brev till Hans Palmstierna. Han hade nyligen läst ett miljövårdsreportage i ungdomstidningen *Kamratposten* där Palmstierna medverkat. Reportaget hade skakat om honom. ”Är det verkligen så illa med vårt lilla Tellus?” undrade han. Lidström skrev att det var hemskt att det fanns människor som förstörde miljön bara för att tjäna pengar. ”Man borde ge dem en riktig läxa”, ansåg han, för allt vad de gjorde mot ”de nyss födda”. Det var nu hans generation som skulle tvingas ”kämpa mot människans ev. undergång o existens”.

För att ta reda på mer om miljöproblemen hade Mats Lidström köpt *Plundring, svält, förgiftning*. Han tycke den var oerhört intressant och innehållsrik. Men också nedslående. ”Hur kan man vara glad i detta samhälle?” frågade han sig. Flera gånger hade han tagit med sig boken till skolan för att läsa ett kapitel högt. Det var inte många av hans klasskamrater som hade velat lyssna. ”Och det är ju ett exempel på, varför jorden ser ut som den gör idag”, konstaterade han. Själv funderade han på att i framtiden bli ”en sån som sysslar med miljön”.[562]

Hans Palmstierna svarade Lidström snabbt, vänligt och utförligt. Han instämde i att pengar och vinningslystnad alltför ofta styrde världens gång. ”Jag är liksom du övertygad”, fortsatte han, ”om att du och de andra som fötts under 50- och 60-talet kommer att få betala nog så dyrt för de missgrepp som min generation och de närmaste generationerna före mig har gjort.” Fortsatt miljöförstörelse måste förhindras. Människan behövde skyddas från sig själv: ”På sikt blir det en fråga om att överleva eller inte, om vi inte bättrar oss.”

Men nog kunde man ändå vara glad. Det fanns många krafter i samhället som arbetade för att ändra på sakernas tillstånd. Och en sak var säker, betonade Palmstierna: ”alltfler lyssnar redan och alltfler kommer att lyssna även om dina kamrater just nu inte gör det”. Tids nog skulle de ändra sig. Han berättade vidare för Lidström att nya lagar var på väg att stiftas. Inom kort skulle det bli ”åtskilligt svårare att sälja miljöfarliga produkter”. Även på det internationella planet fanns det anledning att vara hoppfull. Om ett år skulle FN anordna en stor miljökonferens i Stockholm. Visst kunde det ibland kännas som att allting gick för långsamt och att framstegen var för små. Men det fanns ingen anledning till missmod, poängterade han. ”Det du och jag tillsammans med många andra kan göra är att försöka få de nödvändiga förändringarna att komma snabbare så att det inte blir för sent.”[563]

Brevväxlingen mellan Mats Lidström och Hans Palmstierna ger en inblick i hur kunskap om en miljökris cirkulerade i det tidiga 1970-talets svenska samhälle. Den understryker att kunskapen inte endast var en angelägenhet för vetenskapsmän, politiker, journalister och miljöaktivister. Den kunde även sätta igång tankarna hos en elvaårig skolpojke. Hur skulle världen se ut när han blev vuxen? Vilka utmaningar väntade honom och hans klasskamrater? Var miljökrisen verkligen ett hot mot mänsklighetens överlevnad?

Fem år tidigare hade ett mellanstadiebarns oro inför framtiden knappast formulerats på detta sätt. I mitten på 1960-talet var det endast ett fåtal som talade om att människan stod på randen till en global miljökris. Men under några år i slutet på 1960-talet skedde en genomgripande förändring. Ett samhälleligt kunskapsgenombrott. I den här boken har jag kartlagt och analyserat hur förändringen gick till i det svenska samhället. Det har nu blivit dags för mig att ta ett samlat grepp. Vilka är studiens viktigaste resultat? Vad lär undersökningen oss om miljöfrågornas genombrott i Sverige? Vilka nya insikter ger studien den miljöhistoriska forskningen?

Ett slutkapitel är emellertid inte enbart en plats att sammanfatta och renodla forskningsresultat. Det ger också möjlighet att fundera kring de vägval som gjorts och vad de fått för konsekvenser. Därmed aktualiseras större historievetenskapliga frågor av teoretisk och metodisk art. Vad

jag särskilt vill reflektera kring här är det kunskapshistoriska angreppssättet. Hur bidrar min studie till att definiera och vidareutveckla det kunskapshistoriska forskningsfältet? Vilka mer generella insikter och perspektiv kan kunskapshistoriker ta med sig från den?

Avslutningsvis vill jag också ta tillfället i akt att lyfta blicken bortom undersökningen. Har den historia jag skrivit någon betydelse för oss i dag? Spelar den gröna vändningen åren kring 1970 någon roll för de globala utmaningar som 2020-talets människor står inför? Kan vi lära oss något av historien? Mina svar på dessa frågor kommer med nödvändighet att vara tentativa och resonerande. Jag är historiker – inte samtidsuttolkare eller politisk visionär. Samtidigt har jag funderat länge kring dessa frågor. Jag har några idéer som jag vill prova att sätta på pränt. Min förhoppning är att dessa historievetenskapligt inspirerade tankar ska stimulera till vidare diskussion och vara något att ta spjärn emot. Men jag ska börja med att kortfattat lyfta fram vad jag anser vara studiens viktigaste resultat.

Miljöfrågornas genombrott i Sverige 1967–1972

Den första poäng som jag vill göra rör kronologin. Med min studie anser jag mig ha belagt att miljöfrågornas stora genombrott för svenskt vidkommande inträffade hösten 1967. Då skedde en kraftig intensifiering av miljödebatten och dess innehåll förändrades i grunden. Självklart är det möjligt att dra de historiska linjerna längre tillbaka. I idé- och vetenskapshistoriskt hänseende är det sena 1940-talet brytpunkten. Men från ett kunskapshistoriskt perspektiv är hösten 1967 viktigare. Det var först då som kunskap om en miljökris på allvar började cirkulera i det svenska samhället i stort. I ett internationellt perspektiv är detta anmärkningsvärt tidigt. I förlängningen fick detta också, genom Stockholmskonferensen 1972, globala konsekvenser.

Min andra punkt handlar om vilka som var de drivande aktörerna i och för detta genombrott. Här vill jag framhålla de svenska naturvetenskapsmän som gick ut i offentligheten och varnade för en hotande global katastrof. Hans Palmstierna, Karl-Erik Fichtelius, Svante Odén och Georg Borgström med flera bildade en kör av varningsröster. Till-

sammans gjorde de så att den nationella miljödebatten tog fart och ändrade riktning. De svenska forskarna var en del av en större internationell trend mot mer uttalat politiskt engagerade vetenskapsmän. Men vad som är slående vid en jämförelse med länder av samma storlek som Sverige är hur många, och hur relativt synkroniserade, de svenska forskarna var. I de nordiska grannländerna – som på många andra sätt liknade Sverige – skedde inget liknande de här åren.[564]

Min tredje punkt handlar om hur den samhälleliga förståelsen av miljöproblem förändrades under genombrottsfasen. Kännetecknande för denna period var nämligen att miljöförstörelsen började ses som ett överlevnadsproblem. Därmed kom miljöfrågorna att haka i de två globala hotbilder som redan cirkulerade i samhället: kärnvapenhotet och överbefolkningen. Detta kom att prägla retoriken, visualiseringarna och förståelsen av miljökrisen åren kring 1970. Från det sura regnet, kvicksilvergäddorna och den blyhaltiga bensinen gick det linjer till det globala. För personer som Rolf Edberg, Hans Palmstierna, Erik Isakson och Wolter Arnberg hängde allting ihop. Miljöproblemen var en civilisatorisk kris.

Min fjärde poäng pekar dock i en annan riktning. Genom undersökningen har vi nämligen sett att den svenska miljödebatten innehöll fler spår än det globala och apokalyptiska. För aktörer som Barbro Soller, Birgitta Odén, Stig Tejning och Valfrid Paulsson var den nationella nivån överordnad den globala. På detta plan fördes en mer lågmäld och praktiskt inriktad miljödiskussion. Det fanns där en grundmurad tilltro till att det svenska samhället genom politiska beslut, ambitiösa forskningsinsatser och ett utbyggt internationellt samarbete kunde komma till rätta med miljöproblemen. Jag vill också understryka att aktörer kunde röra sig mellan, eller omfatta bägge, spåren i miljödebatten. Det tydligaste exemplet på detta är Hans Palmstierna.

Den femte punkten som jag vill lyfta fram rör miljöfrågornas politisering och vad denna process gjorde med kunskapen. Jag vill mena att genombrottsfasen i Sverige präglades av en relativ samsyn kring miljöproblemens allvar och vad som behövde göras. Särskilt fanns det en utbredd enighet kring behovet av information och upplysning. Det gällde att höja allmänhetens och politikernas kunskapsnivå. Från 1969

och framåt blev dock konfliktlinjerna tydligare. Politiker, fackförbund, näringsliv och nya sociala rörelser sökte föra miljödebatten i olika riktningar. Många grupper ville göra frågorna till sina. En konsekvens av detta blev att miljöfrågornas politiska färg i Sverige åren kring 1970 var otydlig, eller kanske rättare sagt skiftande. Det innebar att motstridiga kunskapsanspråk framfördes i offentligheten, också av naturvetenskapliga forskare som Gösta Ehrensvärd och Tor Ragnar Gerholm. Vid tiden för Stockholmskonferensen i juni 1972 var det långtifrån självklart vad som cirkulerade som kunskap och vad som betraktades som ideologiska ställningstaganden.

Detta leder vidare till min sjätte poäng som berör frågan om makten över den samhälleliga cirkulationen. För om det nu var så att många röster höjdes och kunskapen blev alltmer omstridd, vad var det som gjorde att vissa aktörer fick genomslag och andra inte? Vilka kunskapsarenor och samhällskrafter var det som hade störst betydelse för cirkulationen? Jag vill här särskilt lyfta fram *Dagens Nyheter* som en drivande faktor i den svenska miljödebatten. I studien har vi upprepade gånger sett hur tidningen fungerade som en länk mellan forskarvärlden och allmänheten. Därtill vill jag också understryka den svenska socialdemokratins avgörande – men mångskiftande – roll i och för den historiska utvecklingen. Detta inbegriper sådant som tillsättandet av Naturresursutredningen 1964, inrättandet av Naturvårdsverket 1967, Folksams kampanj ”Front mot miljöförstöringen” 1968–1969 och ABF:s studiecirklar kring *Plundring, svält, förgiftning*. Mot bakgrund av detta kan vi också få en förklaring till varför Hans Palmstierna under sent 1960-tal blev så tongivande. Han hade tillgång till politiska, mediala och organisatoriska resurser som ingen annan samtida miljödebattör var i närheten av. Detta är anmärkningsvärt också i ett internationellt perspektiv. Även de allra mest tongivande aktörerna, som Rachel Carson och Barry Commoner, befann sig i jämförelse med Hans Palmstierna mycket långt från faktiska politiska maktpositioner.

Min sjunde och avslutande poäng rör frågan om miljörörelsernas framväxt. Inom historieskrivningen, liksom i det allmänna historiemedvetandet, har gräsrotsengagemanget en framskjuten position. Enligt detta synsätt var det genom de alternativa rörelserna som miljömedvetandet

växte fram. I ett land som Danmark kan man med visst fog säga att det var så, men inte i Sverige. Min studie visar att miljöfrågornas stora genombrott här skedde flera år innan det fanns några miljörörelser att tala om. Det var etablerade samhällskrafter – forskarvärlden, de politiska partierna, militären, de stora bokförlagen och dagstidningarna – som var först ute. Men från 1969 blev nya sociala rörelser och den nya vänsterns politiska ritualer allt viktigare för cirkulationen av kunskap. I början på 1970-talet väckte Fältbiologerna och Björn Gillbergs miljögrupper stor uppmärksamhet genom spektakulära direktaktioner. Dessa aktörer förmådde, likt Hans Palmstierna 1967, att omforma den svenska miljödebattens dynamik. Konflikterna med det etablerade samhället blev starkare. Alternativrörelsen blev synlig och begreppet ”gröna vågen” slog an. Men jag vill mena att miljöengagemanget i Sverige – på 1970-talet liksom i dag – involverade betydligt fler människor än de som var organiserade. Långtifrån alla hade radikala vänstersympatier.

En ny kunskapshistoria

Jag har nått fram till resultaten ovan genom att arbeta med ett kunskapshistoriskt angreppssätt. Min ambition har varit att skriva en större samhällshistoria om miljöfrågornas genombrott i Sverige. Jag har gjort detta genom att studera cirkulation av kunskap, både i offentligheten och i enskilda människors liv. Genom hela studien har jag lagt stor vikt vid de historiska aktörernas handlingar och den kronologiska ordning som olika saker skedde i. Vad jag därigenom velat visa är att miljöfrågornas samhälleliga genombrott var någonting högst konkret och människodrivet. Det var inte en abstrakt kulturell process som skedde av sig självt. Därför såg den också mycket olika ut även inom det kulturellt relativt enhetliga Skandinavien.[565] För att kunna skriva denna typ av kunskapshistoria har jag valt att fokusera på en förhållandevis kort tidsperiod. Avgränsningen har gjort det möjligt för mig att anlägga ett vidvinkelperspektiv på samhället.

Mitt angreppssätt skiljer sig i grundläggande avseenden från den tidigare forskning som på olika sätt berört miljöfrågornas genombrott i Sverige. Jag vill understryka att denna forskning är rik och håller hög

kvalitet. Men perspektiven har både varit bredare och snävare än mina. I kronologiskt hänseende har de centrala studierna på fältet sträckt sig över många decennier. Det innebär att genombrottsåren omkring 1970 bara varit en liten del i en större historieskrivning. Med självklarhet har forskare då inte kunnat anlägga ett samhälleligt vidvinkelperspektiv. Det enda undantaget är Lars J. Lundgrens undersökning av hur försurningen hamnade på den politiska dagordningen 1966–1968.[566] Detta verk illustrerar dock den andra skillnaden, det vill säga att den tidigare historieskrivningen i tematiskt avseende har varit snävare än min. Intresset har riktats mot specifika teman (försurning, tillväxtkritik, kärnkraft), organisationer (Centerns ungdomsförbund, Naturskyddsföreningen, Socialdemokraterna), medieformer (utbildningsprogrammen, tv-journalistik) och aktörer (Georg Borgström). Därutöver finns det studier av diskurser och bildvärldar för vilken kronologi och aktörer inte stått centralt.[567] I förhållande till denna forskning är min studie en hybridform av empirisk undersökning och vetenskaplig syntes. Jag ser det som att min undersökning både fördjupar och sammanbinder befintlig kunskap.

Min karaktäristik av det svenska forskningsfältet har bärkraft även på det internationella. Även där tenderar miljöfrågornas genombrott att studeras utifrån längre tidsperspektiv. Fokus ligger i huvudsak på miljörörelsernas framväxt, vetenskapliga varningsröster, idéhistoriska utvecklingslinjer samt den storpolitiska nivån.[568] Försök att skriva större samhällshistorier är ovanliga, men förekommer. Såsom Michael Bess studie av franska förhållanden och Frank Uekötters av tyska.[569] Den studie som har mest gemensamt med min egen är Adam Romes undersökning av det amerikanska Earth Day-firandet den 22 april 1970. Uppskattningsvis 20 miljoner människor deltog i firandet och den mediala bevakningen var enorm. Omkring 1 500 college och 10 000 skolor anordnade föredrag, debatter och demonstrationer. Firandet kan ses som en manifestation över att det hade skett ett samhälleligt kunskapsgenombrott i USA. Earth Day kanaliserade det växande miljöengagemanget på ett sätt som saknade motstycke i resten av världen vid denna tid.[570] Europeiska naturvårdsåret 1970 hade exempelvis inte i närheten av samma folkliga förankring och genomslag.

Inom miljöhistorisk forskning har de händelserika åren kring 1970 karaktäriserats som en avgörande vändpunkt.[571] Men få historiker utan miljöprefixet talar om tidsperioden i termer av en ”ecological turn” eller ”grön vändning”. Det moderna miljömedvetandets framväxt och utveckling är, som Adam Rome och Frank Uekötter påpekat, svagt integrerat i den allmänna historieskrivningen om efterkrigstiden.[572] I större samhällshistorier förbigås fenomenet och processerna ofta med tystnad. Jag anser att ett kunskapshistoriskt angreppssätt, med fokus på samhällelig cirkulation, är ett proaktivt sätt att försöka ändra på detta. För när miljöhistoriker, likt Adam Rome, kan visa att de studerar mycket stora samhällsprocesser och inte kulturella randfenomen så får de också goda argument för att fältets insikter och resultat måste integreras i större historievetenskapliga sammanhang.[573]

Men ambitionen att skriva större samhällshistorier för med sig praktiska utmaningar. Inte minst av empirisk art. Det är de facto enklare att studera elitaktörer som verkade i offentligheten än att studera det stora flertalet som inte gjorde det. Det är också enklare att studera miljöengagemang hos organiserade aktivister än att komma åt vad hemmafruar, skolbarn och pensionärer tänkte och gjorde. Själv har jag under min forskning återkommande brottats med dessa frågor. Det har inte varit självklart hur den kunskapshistoriska metodologiska interventionen ska omvandlas till praktisk forskning. Men genom Hans Palmstiernas rika korrespondens har jag hittat personer som Mats Lidström och Sören Gunnarsson. Via Birgitta Odéns efterlämnade papper och de digitalt sökbara tidningsarkiven har jag funnit andra.

Likväl kan det förstås ändå diskuteras om jag verkligen lyckats med föresatsen att studera samhällelig cirkulation av kunskap. Kanske behövs det ett ännu större och mer varierat empiriskt material för att göra detta? Min förhoppning är likväl att jag genom studien lyckats visa på det fruktbara i att aktivt sträva efter att anlägga ett samhälleligt vidvinkelperspektiv. Jag hoppas framtida forskare vill ta vid där jag satt punkt och bygga vidare på mina resultat. Till exempel genom att mer ingående studera Folksams kampanj ”Front mot miljöförstöringen” eller de olika bildningsförbundens verksamhet.

Vad som är minst lika angeläget är att genomföra komparativa och

transnationella forskningsprojekt av samhällelig kunskapscirkulation. Ramachandra Guha och Joachim Radkau har i brett upplagda synteser visat att miljöfrågornas genombrott verkligen var ett globalt fenomen.[574] Det som hände i Stockholm och New York åren kring 1970 hade motsvarigheter i Tokyo och New Delhi. Men med en global blick är det inte speciellt lätt att få syn på de människor som i olika sammanhang fick saker att hända. Även mycket inflytelserika aktörer, som Hans Palmstierna i den svenska kontexten, tenderar att bli osynliga. Elvaårige Mats Lidström får knappast plats. Men om miljöhistoriker menar allvar med att vilja integrera fältet i en bredare historieskrivning så behöver de – anser jag – använda sig av skalor som gör att fler av de många människorna som fick upp ögonen för miljöfrågorna blir synliga. Dessutom behöver konkreta jämförelser göras för att se vad som skiljde olika samhällen åt.

Vad jag också hoppas på är att min studie ska kunna inspirera till kunskapshistoriska studier av andra samhällsfenomen och tidsperioder. Jag är själv övertygad om att aktörsorienterade studier av samhällelig cirkulation av kunskap är ett fruktbart sätt att bedriva historisk forskning. Det finns, som jag ser det, ett växande behov inom historievetenskapen att gå bortom de enskilda fallstudierna och försöka ta större grepp på centrala samhällsfenomen och förändringsprocesser. Jag när inga illusioner om att det går – eller ens är önskvärt – att skriva någon sorts samhällelig totalhistoria. Men inom en vital historievetenskap bör det göras försök att skriva större samhällshistorier. Jag hoppas att kunskapshistoria ska vara en impuls för detta.

En historikers funderingar kring samtiden och framtiden

Ett drygt halvsekel har gått sedan miljöfrågorna fick sitt stora genombrott i Sverige. Det är en ganska kort tid för en historiker. Det är en försvinnande kort tid för en klimatforskare eller en paleontolog. Men femtio år är en lång tid i en människas liv. Mats Lidströms ungdom och större delen av hans arbetsliv har passerat. De fältbiologer som demonstrerade på Sergels torg i Stockholm 1969 har gått i pension. Hans Palmstierna

gick bort i en drunkningsolycka 1975. Birgitta Odén dog efter ett långt och aktivt forskarliv 2016. Barbro Soller somnade in i januari 2020.

Ändå är miljöfrågornas genombrott alltjämt en historisk process som många människor har minnen av och kring. I några decennier till kommer händelserna fortsätta att vara samtidshistoria. Men för de allra flesta nu levande, inklusive mig själv, är den gröna vändningen enbart historia. Det är något som hände innan jag föddes. Min kunskap om detta kan aldrig vara annat än indirekt. Jag vill ändå mena att det är en form av levande historia. Det som hände då påverkar oss nu. Den kunskap som cirkulerade i det svenska samhället då påminner starkt om den som cirkulerar här i dag (se tablå 1). Miljömedvetandets framväxt och utveckling är, anser jag, en helt central del av efterkrigstidens historia.

Men under det halvsekel som gått sedan miljöfrågorna fick sitt stora genombrott har såväl problembilden som kunskaperna kring den ändrat form. I dag talar vi om klimatkris snarare än om miljökris. De stigande temperaturerna är den av det moderna industrisamhällets oönskade sidoeffekter som de senaste 15 åren har oroat flest och mest. Det verkligt stora problemet är kanske inte att naturresurserna sinar utan att de inte gör det. Mänskligheten hade måhända varit betjänt av mindre kol- och oljereserver.

2020-talet inleddes med bränder i Australien och smältande isar på Arktis. Därefter har coronapandemin överskuggat det mesta. Många av dagens barn och ungdomar ställer sig därför samma fråga som Mats Lidström gjorde sommaren 1971: ”Hur står det egentligen till med vårt lilla Tellus?” Den stora skillnaden är att det i dag sker en global mobilisering på gräsrotsnivå. Fältbiologernas demonstration på Sergels torg 1969 framstår med dagens mått som småskalig. Även Earth Day 1970 bleknar faktiskt i jämförelse med vår tids skolstrejker och klimatmarscher. Någon Greta Thunberg fanns inte under sent 1960-tal eller tidigt 1970-tal.

Då som nu

- anlades ett globalt perspektiv på ett sammanflätat problemkomplex
- knöts förhoppningar till en cirkulär ekonomi
- framhöll forskare behovet av autonomi och långsiktighet
- uttrycktes ibland en känsla av maktlöshet inför problemen
- talades det om problemen som ”antropogena” och människan som en geologisk kraft (detta redan på 1950-talet, det vill säga ett halvt sekel innan begreppet ”antropocen” myntades)
- varnades det för att en blind tillväxttro undergräver vår existensbas
- betonades det hur bråttom det var att styra utvecklingen i nya riktningar
- framförde vissa att det inte räcker med tekniska lösningar, utan att det också krävs samhälleliga lösningar
- antydde vissa röster att demokratin kunde behöva offras om problemen skulle kunna åtgärdas
- menade kampanjmakare att man behövde gå via ungdomen för att nå resten av befolkningen
- talades det om att vi har all kunskap vi behöver, det enda som krävdes var viljan att agera
- höjdes röster för att Sverige skulle ta på sig rollen som globalt föregångsland
- talades det om huruvida vi skulle kunna se våra barn och barnbarn i ögonen

Då till skillnad från nu

- var miljöfrågorna, åtminstone under genombrottsfasen 1967–1968, av en icke-ideologisk karaktär

- var miljökrisen ett nytt globalt överlevnadsproblem. Det fanns inte en femtioårig historia av vetenskapliga varningar, politiska initiativ och informationskampanjer
- fanns det ingen organiserad miljörörelse och inga gröna politiska partier
- fanns en stark tilltro till politikers makt och kollektiva lösningar

Tablå 1. Likheter och skillnader mellan den ekologiska vändningen och vår tids klimatdebatt

Skillnaderna till trots kan jag som historiker ändå förvånas över hur frånvarande de medellånga samtidshistoriska perspektiven är i dagens miljö- och klimatdebatt. För mig är de så uppenbart relevanta. Vi som lever i dag är inte de första som sökt förändra samhället i en mer hållbar riktning. Den svenska regeringens visioner om ett fossilfritt Sverige 2045 är inte radikalt annorlunda än 1970-talets visioner om det cirkulära lågenergisamhället. Vad skulle hända om lika stor kraft lades på att blicka bakåt och söka lära av det förflutna som på att simulera och prognosticera framtiden? Missförstå mig rätt. Jag tror inte historien har alla svar på samtidens och framtidens utmaningar. Men jag tror inte heller att den är betydelselös.

Dessutom tror jag att våra skiftande historiska erfarenheter är viktigare än vad den politiska debatten ger sken av. Vetenskapliga varningsröster har kunnat höras under hela efterkrigstiden. Framtidskunskap har cirkulerat i massmedier, parlamentariska församlingar och klassrum. Många människor världen över har oroat sig för kärnvapenkrig, överbefolkning, sinande naturresurser, miljöförstörelse, kärnkraft, ozonhål och klimatförändringar. Men samma människor har också erfarenheter av att framtiden kom och att den stora civilisatoriska kollapsen – än så länge – inte har gjort det. Hur påverkar dessa historiska erfarenheter oss? Håller de oss vakna eller trubbas vi av? Vad tror vi

egentligen innerst inne om framtiden? Hur skiljer detta sig mellan olika generationer och samhällsgrupper?

Vad gäller det politiska samtalet finns det ytterligare dimensioner. Den period som följer på min undersökning kom för svensk del att präglas av kärnkraftens vara eller inte vara. Detta skakade om det politiska landskapet ordentligt. År 1980 hölls det en folkomröstning och genom den slogs det fast att kärnkraften successivt skulle avvecklas. När jag var barn, på 1990-talet, fick jag lära mig att kärnkraftverken skulle stängas ned till 2010. Så blev inte fallet. Erfarenheterna av detta tror jag också är viktiga. De visar på svårigheterna att ta beslut om vad som ska hända om trettio år. På så lång tid kan och kommer nämligen ett samhälle och dess omvärld att förändras i grunden. Det kan vara värt att påminna oss om när vi blickar mot 2045.

Men historien ger oss också exempel på att stora och långsiktiga förändringar faktiskt går att genomdriva. Miljöfarliga ämnen som DDT och freoner har förbjudits och fasats ut. Kvicksilverhalterna i svensk insjöfisk har under lång tid varit på väg nedåt. Beslut som togs åren kring 1970 har först i våra dagar fått full effekt. Dessa exempel ger en fingervisning om en möjlig historisk lärdom. När problemen är konkreta och avgränsade så finns det goda möjligheter att göra något åt dem. Detta även om genomförandet tar många decennier.

Men de verkligt stora och svåra frågorna är av en annan karaktär. Fossila bränslen genomsyrar våra liv och samhällen. Det gjorde inte DDT, freoner och kvicksilver. Alla det moderna industrisamhällets oönskade sidoeffekter kan kanske inte hanteras med lagstiftning och ny teknik. När det kommer till mer komplicerade frågor är kunskap inte heller alltid så enkel att samlas kring. Den relativa konsensus som kan finnas under ett samhälleligt kunskapsgenombrott följs inte nödvändigtvis av kraftfull politisk handling. Det kan uppstå konflikter mellan olika legitima intressen och målbilder.

Här framträder också en av de största skillnaderna mellan den gröna vändningen och vår egen samtid. När kunskap om en global miljökris fick sitt stora samhälleliga genombrott i Sverige uppfattades miljöfrågorna inte som ideologiska. Företrädare för olika politiska partier och samhällsintressen betraktade dem som vetenskapliga och tekniska

frågor vilka man på rationell väg kunde göra något åt. Ett historiskt fönster öppnades där en aktör som Hans Palmstierna för en tid kunde fungera samlande. Men i början på 1970-talet hade dynamiken förändrats. Miljöfrågornas ideologiska färg var fortfarande inte entydig, men det rådde ingen tvekan om att de hade stor ideologisk sprängkraft och kunde orsaka djupa och öppna konflikter. Såväl det socialdemokratiska etablissemanget, forskarsamhället, näringslivet, de borgerliga partierna och den nya miljörörelsen var indragna i en stundtals ganska rörig kamp kring vad miljöbegreppet egentligen skulle innefatta och vad man skulle göra åt problemen. En av få saker som det dock verkligen har gått att enas kring är behovet av mer forskning och säkrare kunskap.

Själv funderar jag dock ibland på om miljö- och klimatdebatten i alltför hög grad är och har varit koncentrerad kring just frågor om kunskap. Det förefaller mig som att stora delar av det politiska samtalet är uppbyggt kring en naiv tro på att den som vet det rätta gör det rätta. Vad säger att det är så? Erfarenheten? Vetenskapen? Och hur vet vi när något är ”det rätta”? Möjligen är kunskapens centrala plats ett arv från tiden då miljöfrågorna fick sitt stora genombrott världen över. Det sena 1960-talet var på många sätt en kulmen för efterkrigstidens tilltro till vetenskap och rationell samhällsplanering.[575] Därefter har förtroendet på många håll ersatts av skepsis.

Men vad om inte kunskap kan leda till en hållbar framtid? Ska vi i en tid av polarisering och misstro vända vetenskapen och dess företrädare ryggen? Nej, det menar jag inte. Vad jag dock anser är att grundläggande frågor om hur vi ska leva våra liv – som individer, grupper, samhällen och mänsklighet – inte kan reduceras till frågor om vetenskap. Diskussionerna måste även handla om värderingar, principer och historiska erfarenheter. Därför är också samtidshistorisk forskning viktig för det politiska samtalet. Det ger nämligen, likt all historisk forskning, möjlighet att vidga det egna erfarenhetsrummet och få en inblick i vad som format andras.

Tack

Den bok du håller i handen, eller läser på en skärm, är resultatet av en mångårig forskningsprocess. Mina första idéer till den började ta form 2013, samma år som jag disputerade och blev pappa till Ebba. Jag inser nu att hela hennes liv har jag forskat om miljöfrågornas genombrott. Under denna tid har hon fått två syskon, Jacob och Clara, och tillsammans har de kanske inte påskyndat min forskningsprocess – men de har inte heller satt stopp för den. För mig har familjelivet skänkt glädje och mening, men också dagligt andrum från ett uppslukande arbete. Livet med små barn har gjort mig tvungen att sätta gränser, välja bort uppslag och – till slut – sätta punkt. För mig har det också inskärpt hur mycket av det allra viktigaste i människors liv som inte resulterar i några skriftliga lämningar. Det tror jag är bra för en historiker att komma ihåg.

Mina många år av forskning har möjliggjorts genom generösa bidrag från olika forskningsfinansiärer. Helt avgörande för den här bokens tillkomst har stödet från Crafoordska stiftelsen och Ridderstads stiftelse varit. Tack för att ni trodde och satsade på mig! Tack också till Birgit och Gad Rausings stiftelse, Ebbe Kocks stiftelse, Erik Philip-Sörensens stiftelse, Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen, Inga och John Hains stiftelse, Helge Ax:son Johnsons stiftelse, Wahlgrenska stiftelsen och Åke Wibergs stiftelse som alla understött min forskning om miljöfrågornas genombrott. Ett stort tack för tryckningsbidrag vill jag rikta till Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen, Kungl. Patriotiska sällskapet, Stiftelsen Karl Staaffs fond samt Sven och Dagmar Saléns stiftelse. Därutöver vill jag tacka fil. dr Uno Letterstedts fond, Harald och Louise Ekmans stiftelse, Kungliga Vitterhetsakademien, Stiftelsen Lars Hiertas minne, Stiftelsen Roy och May Franzéns fond, Vetenskapssocieteten i Lund samt Åke Wibergs stiftelse för stöd till konferens-, arkiv- och gästforskarvistelser.

För tillkomsten av denna bok, och dess systerbok *The Environmental Turn in Postwar Sweden: A New History of Knowledge* (som beräknas komma ut senare 2021), har Marianne Thormählen spelat en avgörande roll. Hon har varit vetenskapligt ansvarig för granskningsprocessen och på ett mycket professionellt sätt hjälpt mig att navigera genom den. Jag är stolt och glad att boken tack vare dig Marianne både får Kriteriumstämpel och blir översatt till engelska och utgiven på Lund University Press/Manchester University Press. Tack för all din uppmuntran under vägen! Jag vill här även rikta ett särskilt tack till de två anonyma granskarna vars kritiska och konstruktiva kommentarer på mitt manus har varit mycket värdefulla för bokens slutgiltiga utformning. Tack också till alla de övriga granskare som under 2010-talets andra hälft gripit sig an mina artikel- och kapitelmanus. Ert obetalda och osynliga arbete har gjort mig till en bättre forskare och det här till en bättre bok. Stort tack också Eva Blomberg, Harald Gustafsson, Gunnar Rensfeldt, Kim Salomon och Johan Östling för att ni alla tog er tid att läsa och kommentera hela mitt manus. Jag har satt stort värde på era läsningar och hoppas att ni – om ni orkar läsa boken en gång till – kan se att de gjorde skillnad. I sammanhanget vill jag också tacka min förläggare Annika Olsson på Nordic Academic Press som verkligen förstått och engagerat sig i projektet. Tack Anna Larsdotter för en formidabel språkgranskning. Och stort tack Ragni Svensson för det fantastiska omslaget och vinjettbilderna! Wow!

Mitt största kollegiala tack vill jag rikta till ovan nämnde Johan Östling. Utan dig hade den här boken inte blivit till. Från det att du sommaren 2014 bjöd med mig på ett kunskapshistoriskt äventyr har du öppnat dörrar för mig, utmanat mig och gett mig möjligheter att växa som forskare. Jag har lärt mig oerhört mycket av dig på så många områden och gör så fortfarande. Det har varit ett privilegium att få bli din nära kollega och vän. Jag är oerhört stolt över det som vi åstadkommit tillsammans. Det är häftigt att få verka i en värld där det finns människor som du.

Det kunskapshistoriska äventyret har också involverat många andra. Ett särskilt tack för gott samarbete, skratt och vänskap vill jag rikta till Anna Nilsson Hammar. Tänk vad bra allt har blivit! Tack också till

Isak Hammar som varit min vapendragare alltsedan doktorandtiden och som alltid hjälpt mig hantera forskarlivets med- och motgångar. För mig har ni – det bästa av historikerpar – varit en fast punkt i livet under år då mycket annat har förändrats och varit osäkert. Med vänner som er finns inga tunga måndagar (även om tisdagen såklart alltid är nyckeln till veckan)!

I mars 2020 inrättades Centrum för kunskapshistoria (LUCK) vid Historiska institutionen. Det innebar en formalisering av den forskningsmiljö som Johan, Anna och jag tillsammans verkat för att bygga upp. Genom läsecirklar, seminarieserier, bokprojekt, kurser, konferenser och en sommarskola för doktorander har vi arbetat för att skapa något som är större än vi själva och vår egen forskning. För mig har detta varit en oerhört givande och lärorik resa. Tack alla som deltagit under kortare eller längre perioder. Tack Erik Bodensten, Kajsa Weber, Karolina Enquist Källgren, Martin Ericsson, Victoria Höög, Anton Jansson, Charlie Järpvall, Björn Lundberg, Maria Simonsen, Laura Skouvig och Ragni Svensson för stimulerande diskussioner. Själv tycker jag det är särskilt roligt att det nu finns en grupp doktorander vid Historiska institutionen i Lund med omnejd – Måns Ahlstedt Åberg, Lise Groesmeyer, Karl Haikola, Evelina Kallträsk, Trine Outzen, Eskil Vesterlund och Anton Öhman – som är på väg att föra fältet i nya riktningar. Det ska bli spännande att se vad ni hittar på!

Det kunskapshistoriska äventyret har också upprepade gånger fört mig till Norge. Min vän och mentor framför andra där har varit Erling Sandmo, som tragiskt gick bort i februari 2020. Erling var med när allt startade sensommaren 2014 och kom därefter att förgylla min forskartillvaro. Våren 2017 var han en oförliknelig värd för mig när jag gästforskade vid Institutt for arkeologi, konservering og historie (IAKH) i Oslo. Han öppnade direkt och indirekt dörrar för mig till kollegor som Håvard Brede Aven, Melina Buns, Sunniva Engh, Susann Holmberg, Helge Jordheim, Eirinn Larsen, Kari H. Nordberg, Hallvard Notaker och Pål Nygaard. Tillsammans med sin livskamrat Brita Brenna bjöd han med mig på hyttetur och syttende mai-firande. Från allt detta har jag fantastiska minnen och på lediga stunder spelar jag fortfarande Flush när barnen somnat! I Norge har jag också upprepade gånger haft

förmånen att få resa till Kristiansand och Universitetet i Agder där May-Brith Ohman Nielsen och Christa Wirth arrangerat stimulerande workshops. Därigenom har jag också lärt känna Simone Müller som bjöd in mig till en mycket givande konferens om miljöjournalistik nu och då vid Rachel Carson Center i München 2019. Tack alla för vänskap och nya perspektiv!

Mina intressen för kunskaps- och miljöhistoria har även fört mig över Öresundsbron. Särskilt viktigt har samarbetet med Niklas Olsen varit. Tillsammans med honom och Johan Östling har jag arrangerat nordiska workshops om efterkrigstidens kunskapshistoria vilka resulterade i boken *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (2020). Det var ett oerhört intressant projekt som för mig verkligen inskärpte värdet av att anlägga ett nordiskt perspektiv på olika historiska fenomen och processer (vilket jag hoppas märks i denna bok!). Tack Niklas för gott samarbete! Tack också Bo Fritzbøger för att du gett mig inblick i dansk miljöhistoria och sammanförde mig med Asger Hougaard som jag 2018 blev biträdande handledare för. Via Asger har jag fått bekanta mig med organisationen NOAH:s uppkomst och utveckling. Det är fantastiskt kul att följa din resa på nära håll Asger (och se dig in action på konferenser)!

Värdet av nordiska perspektiv har Harald Gustafsson, som var min handledare under såväl magister- som doktorandtiden, alltid tryckt på. För mig dröjde det till efter disputation innan jag verkligen förstod detta. Tillsammans med Erik Bodensten, Kajsa Weber och Hanne Sanders stod jag då bakom en festskrift till Harald som fick namnet *Nordens historiker* (2018). Även detta var ett väldigt roligt och givande samarbete och min ambition är att också i fortsättningen verka i Haralds anda för att främja den nordiska blicken. Tack Harald för inspiration, uppmuntran och vänskap.

Mot denna bakgrund är det väldigt roligt att – parallellt med att min forskning om miljöfrågornas genombrott gått i mål – nu få förmånen att ingå i det stora forskningsprogrammet *Neoliberalism in the Nordics: Developing an Absent Theme* (finansierat av Riksbankens Jubileumsfond). Programmet leds av Jenny Andersson i Uppsala som jag har glädjen att dela många forskningsintressen med. Tack Jenny för att jag fått chansen

att vara med här och för gott samarbete kring Birgitta Odén och Torsten Hägerstrand! Det är otroligt stimulerande att få arbeta i en grupp med så många skickliga forskare och det ska bli fantastiskt kul att se vart vi alla kan ta det här under 2020-talet! Ett decennium då jag också ser fram emot att fördjupa samarbeten med Orsi Husz, Björn Lundberg och Charlotte Nilsson. Jag räknar med att vi kommer uträtta stordåd!

Min forskarvardags fasta punkt under 2010-talet har varit Historiska institutionen i Lund. Det är en arbetsplats som jag alltid trivts på och jag värdesätter så många kollegor där att det känns vanskligt att göra en uppräkning av namn. Därför vill jag rikta ett samlat tack till er alla för vänskap, engagemang, hjälpsamhet och trevlig samvaro kring lunch- och fikabord. Många av er har jag också samarbetat med i olika forsknings- och antologiprojekt, som det historiepedagogiska projektet under ledning av Klas-Göran Karlsson och de olika kunskapshistoriska antologierna som jag varit medredaktör för. Jag vill rikta ett alldeles särskilt varmt tack till den så kallade Måndagsklubben: Malin Arvidsson, Erik Bodensten och Martin Ericsson. Tack för att ni hjälpt mig att hålla kursen och göra det bästa av postdocåren! Tack Lars Edgren och Lars Berggren för att ni engagerat er i mitt forskningsprojekt och hjälpt mig att hitta såväl källmaterial som forskningslitteratur. Tack också Lars Emmelin, Bo Landin, Lars J. Lundgren, Sverker Oredsson (1937–2018), Roland Rittman och Eva Österberg för samtal och mailkorrespondenser kring vad som egentligen hände under ”den gröna vändningen”. Alla trådar ni försett mig med har jag inte haft tid att följa upp. Men jag vet vad jag ska försöka få andra forskare att ge sig i kast med!

En annan grupp som jag vill rikta ett speciellt tack till är Finish On Time-gänget: Åsa Burman, Johanna Clausen Ekefjärd, Henrik Levinsson, Linde Lindkvist och Jenny Rickardson. För mig har det varit oerhört värdefullt att vid sidan av historikervardagen få ägna mig åt något så praktiskt och konkret som att hjälpa doktorander och forskare hantera sin tillvaro på ett bättre sätt. I Finish On Time:s anda har jag också, parallellt med att jag skrev den här boken, drivit bloggen *Ett år av akademiskt skrivande* (https://davidlarssonheidenblad.blogspot.com). Genom den har jag öppnat upp min skriv- och arbetsprocess på ett sätt som uppenbarligen lyckats slå an. Inget annat jag gjort under

mina år i akademin har blivit lika läst och gett mig lika mycket tillbaka. Det faktum att bloggen också blev en bok och snart dessutom kommer att finnas på engelska känns otroligt kul. Tack Caroline Boussard på Studentlitteratur för att du gjorde det möjligt! Tack alla bloggläsare för att ni gjorde skrivandet av min andrabok så speciellt! Stort tack också Åsa Thormählen för samarbetet kring workshopen ”Finish On Time: Writing in Academia”.

Vad jag märker av att skriva detta tack är att jag har svårt att sätta punkt. Forskning är – åtminstone för mig – en i högsta grad social och kollektiv verksamhet. Dessutom är det alldeles uppenbart så att jag under åren som den här boken blivit till gjort mycket annat än att bara forska om miljöfrågornas genombrott. Därför vill jag här avslutningsvis tacka ytterligare ett antal personer, som inte nämnts ovan, vilka jag har haft goda samarbeten med eller som uppmuntrat och stöttat mig på vägen. Tack Stefan Amirell, Peter K. Andersson, Henric Bagerius, Sune Bechmann Pedersen, Staffan Bergwik, Andrés Brink Pinto, Marie Cronqvist, Fredrik Egefur, Kristoffer Ekberg, Bo Eriksson, Kristian Gerner, Nikolas Glover, My Hellsing, Emma Hilborn, Ulrika Holgersson, Gustav Holmberg, Martin Hultman, Jimmy Jönsson, Sven Jönsson, Anna Kaijser, Wiebke Kolbe, Magnus Linnarsson, Per Lundin, Kjell Åke Modéer, Erland Mårald, Katarina Mårtensson, Julia Nordblad, Fredrik Norén, Svante Norrhem, Jonatan Nästesjö, Cecilia Riving, Henrik Rosengren, Emma Severinsson, Emil Stjernholm, Johan Stenfeldt, Lina Sturfelt, Sverker Sörlin, Anna Tunlid, Yvonne Maria Werner, Johannes Westberg, Ulf Zander, Lynn Åkesson, Hampus Östh Gustafsson och Joachim Östlund.

Min största tacksamhet går dock även denna gång till min familj. Tack mamma för att du och pappa – så länge han levde – alltid trodde på mig, såg mig och visade förtroende för mig. Tack för att ni väckte min lust att lära, läsa och skapa. Tack svärmor Agneta för vänskap, uppmuntran och ovärderlig hjälp i vardagen. Utan dig hade den här boken tagit betydligt längre tid att skriva. Tack Karl & Lina och Markus & Emmy för att ni fortfarande orkar dela era liv och hem med en – till synes! – ständig småbarnsfamilj. Snart ska vi bjuda igen på riktigt! Tack Mia för att du är det bästa som hänt mig. Jag är fantastiskt glad och

stolt över att få dela livet med dig. Mycket av det som vi varit med om de senaste åren hade jag inte klarat själv. Men så länge det är du och jag så vet jag att det kommer gå. Hela vägen. Tack Ebba för att du är världens bästa storasyster. Du är så fantastisk, kreativ, klok och rolig. Jag är så stolt över att vara din pappa så du anar inte. Tack Jacob för all kärlek, all glädje och alla insikter som du gett mig. Det är en gåva att få vara med på en resa som din. Vi ska göra allt för dig. Tack Clara för att du, alldeles i slutfasen av denna boks tillblivelse, kom in i vårt liv och fick mig att återupptäcka blöjbyten och bebismys. Det är något alldeles särskilt med att ha en liten i sitt liv – det ska bli så roligt att följa dig! Boken tillägnas er alla fyra: Mia, Ebba, Jacob och Clara. Tänk vad underbart det är att vara en familj!

David Larsson Heidenblad
Lund, senhösten 2020

Noter

1. Den gröna vändningen

1 Barbara Ward & René Dubos, *Den enda jord vi har: Vårda och värna en liten planet* (Stockholm: Forum, 2020).

2 John McCormick, *Reclaiming Paradise: The Global Environmental Movement* (London: Belhaven Press, 1989); Ramachandra Guha, *Environmentalism: A Global History* (New York: Longman, 2000); Michael Bess, *The Light-Green Society: Ecology and Technological Modernity in France, 1960–2000* (Chicago: University of Chicago Press, 2003); Kai F. Hünemörder, *Die Frühgeschichte der globalen Umweltkrise und die Formierung der deutschen Umweltpolitik (*1950–1973) (Stuttgart: Steiner, 2004); Jens Ivo Engels, *Naturpolitik in der Bundesrepublik: Ideenwelt und politische Verhaltensstile in Naturschutz und Umweltbewegung 1950–1980* (Paderborn: Schöningh, 2006); Michael Egan, *Barry Commoner and the Science of Survival: The Remaking of American Environmentalism* (Cambridge: MIT Press, 2007); Frank Uekötter, *The Greenest Nation? A New History of German Environmentalism* (Cambridge: The MIT Press, 2014); Adam Rome, *The Genius of Earth Day: How a 1970 Teach-In Unexpectedly Made the First Green Generation* (New York: Hill and Wang, 2013); Joachim Radkau, *The Age of Ecology* (Cambridge: Polity Press, 2014); Sabine Höhler, *Spaceship Earth in the Environmental Age, 1960–1990* (London: Pickering & Chatto, 2015); Perrin Selcer, *The Postwar Origins of the Global Environment: How the United Nations Built Spaceship Earth* (New York: Columbia University Press, 2018); Paul Warde, Libby Robin & Sverker Sörlin, *The Environment: A History of the Idea* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2018).

3 Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm: Rabén Prisma, 1996); Kjell Östberg, *1968 – när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma, 2002); Kjell Östberg & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm: Norstedts, 2013); Thomas Ekman Jørgensen, *Transformation and Crises: The Left and the Nation in Denmark and Sweden, 1956–1980* (New York:

Berghahn, 2008); Henrik Berggren, *68* (Stockholm: Bokförlaget Max Ström, 2018).

4 Andrew Jamison, Ron Eyerman, Jacqueline Kramer & Jeppe Læssøe, *The Making of the New Environmental Consciousness: A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark and the Netherlands* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990); Andrew Jamison & Erik Baark, ”National Shades of Green: Comparing the Swedish and Danish Styles in Ecological Modernisation”, *Environmental Values* 8:2 (1999); Peder Anker, ”Den store økologiske vekkelsen som har hjemsøkt vårt land”, i John Peter Collett (red.), *Universitetet i Oslo: 1811–2011* (Oslo: Unipub, 2011); Bredo Berntsen, *Grønne Linjer: Natur- og miljøvernets historie i Norge* (Oslo: Unipub, 2011); Tuomas Räsänen, ”Converging Environmental Knowledge: Re-evaluating the Birth of Modern Environmentalism in Finland”, *Environment and History* 18:2 (2012); David Larsson Heidenblad, ”En nordisk blick på det moderna miljömedvetandets genombrott” i Erik Bodensten, Kajsa Brilkman, David Larsson Heidenblad & Hanne Sanders (red.), *Nordens historiker: En vänbok till Harald Gustafsson* (Lund: Mediatryck, 2018a); Peder Anker, *The Power of the Periphery: How Norway Became an Environmental Pioneer for the World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020); Hallvard Notaker, ”Staging Discord: Nordic Corporatism in the European Conservation Year 1970”, *Contemporary European History* (2020).

5 Warde, Robin & Sörlin 2018.

6 Jens Ivo Engels, ”Modern Environmentalism” i Frank Uekötter (red.), *The Turning Points of Environmental History* (Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 2010), s. 119–120; Holger Nehring, ”Genealogies of the Ecological Moment: Planning, Complexity and the Emergence of ’the Environment’ as Politics in West Germany, 1949–1982” i Sverker Sörlin & Paul Warde (red.), *Nature's End: History and the Environment* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009).

7 McCormick 1989; Guha 2000; Frank Zelko, *Make it a Green Peace! The Rise of Countercultural Environmentalism* (New York: Oxford University Press, 2013); Radkau 2014; Peter Dauvergine, *Historical Dictionary of Environmentalism* 2. uppl. (London: Rowman & Littlefield, 2016).

8 McCormick 1989, s. 88–105; Lars-Göran Engfeldt, *From Stockholm to Johannesburg and Beyond: The Evolution of the International System for Sustainable Development Governance and its Implications* (Stockholm: Government Offices of Sweden, Ministry of Foreign Affairs, 2009); Anne Egelston, *Sustainable Development: A History* (Dordrecht: Springer Netherlands, 2013).

9 Osign. ”USA-kritik mot Palme: Oöverlagt och ensidigt om Vietnam”, *Svenska Dagbladet* (SvD), 7/6 1972.

10 Ibid.

11 Egelston 2013, s. 69.

12 Radkau 2014, s. 79.

13 Thomas Robertson, *The Malthusian Moment: Global Population Growth and the Birth of American Environmentalism* (New Brunswick: Rutgers, 2012), s. 36–60; Radkau 2014, s. 91.

14 Björn-Ola Linnér, *The World Household: Georg Borgström and the Postwar Population-Resource Crisis* (Linköping: Tema Univ, 1998); Sunniva Engh, ”Georg Borgström and the Population-Food Dilemma: Reception and Consequences in Norwegian Public Debate in the 1950s and 1960s” i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).

15 Thomas Dunlap, *DDT: Scientists, Citizens, and Public Policy* (Princeton: Princeton University Press, 1981); Linda Lear, *Rachel Carson: Witness for Nature* (New York: Holt, 1997); Gary Kroll, ”The 'Silent Springs' of Rachel Carson: Mass media and the origins of modern environmentalism”, *Public Understanding of Science* 10:4 (2001); David Vail, *Chemical Lands: Pesticides, Aerial Spraying, and Health in North America's Grasslands since 1945* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2018).

16 Rome 2013; David Larsson Heidenblad, ”Så uppstod den första 'gröna generation'”, *SvD* 20/4 2020.

17 Thorsten Schulz, *Das 'Europäische Naturschutzjahr 1970': Versuch einer europaweiten Umweltkampagne* (Berlin: Wissenschaftszentrum für Sozialforschung, 2006), s. 22–23; Uekötter 2014, s. 82.

18 Uekötter, s. 82; Jan-Henrik Meyer, ”From Nature to Environment: International Organizations and Environmental Protection before Stockholm” i Wolfram Kaiser & Jan-Henrik Meyer (red.), *International Organizations and Environmental Protection* (Oxford: Berghahn, 2017); Notaker 2020.

19 Notaker 2020.

20 Jamison et al. 1990; Jamison & Baark 1999; Anker 2011; Berntsen 2011; Räsänen 2012; Simone Müller, ”Corporate Behaviour and Ecological Disaster: Dow Chemical and the Great Lakes Mercury Crisis, 1970–1972”, *Business History* 60:3 (2018); Larsson Heidenblad 2018a; Anker 2020. Se även Asger Hougaards pågående avhandlingsprojekt vid Universitet i Bergen om NOAH.

21 Egan 2007; Robertson 2012, s. 126–151.

22 Inger Marie Opperud, ”Hans Palmstierna funnen drunknad”, *Expressen* (Exp) 28/5 1975; Björn Berglund, ”Han väckte vårt medvetande”, *Dagens Nyheter* (DN) 29/5 1975; Bo Melander, ”Palmstierna – väckarklocka i flera viktiga miljöfrågor”, *Göteborgsposten* (GP) 29/5 1975.

23 Jamison et al. 1990, s. 20–22; Jonas Anshelm, *Socialdemokraterna och miljöfrågan: En studie av framstegstankens paradoxer* (Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1995) s. 16–27; Nikolas Glover, ”Unity Exposed: The Scandinavia

Pavilions at the World Exhibitions in 1967 and 1970", i Jonas Harvard & Peter Stadius (red.), *Communicating the North: Media Structures and Images in the Making of the Nordic Region* (Burlington: Ashgate, 2013), s. 232–234.

24 Paul Warde & Sverker Sörlin, "Expertise for the Future: The Emergence of Environmental Prediction c. 1920–1970" i Jenny Andersson & Eglė Rindzevičiūtė (red.), *The Struggle for the Long-term in Transnational Science and Politics* (New York: Routledge, 2015).

25 Monika Djerf Pierre, *Gröna nyheter: Miljöjournalistiken i televisionens nyhetssändningar 1961–1994* (Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, 1996).

26 För en diskussion se David Larsson Heidenblad, "The Emergence of Environmental Journalism in 1960s Sweden: Methodological Reflections on Working with Digitalised Newspapers" i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020b).

27 David Larsson Heidenblad, "Miljöhumaniora på 1960-talet? Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ och skissernas historiografi", *Scandia* 85:1 (2019b).

28 Mina tankar kring publiceringsformer har utvecklats i David Larsson Heidenblad, "Från blogg till bok – om nya och gamla publiceringsformer inom humaniora", Humtankbloggen 28/3 2019 samt David Larsson Heidenblad, *Ett år av akademiskt skrivande: Erfarenheter och arbetstekniker för unga forskare* (Lund: Studentlitteratur, 2020a). Det senaste dryga decenniet har det förts en livaktig debatt och gjorts viss forskning i Sverige kring humanisters språkval, publiceringsformer och samhällsroll. Se bland annat Ylva Hasselberg, *Vem vill leva i kunskapssamhället? Essäer om universitetet och samtiden* (Möklinta: Gidlunds, 2009); Anders Ekström & Sverker Sörlin, *Alltings mått: Humanistisk kunskap i framtidens samhälle* (Stockholm: Norstedts, 2012); Tomas Forser & Thomas Karlsohn (red.), *Till vilken nytta? En bok om humanioras möjligheter* (Göteborg: Daidalos, 2013); Jenny Björkman, "Swedish Publications in a Global World", *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research* 7:4 (2015); Johan Östling, Katarina Bernhardsson, Jenny Björkman & Jesper Olsson, *Kunskapens nya rörelser: Framtidens humanistiska och samhällsvetenskapliga samverkan* (Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien, 2016); Linus Salö, *The Sociolinguistics of Academic Publishing: Language and the Practice of Homo Academicus* (Cham: Palgrave Macmillan, 2017); Ylva Hasselberg, *Inte utan visst motstånd: Essäer om akademisk kapitalism och akademisk nyliberalism* (Möklinta: Gidlunds, 2019); Sverker Sörlin, *Till bildningens försvar: Den svåra konsten att veta tillsammans* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019).

29 Ulrich Johannes Schneider, "Wissensgeschichte, nicht Wissenschaftsgeschichte", i Axel Honneth & Martin Saar (red.), *Michel Foucault: Zwischenbilanz einer Rezeption* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003); Jakob Vogel,

”Von der Wissenschafts- zur Wissensgeschichte. Für eine Historisierung der 'Wissensgesellschaft'”, *Gesichte und Gesellschaft* 30 (2004); Philipp Sarasin, ”Was ist Wissensgeschichte?”, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur (IASL)* 36 (2011); Daniel Speich Chassé & David Gugerli, ”Wissensgeschichte: Eine Standortbestimmung”, *Traverse: Zeitschrift für Geschichte* 1 (2012); Jürgen Renn, ”From the History of Science to the History of Knowledge – and Back”, *Centaurus: An International Journal of the History of Science & its Cultural Aspects* 57 (2015).

30 Johan Östling, ”Vad är kunskapshistoria?”, *Historisk tidskrift* 135:1 (2015); Peter Burke, *What is the History of Knowledge?* (Cambridge: Polity Press, 2016).

31 För en översikt se Johan Östling, David Larsson Heidenblad, Erling Sandmo, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg, ”The History of Knowledge and the Circulation of Knowledge: An Introduction”, i Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018); Martin Mulsow & Lorraine Daston, ”History of Knowledge”, i Marek Tamm & Peter Burke (red.), *Debating New Approaches to History* (London: Bloomsbury Academic, 2019); Sven Dupré & Geert Somsen, ”The History of Knowledge and the Future of Knowledge Societies”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 42:2–3 (2019); Maria Simonsen & Laura Skouvig, ”Videnshistorie: Nye veje i historievidenskaberne”, *Temp – Tidskrift for historie* 19 (2020); Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar, ”Developing the History of Knowledge”, i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020); Johan Östling & David Larsson Heidenblad, ”Fulfilling the Promise of the History of Knowledge: Key Approaches for the 2020s”, *Journal for the History of Knowledge* 1:1 (2020). Två nya bokserier lanserades under 2019: Routledges ”Knowledge Societies in History” (redaktörer Sven Dupré och Wijnand Mijnhardt) och Rowman & Littlefield Internationals ”Global Epistemics” (redaktör Inanna Hamati-Ataya). *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge*, vars första nummer utgavs 2017, har Shadi Bartsch-Zimmer som chefredaktör och är ett huvudorgan för Stevanovich Institute on the Formation of Knowledge, University of Chicago. *The Journal for the History of Knowledge* (chefredaktörer: Sven Dupré och Geert Somsen) kom med sitt första nummer sommaren 2020. Därutöver ägnar flera tidskrifter specialnummer eller tematiska sektioner åt kunskapshistoria, däribland *Geschichte und Gesellschaft*, *History and Theory*, *History of Humanities*, *Slagmark* och *Kulturstudier*.

32 Lorraine Daston, ”The History of Science and the History of Knowledge”, *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge* 1:1 (2017); Suzanne Marchand, ”How Much Knowledge is Worth Knowing? An American Intellectual

Historian's Thoughts on the *Geschichte des Wissens*", *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 42:2–3 (2019); Staffan Bergwik & Linn Holmberg, "Standing on Whose Shoulders? A Critical Comment on the History of Knowledge" i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020).

33 Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar, *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020).

34 Philipp Sarasin & Andreas Kilcher, "Editorial", *Nach Feierabend: Zürcher Jahrbuch für Wissensgeschichte* 7 (2011), s. 8.

35 Östling 2015, s. 112.

36 James Secord, "Knowledge in Transit", *Isis* 95:4 (2004); Anders Ekström, "Vetenskaperna, medierna, publikerna" i Anders Ekström (red.), *Den mediala vetenskapen* (Nora: Nya Doxa, 2004); Andreas Daum, "Varieties of Popular Science and the Transformation of Public Knowledge", *Isis* 100:2 (2009); Solveig Jülich, "Lennart Nilsson's *A Child is Born*: The Many Lives of a Best-selling Pregnancy Advice Book", *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research* 7:4 (2015).

37 Claude Markovits, Jacques Pouchepadass & Sanjay Subrahmanyam (red.), *Society and Circulation: Mobile People and Itinerant Cultures in South Asia, 1750–1950* (London: Anthem, 2006); Kapil Raj, *Relocating Modern Science: Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900* (Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2007); Lissa Roberts (red.), *Local Encounters and Global Circulation*, specialnummer av *Itinerario* 33 (2009); Mary Terrall & Kapil Raj (red.), *Circulation and Locality in Early Modern Science*, specialnummer av *British Journal for the History of Science* 43:4 (2010); Bernard Lightman, Gordon McOuat & Larry Stewart (red.), *The Circulation of Knowledge Between Britain, India, and China: The Early-Modern World to the Twentieth Century* (Leiden: Brill, 2013); Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018).

38 Sarasin & Kilcher 2011.

39 Johan Östling & David Larsson Heidenblad, "Cirkulation – ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp", *Historisk tidskrift* 137:2 (2017), s. 279–284; Östling & Larsson Heidenblad 2020.

40 Anders Ekström (red.), *Den mediala vetenskapen* (Nora: Nya Doxa, 2004); Peter Broks, *Understanding Popular Science* (Maidenhead: Open University Press, 2006); Johan Kärnfelt, *Allt mellan himmel och jord: Om Knut Lundmark, astronomin och den publika kunskapsbildningen* (Lund: Nordic Academic Press, 2009); Jonathan Topham, "Rethinking the History of Science Popularization/

Popular Science" i Faidra Papanelopoulou, Agustí Nieto-Galan & Enrique Perdiguero (red.), *Popularizing Science and Technology in the European Periphery 1800–2000* (Farnham: Ashgate, 2009); Agustí Nieto-Galan, *Science in the Public Sphere: A History of Lay Knowledge and Expertise* (Abingdon: Routledge, 2016); Johan Kärnfelt, Karl Grandin & Solveig Jülich (red.), *Kunskap i rörelse: Kungl. Vetenskapsakademien och skapandet av det moderna samhället* (Göteborg: Makadam, 2018), s. 377–438; Solveig Jülich, "Fosterexperimentets produktiva hemlighet: Medicinsk forskning och vita lögner i 1960- och 1970-talets Sverige", *Lychnos* (2018).

41 Nils Andersson & Henrik Björck (red.), *Idéhistoria i tiden: Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år* (Stockholm: Symposion, 2008); Ellen Krefting, Espen Schaanning & Reidar Aasgaard (red.), *Grep om fortiden: Perspektiver och metoder i idéhistorie* (Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2017); Mikkel Thorup, *Hvad er idéhistorie?* (Aarhus: Slagmark forlag, 2019); Anton Jansson, "Things are different elsewhere: An intellectual history of intellectual history in Sweden", *Global Intellectual History*, 5:1 (2020); Anton Jansson & Maria Simonsen, "Kunskapshistoria, idéhistoria och annan historia: En översikt i skandinaviskt perspektiv", *Slagmark* 81 (2020).

42 Se exempelvis: Ludwik Fleck, *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache: Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv* (Basel: Schwabe, 1935); Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: University of Chicago Press, 1962); Donna Harraway, "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective", *Feminist Studies* 14:3 (1988); Sheila Jasanoff et al. (red.), *Handbook of Science and Technology Studies* (Thousand Oaks: SAGE, 1995); Robert K. Merton, *On Social Structure and Science* (Chicago: University of Chicago Press, 1996); Sven Widmalm (red.), *Vetenskapsbärarna: Naturvetenskapen i det svenska samhället 1880–1950* (Hedemora: Gidlund, 1999); Michel Foucault, *The Essential Foucault: Selections from Essential Works of Foucault, 1954–1984* (New York: New Press, 2003); Jan Golinski, *Making Natural Knowledge: Constructivism and the History of Science* (Chicago: University of Chicago Press, 2005); Robert Fox, "Fashioning the Discipline: History of Science in the European Intellectual Tradition", *Minerva* 44:4 (2006); Harry Collins & Robert Evans, *Rethinking Expertise* (Chicago: University of Chicago Press, 2007); Sven Widmalm (red.), *Vetenskapens sociala strukturer: Sju historiska fallstudier om konflikt, samverkan och makt* (Lund: Nordic Academic Press, 2008); Jon Agar, *Science in the Twentieth Century and Beyond* (Cambridge: Polity, 2012); Lorraine Daston, "Science, history of" i James D. Wright (red.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (Oxford: Elsevier, 2015); Lynn K. Nyhart, "Historiography of the History of Science" i Bernard Lightman (red.), *A Com-*

panion to the History of Science (Chichester: John Wiley & Sons, 2016); James Poskett, ”Science in History”, *Historical Journal* 63:2 (2020).

43 Sheila Jasanoff, ”Ordering knowledge, ordering society” i Sheila Jasanoff (red.), *States of Knowledge: The Co-production of Science and Social Order* (London: Routledge, 2004); Staffan Bergwik, Michael Godhe, Anders Houltz & Magnus Rodell (red.), *Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000* (Lund: Nordic Academic Press, 2014); Sven Widmalm & Anna Tunlid (red.), *Det forskningspolitiska laboratoriet: Förväntningar på vetenskapen 1900–2010* (Lund: Nordic Academic Press, 2016).

44 Thomas Gieryn, *Cultural Boundaries of Science: Credibility on the Line* (Chicago: University of Chicago Press, 1999); Anna Tunlid, *Ärftlighetens gränser: Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken* (Lund: Mediatryck, 2004); Staffan Wennerholm, *Framtidsskaparna: Vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970* (Lund: Arkiv, 2005); Per Wisselgren, ”Vetenskap och/eller politik? Om gränsteorier och utredningsväsendets vetenskapshistoria” i Bosse Sundin & Maria Göransdotter, *Mångsysslare och gränsöverskridare: 13 uppsatser i idéhistoria* (Umeå: Umeå universitet, 2008).

45 Bruno Latour, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society* (Cambridge: Harvard University Press, 1987); John Law & John Hassard, *Actor Network Theory and After* (Oxford: Blackwell, 1999); Nina Wormbs, *Vem älskade Tele-X? Konflikter om satelliter i Norden 1974–1989* (Hedemora: Gidlunds, 2003); Sven Widmalm & Hjalmar Fors (red.), *Artefakter: Industrin, vetenskapen och de tekniska nätverken* (Hedemora: Gidlund, 2004); Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

46 Staffan Bergwik, ”Kunskapshistoria: Nya insikter?” *Scandia* 84:2 (2018); Bergwik & Holmberg 2020.

47 Marchand 2019.

48 Secord 2004.

49 Simone Lässig, ”The History of Knowledge and the Expansion of the Historical Research Agenda”, *Bulletin of the German Historical Institute* 59 (2016), s. 43.

50 Jürgen Renn, *The Evolution of Knowledge: Rethinking Science for the Anthropocene* (Princeton: Princeton University Press, 2020), s. 11.

51 Daston 2017; Bergwik & Holmberg 2020.

2. Miljöfrågornas stora genombrott i Sverige, hösten 1967

52 Jan Thelander & Lars J. Lundgren, *Nedräkning pågår: Hur upptäcks miljöproblem? Vad händer sedan?* (Solna: Statens naturvårdsverk, 1989); Martin Bennulf, *Miljöopinionen i Sverige* (Lund: Dialogos, 1994). Detta kapitel bygger på

David Larsson Heidenblad, ”Mapping a New History of the Ecological Turn: The Circulation of Environmental Knowledge in Sweden 1967”, *Environment and History* 24:2 (2018b) och David Larsson Heidenblad, ”Överlevnadsdebattörerna: Hans Palmstierna, Karl-Erik Fichtelius och miljöfrågornas genombrott i 1960-talets Sverige” i Fredrik Norén & Emil Stjernholm (red.), *Efterkrigstidens samhällskontakter* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2019c).

53 Hans Palmstierna, *Plundring, svält, förgiftning* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1967). Baksidestext.

54 Ibid., s. 15.

55 Ibid., s. 9.

56 Karl-Erik Fichtelius, ”Förord” i Karl-Erik Fichtelius (red.), *Människans villkor: En bok av vetenskapsmän för politiker* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1967), s. 5.

57 ”Angeläget”, Sveriges Radio 21/10 1967. Lars Gyllensten, ”Politik och undanflykt”, *Kvällsposten* (KvP) 3/11 1967.

58 *Miljövårdsforskning. Betänkande del 1. Forskningsområdet* (Stockholm: Jordbruksdepartementet, 1967); *Miljövårdsforskning. Betänkande del 2. Organisation och resurser* (Stockholm: Jordbruksdepartementet, 1967).

59 Lars J. Lundgren, *Försurningen på dagordningen: En bild av ett händelseförlopp 1966–1968* (Solna: Statens naturvårdsverk, 1991).

60 David Larsson Heidenblad, ”Boken som fick oss att sluta strunta i miljön”, *SvD* 23/10 2017.

61 Warde & Sörlin 2015.

62 ”Aktuellt”, SVT 27/10 1967.

63 Ulf Nilsson, ”Hur lång tid har vi kvar på jorden?”, *Exp* 27/11 1967.

64 Ivar Peterson, ”Samhället plundrar våra naturvärden”, *Skånska Dagbladet* (SkD) 2/11 1967.

65 Osign., ”Sent på jorden”, *DN* 11/11 1967.

66 Bengt Sjögren, ”Internationell planhushållning – ett livsvillkor”, *Aftonbladet* (AB) 12/11 1967.

67 Staffan Ulfstrand, ”Början till slutet (?)”, *KvP* 15/11 1967.

68 Bertil Walldén, ”Klockan var mer än vi trodde”, *Vestmanlands läns tidning* (Vlt) 15/11 1967.

69 Anders Clason, ”Katastrofskval”, *Vi* 18/11 1967.

70 Nils Landell, ”Väckarklocka mot förgiftning”, *SvD* 20/11 1967.

71 Hans Palmstierna, ”Vår smutsade värld”, *DN* 21/11 1967.

72 Anshelm 1995, s. 18.

73 Sven Fagerberg, ”Från kunskap till handling”, *DN* 3/12 1967.

74 Bengt Hubendick, ”Nu är det allvar”, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (GHT) 4/12 1967.

75 Göran Michanek, ”Väckarklocka med skräll”, *GP* 29/11 1967.

76 ”Monitor”, SVT 7/12 1967.

77 Rune Johansson, ”Hotet mot mänskligheten”, *DN* 8/12 1967; Gall, ”Syndafloden som stiger”, *SvD* 8/12 1967.

78 Thure Stenström, ”Naturvetarna och världens nöd”, *SvD* 8/12 1967.

79 Osign., ”Forskare diskuterar politik”, *AB* 12/12.

80 Osign., ”Vetenskap och politik”, *DN* 11/12.

81 Carl-Göran Hedén, ”Ett genmäle om vetenskap och politik”, *AB* 19/12 1967.

82 Jean Braconier, ”Utmaning till politikerna”, *Sydsvenska Dagbladet* (SDS) 15/12 1967; Folke Johansson, ”Vetenskapsmän och politik”, *Upsala Nya Tidning* (UNT) 21/12 1967; ”Politik och vetenskap”, *KvP* 30/12 1967; Erik Hjalmar Linder, ”Debatternas år”, *GP* 31/12 1967.

83 Carl Tham, ”Forskare och politiker”, *DN* 20/12 1967.

84 Brev från Karl-Erik Fichtelius till Per Gedin, 5/1 1968, volym 106, Albert Bonniers förlag II (förlagsarkivet), Centrum för Näringslivshistoria.

85 Lars Holmberg, ”Giftvatten, snuskland”, *SDS* 13/12 1967.

86 Erik Nyhlén, ”Vår nedsmutsade värld”, *Borlänge Tidning* (BoT) 18/12 1967.

87 Gösta Bringmark, ”Människan som parasit eller Kunskapens träd på gott och ont”, *Arbetet* (Arbt) 24/12 1967.

88 Djerf Pierre 1996; Larsson Heidenblad 2020b.

89 Hans Palmstierna, ”Insikt, kunskap, handling”, *DN* 29/12 1967.

90 Peter Stevrin, *Den samhällsstyrda forskningen: En samhällsorganisatorisk studie av den sektoriella forskningspolitikens framväxt och tillämpning i Sverige* (Stockholm: Liber, 1978); Rune Premfors, *Svensk forskningspolitik* (Lund: Studentlitteratur, 1986); Tunlid & Widmalm 2016; Per Lundin, *Lantbrukshögskolan och reformerna: Från utbildningsinstitut till modernt forskningsuniversitet* (Sveriges Lantbruksuniversitet 2017), s. 109–110.

91 Protokollet är hämtat från Birgitta Odéns efterlämnade papper som i väntan på formell arkivering förvaras vid Historiska institutionen i Lund. Det rör sig om två pärmar och i denna bok hänvisas de till som BO 1 och BO 2. BO 1, ”Statsministerns anförande vid Forskningsberedningens sammanträde den 4 december 1967”, s. 1–5.

92 BO 1, ”Mötesprotokoll från forskningsberedningen 4 december 1967”, s. 4–5, 7–9, 12, 14–15.

93 Ibid., s. 8.

94 Ibid., s. 6.

95 Ibid., s. 9.

96 Erik Dahmén, *Sätt pris på miljön: Samhällsekonomiska argument i miljöpolitiken* (Stockholm: SNS, 1968).

97 BO 1, ”Mötesprotokoll från forskningsberedningen 4 december 1967”, s. 11.

98 Ibid., s. 14.

99 Ibid., s. 15.

100 Det följande bygger på Larsson Heidenblad 2019b, s. 44–45.
101 Birgitta Odén, ”PM 1”, november 1967. BO 1, s. 1.
102 Ibid., s. 1–2.
103 Ibid., s. 2–3.
104 Inom miljöhistorisk forskning har kallakrigskontextens betydelse på senare år uppvärderats, se Ronald Doel, ”Constituting the Postwar Earth Sciences: The Military's Influence on the Environmental Sciences in the USA after 1945”, *Social Studies of Science* 33:5 (2003); John R. McNeill & Corinna R. Unger (red.), *Environmental Histories of the Cold War* (Washington: German Historical Institute, 2010); Jacob Darwin Hamblin, *Arming Mother Nature: The Birth of Catastrophic Environmentalism* (Oxford: Oxford University Press, 2013); Joshua P. Howe, *Behind the Curve: Science and the Politics of Global Warming*, (Seattle: University of Washington Press, 2014).
105 Birgitta Odén, ”PM 1”, november 1967. BO 1, s. 1, 4–5.
106 Birgitta Odén, ”PM 1” (kopia med marginalanteckningar), November 1967. BO 1, s. 1.
107 Birgitta Odén, "Min föredragning", november 1967. BO 1.
108 Det följande bygger på Larsson Heidenblad 2019c.
109 Brev från Sören Gunnarsson till Hans Palmstierna, odaterat oktober 1967, 452/3/2, Hans Palmstiernas personarkiv (HP), Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (ARBARK).
110 Brev från Hans Palmstierna till Sören Gunnarsson, odaterat oktober 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
111 Vykort från Sören Gunnarsson till Hans Palmstierna, odaterat oktober 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
112 Brev från Sören Gunnarsson till Hans Palmstierna, odaterat oktober 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
113 Brev från Hans Palmstierna till Sören Gunnarsson, 6/11 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
114 Brev från Hans Palmstierna till Sören Gunnarsson, 28/11 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
115 Brev från Hans Palmstierna till Sören Gunnarsson, 6/11 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
116 Brev från Hans Palmstierna till Sören Gunnarsson, 28/11 1967, 452/3/2 (HP ARBARK). För studie av Unga Filosofer se Alexander Ekelund, *Kampen om vetenskapen: Politisk och vetenskaplig formering under den svenska vänsterradikaliseringens era* (Göteborg: Daidalos, 2017).
117 Brev från Hans Palmstierna till Sören Gunnarsson, 28/11 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).

3. Vägen till genombrottet, 1948–1967

118 Ann-Mari Sellerberg, *Miljöns sociala dynamik: Om ambivalens, skepsis, utpekanden, avslöjanden m.m.* (Lund: Univ. Department of Sociology, 1994); Linnér 1998, s. 127–151; Hamblin 2013; Selcer 2018; Warde, Robin & Sörlin 2018, s. 1–24.

119 ”Hotet mot jorden”, *DN* 20/4 1949.

120 William Vogt, *Kan jorden föda oss?* (Stockholm: Bonnier, 1950), s. 276–277.

121 Georg Borgström, ”Förord” i Fairfield Osborn, *Vår plundrade planet* (Stockholm: Natur & Kultur, 1949), s. 8.

122 Linnér 1998; Engh 2020.

123 Sten Selander, ”Historia vid landsvägskanten”, *SvD* 3/7 1955. För en diskussion av understreckarnas betydelse i svensk presshistoria, se Johan Östling, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift* 140:1 (2020).

124 Osign., ”Fart på miljödebatten”, *DN* 8/11 1962.

125 Warde, Robin & Sörlin 2018, s. 25–27; Warde & Sörlin 2015, s. 47–49.

126 Warde, Robin & Sörlin 2018, s. 1–2, 14; Selcer 2018; Simone Schleper, *Planning for the Planet: Environmental Expertise and the International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, 1960–1980* (New York: Berghahn Books, 2019).

127 Warde, Robin & Sörlin 2018, s. 14–15; Warde & Sörlin 2015, s. 39.

128 Warde, Robin & Sörlin 2018, s. 15.

129 Jenny Andersson, ”The Great Future Debate and the Struggle for the World”, *American Historical Review* 117:5 (2012); Elke Seefried, ”Steering the Future. The Emergence of ’Western’ Futures Research and its Production of Expertise, 1950s to the Early 1970s”, *European Journal of Futures Research* 29:2 (2014); Jenny Andersson & Eglė Rindzevičiūtė (red.), *The Struggle for the Long-term in Transnational Science and Politics* (New York: Routledge, 2015); Elke Seefried, ”Reconfiguring the Future? Politics and Time from the 1960s to the 1980s”, *Journal of Modern European History* 13:3 (2015b); Elke Seefried, *Zukünfte: Aufstieg und Krise der Zukunftforschung* (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015a); David Larsson Heidenblad, ”Tillbaka till framtiden”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 118:2 (2016); Gustav Holmberg, ”Framtiden. Historikerna blickar framåt” i Gunnar Broberg & David Dunér, *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017); Jenny Andersson, *The Future of the World: Futurology, Futurists, and the Struggle for the Post-Cold War Imagination* (New York: Oxford University Press, 2018).

130 Warde, Robin & Sörlin 2018, s. 15–16; Warde & Sörlin 2015, s. 41, 48–50.

131 Theodore Porter, *Trust in Numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life* (Princeton: Princeton University Press, 1995); Paul N. Edwards,

A Vast Machine: Computer Models, Climate Data, and the Politics of Global Warming (Cambridge: MIT Press, 2010); Howe 2014; Warde & Sörlin 2015, s. 44, 49–51; Warde, Robin & Sörlin 2018, s. 16–17. Se även Johan Fredrikzons pågående avhandlingsprojekt i idéhistoria vid Stockholms universitet där han studerar kopplingarna mellan den tidiga digitaliseringen och den framväxande miljörörelsen.

132 Warde & Sörlin 2015, s. 42; Warde, Robin & Sörlin 2018, s. 17–18.

133 Paul S. Boyer, *By the Bomb's Early Light: American Thought and Culture at the Dawn of the Atomic Age* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985/1994), s. 5, 12, 22.

134 M. Jimmie Killingsworth & Jacqueline S. Palmer, ”Millennial Ecology: The Apocalyptic Narrative from ’Silent Spring’ to ’Global Warming’” i Carl G. Herndl & Stuart C. Brown (red.), *Green Culture: Environmental Rhetoric in Contemporary America* (Madison: University of Wisconsin Press, 1996); Holger Nehring, ”Cold War, Apocalypse, and Peaceful Atoms: Interpretations of Nuclear Energy in the British and West German Anti-Nuclear Weapons Movements, 1955–1964”, *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 29:3 (2004); Egan 2007; Hamblin 2013; Joseph Masco, ”Bad Weather: The Time of Planetary Crisis” i Martil Holbraad & Morten Axel Pedersen (red.), *Times of Security: Ethnographies of Fear, Protest, and the Future* (New York: Routledge, 2013); Warde & Sörlin 2015; Frank Uekötter (red.), *Exploring Apocalyptica: Coming to Terms with Environmental Alarmism* (Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 2018).

135 Boyer 1994 s. 76–81; Jessica Wang, ”Scientists and the Problem of the Public in Cold War America 1945–1960”, *Osiris* 17 (2002).

136 Alison Kraft, Holger Nehring & Carola Sachse, ”The Pugwash Conference and the Global Cold War: Scientists, Transnational Networks, and the Complexity of Nuclear Histories”, *Journal of Cold War Studies* 20:1 (2018).

137 Nehring 2004; Nehring 2009.

138 Anna-Greta Nilsson Hoadley, *Atomvapnet som partiproblem: Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund och frågan om svenskt atomvapen 1955–1960* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1989); Wilhelm Agrell, *Svenska förintelsevapen: Utvecklingen av kemiska och nukleära stridsmedel* 1928–1970 (Lund: Historiska Media, 2002); Karl Haikola, ”Atombomben och det moderna samhället: Om framstegstankens roll i motståndet mot svensk atombomb 1956–1961” (C-uppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet, 2014); Thomas Jonter, *The Key to Nuclear Restraint: The Swedish Plans to Acquire Nuclear Weapons* (London: Palgrave, 2016).

139 För studier av svensk civilförsvarskultur se Marie Cronqvist, ”Bilder från nollpunkten: Visualiseringar av atomålderns urbana apokalyps” i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld: Representation och verklighet* (Lund:

Nordic Academic Press, 2006); Marie Cronqvist, ”Utrymning i folkhemmet: Kalla kriget, välfärdsidyllen och den svenska civilförsvarskulturen 1961”, *Historisk tidskrift* 128:3 (2008); Marie Cronqvist, ”Det befästa folkhemmet: Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur” i Magnus Jerneck (red.), *Fred i realpolitikens skugga* (Lund: Studentlitteratur, 2009); Marie Cronqvist, ”Survival in the Welfare Cocoon: The Culture of Civil Defense in Cold War Sweden” i Annette Vowinckel, Marcus Payk & Thomas Lindenberger (red.), *Cold War Cultures: Perspectives on Eastern and Western European Societies* (New York: Berghahn Books, 2012); Peter Bennesved, *Sheltered Society: Civilian Air Raid Shelters in Sweden – From Idea to Materiality, 1918–1940 and Beyond* (Malmö: Universus Academic Press, 2020).

140 Alice L. George, *Awaiting Armageddon: How Americans Faced the Cuban Missile Crisis* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003); David Larsson Heidenblad, *Vårt eget fel: Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraffsföreställningar* (Höör: Agerings, 2012), s. 171–207.

141 Boyer 1994, s. 355.

142 Rachel Carson, *Tyst vår* (Stockholm: Tiden, 1963), s. 20.

143 Lear 1997; Kroll 2001.

144 Carson 1963, s. 21.

145 Ibid., s. 18.

146 Ibid., s. 26.

147 Anna Tunlid, ”Människan och naturens överlevnad: Mottagandet av *Tyst vår* och *Plundring, svält, förgiftning* i den svenska miljödebatten” (C-uppsats, Filosofiska institutionen, Lunds universitet, 1994), s. 15.

148 Erik Dahl, ”När fågelsången tystnar”, *DN* 8/2 1963.

149 Tunlid 1994, s. 15–22.

150 Ibid., s. 15–22.

151 Ibid., s. 20–22.

152 Erland Mårald & Christer Nordlund, ”Modern Nature for a Modern Nation: An Intellectual History of Environmental Dissonances in the Swedish Welfare State”, *Environment and History* 26:4 (2020).

153 *Register till Riksdagens protokoll med bihang 1961–1970. Bd 3, Sakregister, L–Ö.*

154 Osign., ”Amerikansk kontroll avslöjar DDT i luften”, *DN* 16/2 1965.

155 Osign., ”Miljöskyddet”, *DN* 27/3 1965.

156 Anshelm 1995, s. 14; Eva Friman, ”Domedagsprofeter och tillväxtpredikanter – debatten om ekonomisk tillväxt och miljö i Sverige 1960–1980”, *Historisk tidskrift* 121:1 (2001), s. 33; Björn-Ola Linnér, *Att lära för överlevnad: Utbildningsprogrammen och miljöfrågorna 1962–2002* (Lund: Arkiv, 2005), s. 65. Se även Berntsen 2011, s. 179–180.

157 David Larsson Heidenblad, ”Ett ekologiskt genombrott? Rolf Edbergs bok och

det globala krismedvetandet i Skandinavien 1966", *Historisk tidsskrift* (NO) 95:2 (2016).

158 Rolf Edberg, *Spillran av ett moln: Anteckningar i färdaboken* (Stockholm: Norstedts, 1966). Sidhänvisningarna i det följande är till samlingsutgåvan *På Jordens villkor: En trilogi om människan och hennes värld* (Stockholm: Norstedts, 1974), s. 14–16.

159 Ibid., s. 14, 18–21.

160 Ibid., s. 23.

161 Ibid., s. 48.

162 Ibid., s. 52.

163 Ibid., s. 107–112.

164 Ibid., s. 117–118.

165 Isak Hammar, "Det ständiga fallet: Romarriket som politisk resurs i samtiden", *Statsvetenskaplig tidskrift* 117:3 (2015); David Larsson Heidenblad & Isak Hammar, "A Classical Tragedy in the Making: Rolf Edberg's Use of Antiquity and the Emergence of Environmentalism in Scandinavia", *International Journal of the Classical Tradition* 24:2 (2017); Gustaf Johansson, *När man skär i nuet faller framtiden ut: Den globala krisens bildvärld i Sverige under 1970-talet* (Uppsala: Uppsala University, 2018), s. 95–110.

166 Edberg 1974 (1966), s. 127–131, 135.

167 Ibid., s. 151–165.

168 Ibid., s. 169–187.

169 Larsson Heidenblad 2016b, s. 263.

170 Utvecklingen av *Dagens Nyheters* kultursida under efterkrigstiden har rönt ett betydande intresse i forskningen. Se Alf W. Johansson, *Herbert Tingsten och det kalla kriget: Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946–1952* (Stockholm: Tiden, 1995); Anders Frenander, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1998), s. 138–159; Stina Otterberg, *Klädd i sitt språk: Kritikern Olof Lagercrantz* (Lund: Ellerström, 2010); Johan Stenfeldt, *Dystopiernas seger: Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt* (Höör: Agerings, 2013), s. 116–117.

171 Det följande bygger på Larsson Heidenblad 2019c.

172 Hans Palmstierna, "Vaccin mot spetälska", *DN* 17/3 1966.

173 Hans Palmstierna, "Malthus och världssvälten", *DN* 3/5 1966.

174 Brev från Olof Lagercrantz till Hans Palmstierna, 452/3/2 (HP ARBARK).

175 Sven Fagerberg, "Målsättning och dubbelmoral", *DN* 20/5 1966.

176 Brev från Hans Palmstierna till Sven Fagerberg, 20/5 1966, 452/3/2 (HP ARBARK).

177 Brev från Sven Fagerberg till Hans Palmstierna, 21/7 1966, 452/3/2 (HP ARBARK).

178 Brev från Hans Palmstierna till Olof Lagercrantz, 22/9 1966, 452/3/2 (HP ARBARK).
179 Hans Palmstierna, ”Konsumtion och kritisk befolkningstäthet”, *DN* 13/10 1966.
180 Osign., ”Ständig folkexplosion?”, *DN* 14/10 1966.
181 Brev från Hans Palmstierna till Sven Fagerberg, 13/11 1966, 452/3/2 (HP ARBARK). Den så kallade ”trolöshetsdebatten” fördes på svenska kultursidor i mitten av 1960-talet och kretsade kring värdet av att leva fritt och oberoende från traditionella normer. I ett svenskt sammanhang sammankopplas debatten med den nya vänsterns framväxt. För studier av den se Birgitta Jansson, *Trolöshet – En studie i svensk kulturdebatt och skönlitteratur under tidigt 1960-tal* (Uppsala: Uppsala universitet, 1984).
182 Karl-Erik Fichtelius, ”Om frid på jorden”, *DN* 24/12 1966.
183 Ibid.
184 Hans Palmstierna, ”Förskingringens sekel”, *DN* 15/1 1967; Hans Palmstierna, ”Profiten först – hälsan sen”, *DN* 17/2 1967; Hans Palmstierna, ”Förskingringen kan hejdas”, *DN* 21/3 1967.
185 Brev från Hans Rabén till Hans Palmstierna, 19/5 1966, 452/1/4 (HP ARBARK).
186 Karl-Erik Fichtelius, ”Vad väntar politikerna på?”, *DN* 19/3 1967.
187 Ibid.
188 Karl-Erik Fichtelius, ”Biologisk sociologi”, *DN* 23/5 1967.
189 Karl-Erik Fichtelius, ”Ett underbart djur”, *DN* 8/6 1967.
190 Karl-Erik Fichtelius, ”Skapelsens krona?”, *DN* 25/6 1967.
191 Brev från Ingemar Wezelius till Hans Palmstierna, 27/5 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
192 Brev från Hans Palmstierna till Olof Lagercrantz, 30/5 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
193 Larsson Heidenblad 2016b.

4. Journalistens och historikerns väg till miljöfrågorna, 1964–1969

194 Osign., ”Ett väl sammansvetsat DN-lag”, *DN* 1/6 1965.
195 Eva Österberg, ”Birgitta Odén”, Årsbok 2017, KVHAA årsbok Stockholm (2017), s. 28.
196 Barbara, ”Kvicksilver i svenska ägg”, *DN* 22/2 1964.
197 Barbara, ”Giftkontroll i stor skala”, *DN* 28/2 1964.
198 Barbara, ”Foderexperiment med höns. Mest kvicksilver i äggvitan”, *DN* 9/3 1964.
199 Barbara, ”Värpning utanför redet kan förklara fågeldöd”, *DN* 11/3 1964.
200 Djerf Pierre 1996, s. 114.
201 Barbara, ”De tränar för konsertresa till Amerika”, *DN* 18/2 1964; Barbara, ”Tusen

såg vårvernissage i DN-regi", *DN* 9/5 1964; Barbara, "Ungdom om Chrustjevs besök", *DN* 25/6 1964; Barbara, "Mera slagsmål med Floyd", *DN* 2/7 1964.

202 Det följande bygger på Larsson Heidenblad 2020b.

203 Barbara, "Kärlek vid första ögonkastet när Chaplin mötte 'Vasa'", *DN* 3/11 1964; Barbara, "Åtta livräddare vaktar Tylösand", DN 1/7 1966.

204 Se exempelvis Barbara, "Älgar skyr moderlös kalv", *DN* 31/3 1965; Barbara, "Orrtuppen kuttrar året om", *DN* 18/4 1965; Barbro Soller, "Bild av universum medfödd hos fågel", *DN* 2/10 1966.

205 Barbro Soller-Svensson, "Hungersnöd hotar 46 miljoner indier. Barn bygger 'svältens väg'", *DN* 10/5 1966.

206 Ibid.

207 Barbro Soller-Svensson, "Regeringen köper upp de fattigas 'överskott'", *DN* 12/5 1966.

208 Osign., "Många möjligheter hjälpa 'Det svältande Indien'", *DN* 15/5 1966.

209 Barbro Soller-Svensson, "Indira Gandhi – 'en person med ett svårt jobb'", *DN* 15/5 1966.

210 Barbara, "Hoppet står till spiralen", *DN* 15/5 1966.

211 Monika Djerf Pierre & Lennart Weibull, *Spegla, granska, tolka: Aktualitetsjournalistik i svensk radio och TV under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 2001).

212 Stig Hadenius & Lennart Weibull, *Partipressens död?* (Stockholm: Svensk informations mediecenter, 1991); Daniel Hallin & Paolo Mancini, *Comparing Media Systems* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004); Lennart Weibull, "Är partipressen död eller levande? Reflexioner från ett presshistoriskt seminarium", *Nordicom-Information* 35 (2013); Elin Gardeström, *Att fostra journalister: Journalistutbildningens former i Sverige 1944–1970* (Göteborg: Daidalos, 2011).

213 Barbara, "3 600 turister i Smögenhem. Härligt vatten", *DN* 4/7 1966; Barbro Soller, "Bayrarna firar med fulla krus" *DN* 29/9 1966; Barbara, "Ny gifttyp i naturen. 'Farligare än DDT'" *DN* 23/11 1966.

214 Barbara, "Giftgräns för fisken i insjöar. Bara en gädda i veckan", *DN* 21/1 1967.

215 Barbara, "Varning för insjöfisk", *DN* 14/2 1967.

216 Barbara, "Ny giftkälla kartläggs", *DN* 16/2 1967.

217 Barbara, "Arbete med kvicksilver kan ge obotliga skador", *DN* 4/3 1967.

218 Barbro Soller, "Vi plundrar våra barns jord", *DN* 9/4 1967.

219 Barbara, "'Extrapoäng åt forskning om svälten'", *DN* 10/4 1967.

220 Barbara, "Sandhamn i uppror. Tjockolja förstör", *DN* 17/5 1967; Barbara, "Oro men ingen hopplöshet bland Skånes naturvårdare", *DN* 28/5 1967; Barbara, "Lortsjö föryngras med tusentals år. Gyttja pumpas ut", *DN* 26/6 1967; Barbro Soller, "Miljöingenjör 'bristyrke'. Räddar luft och vatten", *DN* 11/9 1967.

221 Barbro Soller, "Vänerfisken kan orsaka hjärnskada. Docent slår larm", *DN* 13/10 1967.

222 Barbro Soller, ”Kvicksilvret i svensk fisk kartlagt”, *DN* 18/10 1967.

223 Barbro Soller, ”Fisk i 40-tal vatten otjänlig människoföda trots höjd giftgräns”, *DN* 15/11 1967.

224 Barbro Soller, ”Kvicksilverexpert slår larm: Förgiftad fisk kan ge allvarliga fosterskador”, *DN* 26/11 1967; Barbro Soller, ”Kvicksilverutsläppen vållar miljonförluster”, *DN* 9/12 1967.

225 Barbro Soller, ”Folkhälsan medger fel om giftvärdena för insjöfiskarna”, *DN* 3/2 1968.

226 Barbro Soller, ”Nya Lort-Sverige synas av DN. Avloppsslam på avvägar”, *DN* 26/3 1968.

227 Barbro Soller, ”Hög standard smutskälla”, *DN* 11/4 1968.

228 Barbro Soller, ”Mest koloxid vid trafikljus i rusningstid”, *DN* 4/4 1968.

229 Barbro Soller, ”Bondens tysta motstånd. Obetat utsäde går lika bra”, *DN* 6/5 1968.

230 Barbro Soller, ”Ett ’Lort-hav’ vid Sundsvall, *DN* 19/6 1968.

231 Osign., ”Lort och pengar”, *DN* 20/6 1968.

232 Barbro Soller, *Nya Lort-Sverige* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1969), s. 8.

233 Djerf Pierre 1996, s. 215–222.

234 Det följande bygger på David Larsson Heidenblad 2019b.

235 Det miljöhistoriska fältets begynnelse brukar dateras till 1972 då ett specialnummer av *Pacific Historical Review* gavs ut. Se Roderick Nash, ”American Environmental History: A New Teaching Frontier”, *Pacific Historical Review* 41:3 (1972). För historiografiska översikter se Richard White, ”American Environmental History: The Development of a New Historical Field”, *Pacific Historical Review* 54:3 (1985); William Cronon, ”A Place for Stories: Nature, History, and Narrative”, *The Journal of American History* 78:4 (1992); Richard Grove, ”Environmental History” i Peter Burke (red.), *New Perspectives on Historical Writing. 2. uppl.* (Cambridge: Polity, 2001); J. Donald Hughes, *What is Environmental History?* (Cambridge: Polity, 2006); Franz Bosbach, Jens Ivo Engels & Fiona Watson, *Umwelt und Geschichte in Deutschland und Großbritannien* (München: K. G. Saur, 2006); Fabien Locher & Gregory Quenet, ”Environmental History: The Origins, Stakes and Perspectives of a New Site of Research”, *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine* (2009).

236 Birgitta Odén, ”Projektet Natur och samhälle” i Lars M. Andersson, Fabian Persson, Peter Ullgren & Ulf Zander (red.), *På historiens slagfält: En festskrift tillägnad Sverker Oredsson* (Uppsala: Sisyfos, 2002), s. 317–318.

237 Detta framkommer av Birgitta Odén, ”Min föredragning”, november 1967. BO 1.

238 Martin Fehrm, ”Välfärdssamhällets planerings- och beslutsfunktioner”, november 1967. BO 1.

239 Fehrm november 1967. BO 1.

240 Birgitta Odén, ”Mina synpunkter på Fehrms PM”, november 1967. BO 1.
241 Birgitta Odén, ”PM 3”, november 1967. BO 1.
242 Birgitta Odén, ”Min föredragning”, november 1967. BO 1.
243 Birgitta Odén, ”PM 2”, november 1967. BO 1, s. 1.
244 Birgitta Odén, ”PM 2”, november 1967. BO 1, s. 1.
245 ”Arbetsplan för gruppen på FOA”, februari 1968. BO 1, s. 1.
246 Ibid., s. 1–2.
247 Martin Fehrm, ”Välfärdssamhällets planerings- och beslutsfunktioner”, februari 1968. BO 1.
248 Birgitta Odén, ”Mitt PM för 15/2 FOA”, februari 1968. BO 1, s. 1.
249 Ibid., s. 2.
250 Dahmén 1968.
251 Brev från Birgitta Odén till Erik Dahmén, 20/2 1968. BO 2.
252 Brev från Birgitta Odén till Assar Lindbeck, 22/2 1968. BO 2.
253 Brev från Birgitta Odén till Pär-Erik Back, 22/2 1968. BO 2.
254 Sverker Oredsson, *Järnvägarna och det allmänna: Svensk järnvägspolitik fram till 1890* (Lund: Rahm, 1969).
255 Sverker Oredsson, ”Miljövård och politik under 1800-talet”, 27/9 1967. BO 1.
256 Birgitta Odén, ”Redogörelse”, 20/2 1968. BO 1.
257 Intervju med Lars J. Lundgren, 18/9 2017 (inspelning finns i författarens ägo).
258 Birgitta Odén, ”Forskningsprojektet Natur och samhälle i svensk politik 1850–1967”, februari 1968. BO 1, s. 4–7.
259 Ibid., s. 4.
260 Ibid., s. 4–7.
261 Ibid., s. 1–3.
262 Birgitta Odén, februari 1968, s. 1–3. BO 1.
263 För en översikt över Riksbankens Jubileumsfonds tidiga historia se Margareta Bertilsson, Bengt Stenlund & Francis Sejersted, *Hinc robur et securitas? En forskningsstiftelses handel och vandel: Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond 1989–2003* (Hedemora: Gidlunds förlag, 2004), s. 19–30.
264 Birgitta Odén, ”Arbetsuppgifter för planering av forskningsuppgiften”, mars 1968. BO 1.
265 Brev från Birgitta Odén till Pär Erik Back, 10/4 1968. BO 2.
266 Brev från Birgitta Odén till Assar Lindbeck 10/4 1968. BO 2.
267 Birgitta Odén, ”Redogörelse vid sammanträde på FOA 6/5”, 2/5 1968, s. 1–2. BO 1.
268 Ibid., s. 2
269 Ibid., s. 3.
270 Brev från Birgitta Odén till Erik Dahmén, 14/5 1968. BO 2.
271 Meddelande från Pär-Erik Back till Birgitta Odén, 22/5 1968. BO 2.
272 Assar Lindbeck, ”Marginalkommentarer”, maj 1968. BO 1.

273 Erik Dahmén, ”Marginalkommentarer”, maj 1968. BO 1.

274 Pär-Erik Back, Erik Dahmén, Assar Lindbeck & Birgitta Odén, ”Ansökan till stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond om stöd till forskningsprogrammet Miljö, naturresurser och samhälle”, 17/6 1968, s. 2.

275 Ibid., s. 13–27.

276 Ibid., s. 29–33.

277 Ibid., s. 18.

278 Ibid., s. 16–17, 19.

279 Ibid., s. 14–15.

280 Ibid., s. 18–20.

281 Ibid., s. 20–22.

282 Brev från Pär-Erik Back till Birgitta Odén, 9/11 1968. BO 2.

283 Odén 2002, s. 325–326.

284 Ibid., s. 326.

285 Brev från Birgitta Odén till Jan Zeilon, 18/2 1969. BO 2.

286 Brev från Carl Gustav Jennergren till Birgitta Odén, 13/5 1969. BO 2.

287 Birgitta Odén, ”Rapport”, 8/1 1970. BO 2. Intervju med Lars J. Lundgren 18/9 2017. Intervju med Sverker Oredsson 14/12 2017.

288 Intervju med Lars J. Lundgren 18/9 2017.

289 Odén 2002, s. 332.

5. Den svenska allmänhetens miljöengagemang, 1967–1968

290 Brev från Ulla-Britt Bergman-Holmstrand till Hans Palmstierna 4/12 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).

291 Brev från Berth Lundberg till Hans Palmstierna 4/12 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).

292 Brev från Jan Carlsson till Hans Palmstierna, odaterat 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).

293 Brev från Bert Lundberg till Hans Palmstierna 4/12 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).

294 Brev från Stig Lindholm till Hans Palmstierna 5/12 1967, 452/3/2 (HP ARBARK); Brev från Kerstin Allroth till Hans Palmstierna 11/12 1967, 452/3/2 (HP ARBARK); Brev från Klas Güettler till Hans Palmstierna 12/12 1967, 452/3/2 (HP ARBARK); Brev från Vällingby Rotaryklubb till Hans Palmstierna 28/12 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).

295 Brev från Hans Palmstierna till Virginia Brodine 28/12 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).

296 Osign., ”Stor ungdomsgiv mot miljöförstörelse”, *DN* 14/12 1967; Osign., ”Front mot miljöförstöringen i ny ungdomsgiv”, *Folksam: Organ för kooperativa fackliga försäkringsrörelsen*, 1, 1968, s. 4–5.

297 Brev från Sören Gunnarsson till Hans Palmstierna 2/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
298 Brev från Hans Palmstierna till Sören Gunnarsson 14/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
299 Brev från Hans Palmstierna till Sören Gunnarsson 28/11 1967, 452/3/2 (HP ARBARK).
300 Brev från E. Eriksson till Hans Palmstierna, januari 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
301 Brev från Hans Palmstierna till Societas Aquatica Lundensis 10/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
302 Brev från Karl-Erik Fichtelius till Hans Palmstierna 8/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
303 Brev från Björn Hammarberg till Hans Palmstierna 2/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK); Brev från Hans Regnéll till Hans Palmstierna 18/2 1968, 452/3/3 (HP ARBARK); Brev från Hans Palmstierna till Hans Regnéll 25/2 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
304 Brev från Barry Commoner till Hans Palmstierna 15/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK); Brev från Hans Palmstierna till Barry Commoner, 29/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
305 Brev från Jacques de Reus till Hans Palmstierna 17/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK); Brev från Petter Åkerman till Hans Palmstierna 24/1 1968, 452/1/4 (HP ARBARK); Brev från Hans Palmstierna till Jacques de Reus 23/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
306 Brev från Samuel Strandberg till Hans Palmstierna 9/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK); Brev från Axel Hansson till Hans Palmstierna 22/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
307 Brev från Vänsterns ungdomsförbund till Hans Palmstierna 24/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
308 Brev från Hans Palmstierna till Tore Browaldh 29/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK); Brev från Tore Browaldh till Hans Palmstierna 2/2 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
309 Brev från Gustaf Delin till Hans Palmstierna 18/2 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
310 Skrivelse från Bo och Birgitta Wrenfeldt, februari 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
311 Annons för *Plundring, svält, förgiftning*, *DN* 31/1 1968.
312 Brev från Hans Palmstierna till Sören Gunnarsson, 14/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK); Bria Ekwall, ”Lärare matematikutbildas: Jättekurs i radio och TV”, *DN* 16/1 1968.
313 Barbro Soller, ”Bister kampanjupptakt: Avfallsproblem olösta när industri startar”, *DN* 31/1 1968; Osign., ”Front mot miljöförstöringen i ny ungdomsgiv”, *Folksam* 1968:1, s. 4–5.
314 Osign., ”Front mot miljöförstöringen i ny ungdomsgiv”, *Folksam* 1968:1, s. 5.
315 Barbro Soller, ”Bister kampanjupptakt: Avfallsproblem olösta när industri startar”, *DN* 31/1 1968.

316 Osign., ”Press och miljö”, *Folksam* 1968:1, s. 28.
317 Osign., ”Ungdomsorganisationer och skolor ’heltända’ på miljövård”, *Folksam* 1968:3, s. 39; Osign., ”Front mot miljöförstöringen”, Folksam 1968:3, s. 53–55.
318 Brev från Larseric Stoltz till Hans Palmstierna 3/4 1968, 452/3/3 (HP ARBARK); Brev från Thomas Hedner till Hans Palmstierna 27/4 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
319 Brev från Lars Emmelin till Hans Palmstierna 5/3 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
320 Brev från Hans Palmstierna till Lars Emmelin 7/3 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
321 Brev från Lars Emmelin till Hans Palmstierna 1/5 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
322 Brev från Wolter Arnberg till Hans Palmstierna 18/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
323 Brev från Håkan Sundberg till Hans Palmstierna 2/2 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
324 Brev från Hans Palmstierna till Håkan Sundberg 25/2 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
325 Hans Palmstierna, ”Teknik i livets tjänst”, *Tofsen* 1968:4, s. 10–14.
326 Brev från Lennart Lindqvist till Hans Palmstierna 18/2 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
327 Brev från Hans Palmstierna till Lennart Lindqvist 25/2 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
328 Rolf Lindblad, ”Galbraith i Lund”, *DN* 17/3 1968. För en studie av Galbraiths betydelse i skandinavisk politik och samhällsdebatt se Björn Lundberg, ”The Galbraithian Moment: Affluence and Critique of Growth in Scandinavia, 1958–1972” i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).
329 Brev från Sven Herner till Hans Palmstierna, januari 1968, 452/3/3 (HP ARBARK); Brev från Sven Herner till Hans Palmstierna, 26/2 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
330 Brev från Gunilla Hasselmo till Hans Palmstierna 30/4 1968 samt bilagt urklipp ur studenttidningen *Iuset*, 452/3/3 (HP ARBARK).
331 C.A., ”Medan vi väntar på världskatastrofen: Se på debattutställningen ’Än sen då?’”, *GP* 15/5 1968.
332 Viveka Vogel, ”Skärpt sätt att protestera”, *DN* 13/6 1968.
333 Mari, ”Proteinrikt fiskmjöl blir kattmat i USA”, *SvD* 13/6 1968.
334 Brev från Sven-Åke Kroon till Hans Palmstierna 6/3 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
335 Brev från Hans Palmstierna till Sven-Åke Kroon 7/3 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
336 Brev från Larseric Stoltz till Hans Palmstierna 3/4 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
337 Brev från Gunnar Ander till Hans Palmstierna 8/4 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).
338 Osign., ”Miljöförstöringsproblem nytt ämne i Partilleskola”, *GP* 10/4 1968.
339 Lennart Rådström, *Människan i den biologiska miljön*, 1968, 452/2/1 (HP ARBARK).

340 Barbro Soller, ”Läroplanen lider av fläcktyfus. Torftig miljövårdsundervisning”, *DN* 31/5 1968.

341 Ibid.; Monique, ”Läroplan och lärarutbildning anpassas till miljövårdsfostran”, *SvD* 31/5 1968.

342 Sökning på ordet ”miljövård” på www.tidningar.kb.se (29/5 2020).

343 Åke W Edfeldt, *Kvicksilvergäddan* (Stockholm: Tiden, 1969).

344 *Register till Riksdagens protokoll med bihang 1961–1970. Bd 3, Sakregister, L–Ö.*

345 Brev från Eric Bergh till Hans Palmstierna, 15/5 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

346 Brev från Anders Fugelstad till Hans Palmstierna 14/6 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

347 Stig Carlson, *Förbifarter* (Stockholm: Norstedts, 1968), s. 38–39.

348 Brev från Eva Lamby till Hans Palmstierna, juni 1968; Rebecka Tarschys, ”Konstfackare vill ta ansvar”, *DN* 22/7 1968.

349 Hans Palmstierna ”De klarsyntas revolt” i *Angeläget idag* (Stockholm: Sveriges radio, 1968), s. 128–129.

350 Brev från Valfrid Irskogen till Hans Palmstierna 7/7 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

351 Brev från Zenon P. Westrup till Hans Palmstierna 18/7 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

352 Brev från Zenon P. Westrup till Hans Palmstierna 1/8 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

353 Désirée Haraldsson, *Skydda vår natur! Svenska naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling* (Lund: Lund University Press, 1987); Jonas Anshelm, *Det vilda, det vackra och det ekologiskt hållbara: Om opinionsbildningen i Svenska Naturskyddsföreningens tidskrift Sveriges natur 1943–2002* (Umeå, 2004).

354 Brev från Zenon P. Westrup till Hans Palmstierna 18/7 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

355 Adam Rome, ”’Give Earth a Chance’: The Environmental Movement and the Sixties”, *The Journal of American History* 90:2 (2003); Egan 2007; Robertson 2012; Rome 2013.

356 Brev från Hans Palmstierna till Olof Palme, 27/4 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

357 Brev från Jacques de Reus till Hans Palmstierna 17/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

358 Brev från Hans Palmstierna till Jacques de Reus 23/1 1968, 452/3/3 (HP ARBARK). Om uppväxten se Gunilla Palmstierna-Weiss, *Minnets spelplats* (Stockholm: Bonnier, 2013).

359 Brev från Richard Ahlqvist till Hans Palmstierna 4/5 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

360 Brev från Richard Ahlqvist till Hans Palmstierna 30/5 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

361 Brev från Ivar Öhman till Hans Palmstierna 3/7 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

362 Brev från H. William-Olsson till Hans Palmstierna 5/8 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

363 Brev från H. William-Olsson till Hans Palmstierna 25/8 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

364 Brev från Lauri Markos till Hans Palmstierna 26/8 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

365 Brev från Teuvo Suominen till Hans Palmstierna september 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

366 Brev från Harald Mogensen till Hans Palmstierna 27/9 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

367 Brev från Hans Palmstierna till Harald Mogensen 30/9 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

368 Brev från Harald Mogensen till Hans Palmstierna 7/10 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

369 Brev från Hans Palmstierna till Görgen Christiansen 11/10 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

370 Osign., ”Nordisk front mot miljöförstöring” *Folksam* 1969:4, s. 31.

371 Osign., ”Hans Palmstierna, väckelsepredikanten”, *DN* 11/8 1968.

372 ”Egennyttan den stora fienden”, *DN* 1/9 1968.

373 Brev från Gunilla Brotaeus till Hans Palmstierna, september 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

374 Brev från Hans Palmstierna till Gunilla Brotaeus 30/9 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

375 Brev från Mats Börjesson till Hans Palmstierna 20/9 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

376 Brev från Hans Palmstierna till Mats Börjesson 30/9 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

377 Brev från Kerstin Hägg till Hans Palmstierna 7/9 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

378 Brev från Hans Palmstierna till Kerstin Hägg 30/9 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

379 Brev från Lars Gustafsson till Hans Palmstierna 26/9 1968. 452/3/3 (HP ARBARK).

380 Brev från Hans Palmstierna till Lars Gustafsson 4/10 1968. 452/3/3 (HP ARBARK).

381 Brev från Vällingby Rotaryklubb till Hans Palmstierna 28/12 1967, 452/3/2 (HP ARBARK); Brev från Sven Volk till Hans Palmstierna 11/2 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

382 Brev från Hans Palmstierna till Lennart Blomdahl 20/9 1968, 452/3/3 (HP ARBARK); Brev från Hans Palmstierna till Ragnhild Billig 20/9 1968, 452/3/3 (HP ARBARK); Brev från Hans Palmstierna till Jonas Ljungberg 30/9 1968, 452/3/3 (HP ARBARK); Brev från Hans Palmstierna till Karl Eriksson 30/9 1968, 452/3/3 (HP ARBARK).

383 Osign., ”50 av 200 kom med på miljövårdskurs i Lund”, *Arbt* 2/10 1968. Kursens tillkomst och historia finns närmare beskriven i ett opublicerat manus som Lars Emmelin låtit mig ta del av.

384 Torsten Sandberg, *Framtidsmiljön. En studieplan från studieförbundet Vuxenskolan* (Falköping: Studieförbundet Vuxenskolan, 1968).

385 Annons för *Plundring, svält, förgiftning*, *SvD* 9/11 1968.
386 Gun Leander, ”Det här kan vi alla göra för miljövården”, *DN* 30/9 1968.
387 Lennart Lundqvist, *Miljövårdsförvaltning och politisk struktur* (Uppsala: Verdandi, 1971), s. 106–107; Bennulf 1994, s. 56.

6. De moderna miljörörelsernas framväxt, 1959–1972

388 Osign., ”Kamp för Kaitum på Östermalmstorg”, *DN* 17/3 1969; Monica Anrep-Nordin, ”De vill rädda vår vildmark”, *SvD* 17/3 1969.
389 Ibid.
390 ”Tal framfört på Sergels Torg den 16.3 1969 vid Fältbiologernas demonstration mot vattenkraftutbyggnaden i fjällen”, *Fältbiologen* (FB) 1969:3, s. 4–5.
391 Jonas Anshelm, *Mellan frälsning och domedag: Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945–1999* (Eslöv: Symposion, 2000), s. 100–102; Anshelm 2004, s. 32.
392 Osign., ”Kamp för Kaitum på Östermalmstorg”, *DN 17/3 1969*.
393 Detta kapitel bygger på Anna Kaijser & David Larsson Heidenblad, ”Young Activists in Muddy Boots: Fältbiologerna and the Ecological Turn in Sweden, 1959–1974”, *Scandinavian Journal of History* 43:3 (2018).
394 Helena Klöfver, *Håll stövlarna leriga och för bofinkens talan: Naturintresse, miljömedvetenhet och livsstil inom organisationen Fältbiologerna* (Linköping: Tema V rapport, 1992), s. 36–37.
395 Anshelm 2004, s. 8.
396 Thomas Söderqvist, *The Ecologists: From Merry Naturalists to Saviours of the Nation: A Sociologically Informed Narrative Survey of the Ecologization of Sweden 1895–1975* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986); Jamison et al. 1990, s. 18, 31; Klöfver 1992; Helena Klöfver, *Miljömedvetenhet och livsstil bland organiserade ungdomar* (Linköping, 1995); Wennerholm 2005, s. 248–278.
397 Lars-Erik Åse, ”Fältbiologi och naturvård”, *FB* 5 (1959), s. 2.
398 Karin Furuwidh, ”SFU:aren och Naturvården”, *FB* 1 (1960), s. 3.
399 Per-Erik Tonell, ”Naturen samhället och vi”, *FB* 4 (1962), s. 2–3; Roger Gyllin, ”Några synpunkter på naturvård – två inlägg”, *FB* 3 (1963) s. 22–24.
400 Anne von Hofsten, ”Annes syn på saken”, *FB* 2 (1961), s. 2.
401 Clas Bergman, ”Höstfunderingar”, *FB* 3 (1960), s. 2.
402 Clas Bergman, ”Varför djurskydd?”, *FB* 3 (1961), s. 4.
403 Bredo von Bornstedt, ”Om oljeskadorna”, *FB* 2 (1962), s. 6.
404 Erik Isakson, ”Lappländsk vårvinter”, *FB* 3 (1964), s. 13–15.
405 Erik Isakson, ”Nordkallet runt”, *FB* 4 (1964), s. 10–15.
406 Håkan Agvald, ”Naturvårdare”, *FB* 4 (1965), s. 22–23.
407 Olle, ”Gott nytt…”, *FB* 1 (1964), s. 2.

408 Hans-Georg Wallentinus, ”Den tysta våren redan på väg!”, *FB* 3 (1963), s. 2–3; Hans-Georg Wallentinus, ”Samla kalla fakta”, *FB* 4 (1965), s. 24.

409 Anders Rünow, ”Att städa en strand”, *FB* 2 (1966), s. 7–11.

410 Osign., ”Sällskapet för inbördes beundran”, *FB* 1 (1967), s. 14.

411 Thomas Söderqvist, ”Miljövård på Sergels Torg en lördagskväll”, *FB* 5–6 (1967), s. 22–24.

412 Wolter Arnberg, ”Vindelälven åter hotad”, *FB* 3 (1968), s. 2.

413 Mats Segnestam, ”Se – hur skönt landet ligger”, *FB* 3 (1968), s. 13–15. För studier av 1960-talets riksplanering, se Katarina Nordström, *Trängsel i välfärdsstaten: Expertis, politik och rumslig planering i 1960- och 1970-talets Sverige* (Uppsala: Studia Historica Upsaliensia, 2018).

414 Salomon 1996; Östberg 2002; Östberg & Andersson 2013; Ekman Jørgensen 2008; Berggren 2018.

415 Wolter Arnberg, ”Tal framfört på Sergels Torg den 16.3 1969 vid Fältbiologernas demonstration mot vattenkraftutbyggnaden i fjällen”, *FB* 3 (1969), s. 5.

416 Erik Isakson, ”Sluta reglera våra älvar”, *FB* 3 (1969), s. 5–6.

417 Ibid., s. 6.

418 Hans Palmstierna, ”Undvik vägen utan återvändo”, *FB* 4 (1968), s. 3–5; Nils-Erik Landell, ”Hur ska vi ändra framtiden”, *FB* 6 (1969), s. 4–5.

419 Erik Isakson, ”Skogsliv till fjälls”, *FB* 2 (1968), s. 3–6.

420 Erik Isakson, ”Kanoter”, *FB* 5 (1969), s. 11–13; Erik Isakson, ”Skidor och bindningar”, *FB* 6 (1969), s. 16.

421 Erik Isakson, ”Gifterna åt människan”, *FB* 1 (1969), s. 2.

422 Erik Isakson, ”Variation nummer fyra”, *FB* 3 (1969), s. 2–3.

423 Kristoffer Andersson, ”?”, *FB* 2 (1969), s. 2.

424 Ulf Rooth, ”Naturen, Fältbiologerna och Samhället”, *FB* 6 (1969), s. 2–3.

425 Marianne Reini, ”Inlägg i debatten om Fältbiologerna”, *FB* 6 (1969), s. 3.

426 Thomas Söderqvist, ”Tankar från torpet”, *FB* 4 (1969), s. 23.

427 Erik Isakson, ”?”, *FB* 2 (1969), s. 2; Erik Isakson, ”Detta nummer”, *FB* 6 (1969), s. 2.

428 ”Program för Fältbiologernas naturvårdsverksamhet antaget av årsmötet 1970”, *FB* 1 (1970), s. 3; Rolf Jacobsson, ”Årsmötet 1970”, *FB* 1 (1970), s. 20–21.

429 ”Program för Fältbiologernas naturvårdsverksamhet antaget av årsmötet 1970”, *FB* 1 (1970), s. 3.

430 Rolf Jacobsson, ”Årsmötet 1970”, *FB* 1 (1970), s. 21.

431 Erik Isakson, ”Förbjud snöskotrarna”, *FB* 1 (1970), s. 3.

432 Thomas Söderqvist, ”Politisera miljövårdsdebatten!”, *FB* 3–4 (1970), s. 30–31.

433 Anders Fridell, ”Politisk propaganda”, *FB* 5 (1970), s. 29.

434 Erik Isakson, ”Från när och fjärran”, *FB* 5 (1970), s. 25.

435 Wolter Arnberg, ”Fältbiologerna och deras politik”, *FB* 5 (1970), s. 25–26.

436 Torbjörn Kronestedt, ”Först vettig ’miljövårds’-debatt här hemma”, *FB* 5 (1970), s. 26–27.

437 Thomas Söderqvist, ”Död åt vinstintressena”, *FB* 5 (1970), s. 28.

438 Lars-Erik Liljelund, ”Vad gör samhället för vår miljö”, *FB* 4 (1971), s. 78.

439 Lars Olsson, ”VIP=Very Important Paulsson”, *FB* 1 (1971), s. 30. Se även Per Jadéus, ”Oberättigad kritik?”, *FB* 2 (1972), s. 47 (skämtteckning av Valfrid Paulsson).

440 Lars-Erik Liljelund, ”Hej”, *FB* 5–6 (1971), s. 82–83.

441 Zelko 2013.

442 Bo Landin, ”Sopaktion i Mariestad”, *FB* 5–6 (1971), s. 109–113.

443 Christina Kellberg, ”Paulsson rasar över ölburkarna: ’Ansvarslöst av fältbiologerna’”, *DN* 18/4 1972.

444 Bo Landin, ”Fältbiologerna till attack!”, *FB* 3 (1972), s. 62–64.

445 Lars-Erik Liljelund, ”Hej”, *FB* 4 (1971), s. 4.

446 Christina Skarpe, ”Vad händer i Stockholm?”, *FB* 2 (1972), s. 35–36.

447 Bo Landin, ”IYF”, *FB* 4 (1971), s. 71–74.

448 Christina Skarpe, ”… och var kommer vi in i bilden?”, *FB* 2 (1972), s. 37–38.

449 Lars Gogman, ”Rödgrönt samarbete med förhinder”, *Arbetarhistoria* 142:2 (2012), s. 48.

450 Roger Olsson, ”Håll stövlarna leriga!”, *FB* 4 (1972), s. 74.

451 Anshelm 2004, s. 60–72.

452 Daniel Halldén, *Demokratin utmanas: Almstriden och det politiska etablissemanget* (Stockholm: Statsvetenskapliga institutionen, 2005).

453 Ulf Stahre, *Den alternativa staden: Stockholms stadsomvandling och byalagsrörelsen* (Stockholm: Stockholmia, 1999). För studier av den svenska alternativrörelsen se Kristoffer Ekberg, *Mellan flykt och förändring: Utopiskt platsskapande i 1970-talets alternativa miljö* (Lund: Historiska institutionen, 2016).

454 Carl Holmberg, *Längtan till landet: Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt* (Göteborg: Historiska institutionen, 1998).

455 Peter Larsson, ”Miljörörelsen” i Mats Friberg & Johan Galtung (red.), *Rörelserna* (Stockholm: Akademilitteratur, 1984), s. 249–263; Magnus Boström, *Miljörörelsens mångfald* (Lund: Arkiv, 2001).

456 Björn O. Gillberg, *Hotade släktled: Genetisk bakgrund till några viktiga miljövårdsproblem* (Stockholm: Natur & kultur, 1969); Björn O. Gillberg, ”Hotet mot arvsmassan”, *DN* 20/11 1969.

457 Björn O. Gillberg, ”Naturvårdsverket spelar tvättmedelsföretagen i händerna”, *DN* 5/6 1970; Erik Brandt, ”Kemikontoret om NTA-stoppet: Nej, vi gick inte företagens ärenden”, *DN* 13/6 1970; Björn O. Gillberg, ”Visa byken om tvättmedel offentligt”, *DN* 3/7 1970; Barbro Josephson, ”Optiskt vitt – den nya faran?”, *DN* 24/8 1970.

458 Per Lundin, ”’Han kan bara inte hålla käften’: Björn Gillberg, lantbruksvetenskapernas medialisering och 1970-talets miljödebatt” (opublicerat manus).

7. Konflikter och mediestormar, 1971–1972

459 Arthur Eriksson, ”Många utländska besökare”, *Smålands folkblad* (Sf) 2/9 1971.

460 Axel Iveroth, ”Industrin och miljövården”, s. 1, 452/2/14 (HP ARBARK).

461 Anshelm 1995, s. 32–36.

462 Axel Iveroth, ”Industrin och miljövården”, s. 1, 7, 452/2/14 (HP ARBARK).

463 Björn Berglund, ”’Groteskt skvaller av hr Palmstierna…’”, *DN* 2/9 1971.

464 Osign., ”Palmstierna: Jag är besviken”, *SvD* 2/9 1971.

465 Brev från Hans Palmstierna till Yngve Persson, 5/9 1971, 452/3/6 (HP ARBARK).

466 Detta bygger på David Larsson Heidenblad, ”Framtidskunskap i cirkulation: Gösta Ehrensvärds diagnos och den svenska framtidsdebatten, 1971–1972”, *Historisk tidskrift* 135:4 (2015).

467 Gösta Ehrensvärd, *Före – Efter: En diagnos* (Stockholm: Aldus, 1971).

468 Björn Wittrock, *Möjligheter och gränser: Framtidsstudier i politik och planering* (Stockholm: Liber förlag, 1980); Joar Tiberg, ”Vart tog framtiden vägen? Framtidsstudiernas uppgång och fall, 1950–1986”, *Polhem: Tidskrift för teknikhistoria* 13/2 (1995), s. 160–175; Jenny Andersson, ”Choosing Futures: Alva Myrdal and the Construction of Swedish Future Studies 1967–1972”, *International Review of Social History* 51:2 (2006); Holmberg 2017, s. 281–288; Johansson 2018, s. 188–212; Carl Marklund, ”Double Loyalties? Small-State Solidarity and the Debates on New International Economic Order in Sweden during the Long 1970s”, *Scandinavian Journal of History* (2019); Karl Haikola, ”Historiska perspektiv på 1970-talet”, *Scandia* 86:1 (2020a).

469 Donella Meadows, Dennis Meadows, Jørgen Randers & William Behrens III, *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind* (New York: New American Library, 1972); Patrick Kupper, ”’Weltuntergangs-Vision aus dem Computer’. Zur Geschichte der Studie ’Die Grenzen des Wachstums’ von 1972” i Frank Uekötter & Jens Hohensee (red.), *Wird Kassandra heiser? Die Geschichte falscher Ökoalarme* (Stuttgart: Steiner, 2004); Elke Seefried, ”Towards the Limits to Growth? The Book and its Reception in West Germany and Britain 1972–1973”, *German Historical Institute London Bulletin* 33:1 (2011).

470 Osign., ”Palmstierna på Fabriks kongress: Stoppa dubbelspelet forskare – konsulter”, *Arbt* 20/8 1971.

471 Hans Palmstierna, ”Tempoarbete och undervisning”, *DN* 17/8 1971.

472 Hans Palmstierna, ”Hälsorisker i svensk kemisk industri”, s. 1–2, 452/2/14 (HP ARBARK).

473 Ibid., s. 2–4.
474 Ibid., s. 5.
475 Ibid., s. 6.
476 Ibid., s. 7–8.
477 Ibid., s. 8–9.
478 Se exempelvis: ”Docent Palmstierna anklagar vetenskapsmän för korruption”, *Helsingborgs Dagblad* (HD) 21/8 1971; ”Svenska vetenskapsmän skylls för korruption”, *Hudiksvallstidningen* (HT) 21/8 1971; ”Svenska vetenskapsmän låter sig korrumperas”, *Skaraborgs Läns Tidning* (SLT) 21/8 1971.
479 Göran Licke, ”Forskare om Palmstierna: Angrepp ohemult, obehagligt och löjligt!”, *SvD* 21/8 1971.
480 Osign., ”Forskarna”, *SvD* 21/8 1971.
481 Bo Teglund, ”Toppforskare om Palmstierna: Vill han vingklippa hela industrin?”, *DN* 21/8 1971.
482 Hans Widing, ”Fränt angrepp på forskare: ’Många är korrumperade’”, *SDS* 21/8 1971.
483 Ulf Johansson, ”Angripna forskare ger svar på tal: - Vi är inte fega!”, *KvP* 21/8 1971.
484 Ibid.
485 Thomas Danielsson, ”Så fördelas svenska statens forskningspengar av storkapitalets experter”, *AB* 21/8 1971.
486 TB, ”Palmstierna slår larm igen”, *Värmlands folkblad* (Vf) 21/8 1971.
487 Osign., ”Palmstierna anklagar”, *Norrbottens-kuriren* (NK) 21/8 1971.
488 Osign., ”Vår miljövårds väckelsepredikant”, *Exp* 25/8 1971.
489 Osign., ”Bortbefordrad kämpe”, *GP* 25/8 1971.
490 Rune Moberg, ”Blinka lilla Stierna där”, *Se* 36 (1971).
491 Axel Iveroth, ”Industrin och miljövården”, s. 6–7, 452/2/14 (HP ARBARK).
492 Ibid., s. 2–3.
493 För studier av denna typ av forskningsinstitut se Ingemar Pettersson, *Handslaget: Svensk industriell forskningspolitik 1940–1980* (Stockholm: Tekniska högskolan, 2012).
494 Axel Iveroth, ”Industrin och miljövården”, s. 3–4, 452/2/14 (HP ARBARK).
495 Holmberg 1998.
496 Ekström 2004b.
497 Rae Goodell, *The Visible Scientists* (Boston: Little, Brown, 1977); Bess 2003, s. 76–79; Stephen Bocking, *Nature's Experts: Science, Politics, and the Environment* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2004), s. 55–59; Egan 2007, s. 9–11; Jon Agar, ”What Happened in the Sixties?”, *British Journal for the History of Science*, 41:4 (2008), s. 573–574.
498 Rune Gustafsson, ”Biolog vid Bofors går till attack mot ’Playboy-forskare’”, *Karlstads-Tidningen* (KT) 4/9 1971. Intervjun kom under september och oktober

månad att publiceras i flera andra lokaltidningar som *Norrköpings Tidningar-Östergötlands Dagblad* (NT-ÖD) 27/9 1971, *Jönköpingsposten* (JP) 28/9 1971, *Norra Skåne* (NS) 28/9 1971, *Ljungbytidningen* (LT) 29/9 1971, *Borås tidning* (BT) 11/10 1971; och *HT* 11/10 1971.

499 Elisabeth Wiechel, ”Gillberg-Palmstierna kritiseras: ’De skapar miljövårdshysteri’”, *GP* 23/10 1971.

500 Birgitta Odén, ”Samhället måste bygga upp kontakten med forskarvärlden”, *Arbt* 11/9 1971.

501 Birgitta Odén, ”Clio mellan stolarna”, *Historisk tidskrift* 88 (1968); Birgitta Odén, ”Historiens plats i samfundsforskningen”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 71:1 (1968).

502 Birgitta Odén, ”Forskare får inte tysta kritiska väckarklockor”, *Arbt* 19/9 1971.

503 Kort från Levi Svenningsson till Hans Palmstierna. Två stycken, odaterade september. 452/2/14 (HP ARBARK).

504 Andersson 2006; Karl Haikola, ”Objects, Interpretants, and Public Knowledge: The Media Reception of a Swedish Future Study” i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar, *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020b).

505 Ragni Svensson, ”Pocketboken gjorde kunskapen till en konsumtionsvara”, *Respons 2* (2020).

506 Brev från Daniel Hjorth till Hans Palmstierna 3/9 1971, 452/2/14 (HP ARBARK). Om Aldus se Per Gedin, *Förläggarliv* (Stockholm: Bonnier, 1999).

507 Hans Palmstierna under medverkan av Lena Palmstierna, *Besinning* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1972).

508 Det följande bygger på Larsson Heidenblad 2015.

509 Göran Larsson, ”Hungerkatastrof för oss tillbaka till medeltiden”, *AB* 10/11 1971; Tom Selander, ”Den mörknande framtid”, *SvD* 11/11 1971; Bertil Walldén, ”Gösta Ehrensvärds syn på framtiden”, *Vlt* 16/11 1971; Bengt Hubendick, ”Människan på jorden”, *GHT* 25/11 1971; Eva Moberg, ”Spara något åt barnbarnsbarnen”, *Vi* 27/11 1971; Josef Lövgren, ”Våra barnbarns barn kannibaler?”, *Gefle Dagblad* (GD) 27/11 1971; Lars Gyllensten, ”Industrisamhällets bokslut”, *DN* 5/12 1971; Sven Rinman, ”Mot katastrofen”, *GHT* 11/12 1971; Bengt Sjönander, ”Ett perspektiv på framtiden”, *NT-ÖD* 18/12 1971; Allan Fredriksson, ”10 miljarder svälter ihjäl – och det är bara hundra år dit!”, *Göteborgs-Tidningen* (GT) 20/12 1971.

510 Tom Selander, ”Den mörknande framtid”, *SvD* 11/11 1971.

511 Eva Moberg, ”Spara något åt barnbarnsbarnen”, *Vi* 27/11 1971.

512 Sten Lundgren, ”Bara ett liv”, *Vi* 27/11 1971.

513 Bengt Sjönander, ”Ett perspektiv på framtiden”, *NT-ÖD*, 18/12 1971.

514 Bengt Hubendick, ”Människan på jorden”, *GHT* 25/11 1971.

515 Lars Gyllensten, ”Industrisamhällets bokslut”, *DN* 5/12 1971.

516 Enligt Josef Lövgrens anmälan ”Våra barnbarns barn kannibaler?”, *GD* 27/11

1971 gjorde TV2:s ”Kvällsöppet” en intervju med Ehrensvärd. Enligt både SMDB och KB:s forskarservice har dessvärre inget ”Kvällsöppet” från november månad 1971 bevarats.

517 Mario Grut, ”Åter till naturen!”, *AB* 2/1 1972; Gunnar Fredriksson, ”Vänstern behöver ditt förnuft”, *AB* 15/1 1972; Janerik Larsson, ”Kan människosläktet överleva år 2000?”, *SDS* 2/1 1972; osign., ”Ny stenålder?”, *SkD* 3/1 1972; osign., ”På lång sikt”, *Arbt* 3/1 1972; Gustaf von Platen, ”Bokslut över våra tillgångar”, *Veckojournalen* (VJ) 4/1 1972; Hans Rudberg, ”Optimisten och pessimisten”, *DN* 11/11 1972; Sander, ”Vägen till helvetet”, *DN* 23/1 1972; osign., ”Lyssnar någon?”, *Land* 14/1 1972; osign., ”Den nödvändiga kompromissen”, *Land* 21/1 1972.

518 Osign., ”Ny stenålder?”, *SkD* 3/1 1972.

519 Osign., ”På lång sikt”, *Arbt* 3/1 1972.

520 Gustaf von Platen, ”Bokslut över våra tillgångar”, *VJ* 4/1 1972.

521 Mario Grut, ”Åter till naturen!”, *AB* 2/1 1972.

522 Paul Lindblom, ”Vi vet inte mycket om framtiden”, *Arbt* 7/1 1972.

523 Mario Grut, ”Åter till naturen!”, *AB* 2/1 1972.

524 Undantaget är Karin Johansson, ”Måste vi spara nu?”, *SDS* 20/1 1972 där Ehrensvärds diagnos försvaras.

525 Björn Berglund, ”Uran, kol, olja – allt sinar”, *DN* 9/1 1972.

526 Björn Berglund & Carina Fredén, ”Kan ni rädda oss?”, *DN* 16/1 1972.

527 Björn Nihlén, ”Det börjar 2050: Först global hungerkatastrof. Sen primitiv jordbrukskultur”, *SkD* 14/1 1972; Karl-Erik Eliasson, ”Stoppa rovdriften och befolkningsexplosionen”, *HD* 23/1 1972; ”Två svenska profeter”, *UNT* 26/1 1972.

528 Barbro Josephson, ”Sammanbrott kan undvikas”, *DN* 22/1 1972; Oscar Hedlund, ”Det är hans jobb att se in i framtiden”, *DN* 23/1 1972; osign., ”Framtidsforskaren: Anpassningen måste börja nu – *innan* resurserna tar slut”, *Veckans Affärer* (VA) 27/11; Birgit Lusch-Olsson, ”Återgång till det jordnära?”, *SkD* 28/1 1972.

529 Birgit Lusch-Olsson, ”Återgång till det jordnära?”, *SkD* 28/1 1972.

530 Osign., ”Framtidsforskaren: Anpassningen måste börja nu – *innan* resurserna tar slut”, *VA* 27/11 1972.

531 Osign., ”Ehrensvärd vidhåller: Vi måste återgå till jordbrukssamhället”, *UNT* 3/2 1972.

532 Ehrensvärd 1971, s. 6.

533 NGN, ”Den mörknande framtid”, *SDS* 28/1 1972. Försäljningsframgångarna lyftes också fram i Bernicus, ”Svepet”, *GP* 30/1 1972; Janerik Larsson, ”Hur ser framtiden ut?”, *SDS* 30/1 1972; Annons i *DN* för *Före – Efter: En diagnos*, 4/2 1972.

534 Tor Ragnar Gerholm, *Futurum exaktum: Fortsatt teknisk utveckling? Spekulationer om problem som måste lösas före år 2000* (Stockholm: Aldus, 1972), s. 5.

535 Gerholm 1972, s. 6.

536 Gerholm 1972, s. 115.

537 Clas Brunius, ”Människan överlever”, *Exp* 27/1 1972; Björn Berglund, ”Välståndet kvar spår kärnfysiker”, *DN* 27/1 1972.

538 Stig Nordfeldt, ”Professorerna och framtiden”, *VJ* 9/2 1972. Se även Håkan Rydén, ”Framtidsmänniskan: En bonde”, *Land* 11/2 1972.

539 Jan Lindström, ”Optimisten mot pessimisten. Hur skall det gå med människan?, *Exp* 13/2 1972.

540 Osign., ”Gösta Ehrensvärd – professorn som blev kändis på vår undergång”, *AB* 5/2 1972.

541 Hugo Hegeland, ”Olyckskorpars låt”, *GHT* 1/2 1972. Se även Karl-Göran Mäler, ”Stämmer Ehrensvärds dystra kalkyler?”, *DN* 4/2 1972.

542 Björn Kläppe, ”Hegeland har fel”, *GHT* 5/2 1972.

543 Harald Dickson, ”Blir överraskningarna angenäma?”, *GHT* 9/2 1972. Se även osign., ”Oklokt slå dövörat till för ’domedagsprofeterna’”, *GT* 4/2 1972.

544 Hugo Hegeland, ”Vår framtid fångas inte gärna med en multiplikationstabell”, *GHT* 9/2 1972.

545 Gösta Ehrensvärd, ”Lärkan slår i skyn sin drill”, *GHT* 10/2 1972.

546 Bengt Hubendick, ”Kraxar den ene kvittrar den andre”, *GHT* 10/2 1972. Se även Bengt Hubendick, ”Människan spår, ekosystemet rår”, *GHT* 12/2 1972.

547 Hugo Hegeland, ”Pessimisternas fatala felslut!”, *GHT* 11/12 1972.

548 Tom Selander, ”En lättsinnig tänkare”, *SvD* 4/2 1972. Se även Sven Gösta Nilsson, ”Tempus för framtidsforskare?”, *SDS* 4/2 1972.

549 Sven Fagerberg, ”Om Gud vill och jag får ha hälsan…”, *DN* 20/2 1972.

550 Sven Fagerberg, ”Gerholm ännu en gång”, *DN* 14/3 1972.

551 Eskil Block, ”Är framtiden vår?”, *GP* 18/2 1972.

552 Naomi Oreskes & Erik Conway, *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming* (New York: Bloomsbury Press, 2010).

553 M Jansson, ”Ganska nära domedagen?”, *GT* 8/2 1972.

554 Anders Neuman, ”Okunnighet om okunnighet”, *Arbt* 15/3 1972; osign., ”Gräns för tillväxt”, *Arbt* 3/4 1972; Leif Widén, ”Orättvist om Gerholm”, *DN* 26/2 1972; Mats Almgren m.fl., ”Vädjan om samarbete för överlevnad”, *DN* 8/3 1972; Sander, ”Marknad och människor”, *DN* 12/3 1972; Pehr G. Gyllenhammar, ”Är framtiden svensk”, *GP* 25/2 1972; Rolf Anderberg, ”Sjung hoppfullt om vinsten ändå?”, *GP* 1/3 1972; Bo Hedberg, ”Framtidsdebatten i andra andningen. Modeller av verkligheten”, *GP* 4/3 1972; Bo Hedberg, ”Modeller på framtiden = isträning för politiker”, *GP* 5/3 1972; Eskil Block, ”Om beskäftiga svenskar, cowboys och Kahn”, *GP* 6/3 1972; Peter Adler, ”Några fagra ord om vinsten”, *GP* 7/3 1972; osign., ”Stoppad tillväxt?”, *GT* 10/3 1972; E.F., ”Glidande svar på ödesfrågor”, *GT* 14/3 1972; Björn Nihlén, ”Domedagsprofeterna har fel. Teknologin löser problemen”, *HD* 11/3 1972; Marianne Marksell, ”Katastrofen har

redan börjat", *HD* 19/3 1972; Karl-Erik Eliasson, "Tre optimister", *HD* 6/4 1972; Roland Pålsson, "Ändra politiken! Rädda miljön", *Se* 10/2 1972; Ulf Löfgren, "Om resurser och realism", *SDS* 11/2 1972; Nils Lewan, "Den gröna revolutionen", *SDS* 28/2 1972; Eskil Block, "Olyckskorpar och korpen Bataki", *SDS* 7/3 1972; Sven Gösta Nilsson, "Det stationära världssamhället", *SDS* 17/3 1972; Tor Ragnar Gerholm, "Eskil Blocks mardrömmar", *SDS* 21/3 1972; Mats Almgren, "Framtiden blir inte bättre av fel sorts optimism", *SDS* 12/4 1972; Björn Nihlén, "Har domedagsprofeterna fel? Teknologin löser problemen", *SkD* 20/3 1972; Hans G Aldor, "Katastrof eller jämvikt? Befolkningstillväxten måste stoppas före 1975", *SkD* 29/3 1972; Harald Dickson, "Världsdynamik – ett framtidshopp", *SvD* 10/2 1972; Tom Selander, "Domedagen som bestseller", *SvD* 23/3 1972; Tom Selander, "Priset för överlevnad", *SvD* 27/3 1972; Tom Selander, "Tillväxtens gränser", *SvD* 8/4 1972; Hugo Hegeland, "Den förstörda framtidsdebatten", *VA* 23/3 1972; C O Bolang, "Cykelsamhället – steg bakåt som leder framåt", *VA* 30/3 1972; Eva Moberg, "Ödets ingenjörer", *Vi* 11/3 1972; Stig Ahlgren, "Framför oss syndafloden", *VJ* 22/3 1972.

555 "Kvällsöppet", TV2 7/3 1972.

556 Hans Tedin, "Dina barnbarns värld", *SDS* 26/3 1972.

557 Osign., "Våra framtidsutsikter", *SDS* 29/4 1972.

558 Osign., "EEC skal rädda världen", *Land* 17/3 1972.

559 Per Lysander, "Framtidens historia. Från Jules Verne till Ehrensvärd", *Ord & Bild*, 4, 1972.

560 Osign.,"Framtiden...", *Land* 26/5 1972.

561 Gösta Ehrensvärd, "Vill vi betala priset?", *VJ* 31/5 1972.

8. En ny kunskapshistoria

562 Brev från Mats Lidström till Hans Palmstierna, 17/6 1971, 452/3/6 (HP ARBARK).

563 Brev från Hans Palmstierna till Mats Lidström, 19/6 1971, 452/3/6 (HP ARBARK).

564 Jamison et al. 1990; Anker 2011; Berntsen 2011; Räsänen 2012; Larsson Heidenblad 2018a; Notaker 2020.

565 Larsson Heidenblad 2018a.

566 Lundgren 1991; Halldén 2005.

567 Thelander & Lundgren 1989; Jamison et al. 1990; Bennulf 1994; Anshelm 1995; Djerf Pierre 1996; Holmberg 1998; Linnér 1998; Stahre 1999; Anshelm 2000; Eva Friman, *No Limits: The 20th Century Discourse of Economic Growth* (Umeå: Institutionen för historiska studier, 2002); Anshelm 2004; Linnér 2005; Erland Mårald, *Svenska miljöbrott och miljöskandaler 1960–2000* (Hedemora: Gidlund, 2007); Ekberg 2016; Johansson 2018; Jenny Andersson & Erik West-

holm, *Slaget om framtiden: Forskningens roll i konflikten mellan tillväxt och miljö* (Stockholm: Santérus, 2019); Mårald & Nordlund 2020.

568 McCormick 1989; Guha 2000; Egan 2007; Robertson 2012; Hamblin 2013; Rome 2013; Radkau 2014; Höhler 2015; Selcer 2018; Warde, Robin & Sörlin 2018.

569 Bess 2003; Uekötter 2014.

570 Rome 2013.

571 Engels 2010, s. 119–120; Nehring 2009.

572 Rome 2003, s. 525–527; Frank Uekötter, ”Consigning Environmentalism to History? Remarks on the Place of the Environmental Movement in Modern History”, *RCC Perspectives* 7 (2011); Uekötter 2014, s. 4–11.

573 Larsson Heidenblad 2018b, s. 266, 283–28.

574 Guha 2000; Radkau 2014.

575 Francis Sejersted, *Socialdemokratins tidsålder: Sverige och Norge under 1900-talet* (Nora: Nya Doxa, 2005); Per Lundin, Niklas Stenlås & Johan Grubbe (red.), *Science for Welfare and Warfare: Technology and State Initiative in Cold War Sweden* (Sagamore Beach: Science History Publications, 2010); Åsa Lundqvist & Klaus Petersen (red.), *In Experts We Trust: Knowledge, Politics and Bureaucracy in Nordic Welfare States* (Odense: University Press of Southern Denmark, 2010); Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).

Källor och litteratur

Otryckta källor

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek

Hans Palmstiernas samling

Centrum för Näringslivshistoria

Aldus förlagsarkiv

Historiska institutionen, Lunds universitet

Birgitta Odéns efterlämnade papper

Tryckta källor

Borgström, Georg, ”Förord” i Fairfield Osborn, *Vår plundrade planet* (Stockholm: Natur och kultur, 1949).

Carlson, Stig, *Förbifarter* (Stockholm: Norstedts, 1968).

Carson, Rachel, *Tyst vår* (Stockholm: Tiden, 1963).

Dahmén, Erik, *Sätt pris på miljön: Samhällsekonomiska argument i miljöpolitiken* (Stockholm: SNS, 1968).

Edberg, Rolf, *Spillran av ett moln: Anteckningar i färdaboken* (Stockholm: Norstedts, 1966).

Edfeldt, Åke W, *Kvicksilvergäddan* (Stockholm: Tiden, 1969).

Ehrensvärd, Gösta, *Före – Efter: En diagnos* (Stockholm: Aldus, 1971).

Fichtelius, Karl-Erik (red.), *Människans villkor: En bok av vetenskapsmän för politiker* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1967).

Gerholm, Tor Ragnar, *Futurum exaktum: Fortsatt teknisk utveckling? Spekulationer om problem som måste lösas före år 2000* (Stockholm: Aldus, 1972).

Gillberg, Björn O., *Hotade släktled: Genetisk bakgrund till några viktiga miljövårdsproblem* (Stockholm: Natur & kultur, 1969).
Meadows, Donella, Dennis Meadows, Jørgen Randers & William Behrens III, *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind* (New York: New American Library, 1972).
Miljövårdsforskning. Betänkande del 1. Forskningsområdet (Stockholm: Jordbruksdepartementet, 1967).
Miljövårdsforskning. Betänkande del 2. Organisation och resurser (Stockholm: Jordbruksdepartementet, 1967).
Odén, Birgitta, "Clio mellan stolarna", *Historisk tidskrift* 88 (1968).
Odén, Birgitta, "Historiens plats i samfundsforskningen", *Statsvetenskaplig tidskrift* 71:1 (1968).
Osborn, Fairfield, *Vår plundrade planet* (Stockholm: Natur och kultur, 1949).
Palmstierna, Hans, "De klarsyntas revolt" i *Angeläget idag* (Stockholm: Sveriges Radio, 1968).
Palmstierna, Hans, *Plundring, svält, förgiftning* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1967).
Palmstierna, Hans under medverkan av Lena Palmstierna, *Besinning* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1972).
Register till Riksdagens protokoll med bihang 1961–1970. Bd 3, Sakregister, L–Ö.
Sandberg, Torsten, *Framtidsmiljön. En studieplan från studieförbundet Vuxenskolan* (Falköping: Studieförbundet Vuxenskolan, 1968).
Soller, Barbro, *Nya Lort-Sverige* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1969)
Vogt, William, *Kan jorden föda oss?* (Stockholm: Bonnier, 1950).
Ward, Barbara & René Dubos, *Den enda jord vi har: Vårda och värna en liten planet* (Stockholm: Forum, 1972).

Tidningar och tidskrifter

Aftonbladet (*AB*)
Arbetet (*Arbt*)
Borlänge Tidning (*BoT*)
Borås Tidning (*BT*)
Dagens Nyheter (*DN*)
Expressen (*Exp*)
Folksam: Organ för kooperativa fackliga försäkringsrörelsen (*Folksam*)
Fältbiologen (*FB*)
Gefle Dagblad (*GD*)
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (*GHT*)

Göteborgs-Tidningen (*GT*)
Göteborgsposten (*GP*)
Helsingborgs Dagblad (*HD*)
Hudiksvallstidningen (*HT*)
Jönköpingsposten (*JP*)
Karlstads-Tidningen (*KT*)
Kvällsposten (*KvP*)
Land
Ljungbytidningen (*LT*)
Norra Skåne (*NS*)
Norrbottenskuriren (*NK*)
Norrköpings Tidningar-Östergötlands Dagblad (*NT-ÖD*)
Ord & Bild
Se
Skaraborgs Läns Tidning (*SLT*)
Skånska Dagbladet (*SkD*)
Smålands folkblad (*Sf*)
Svenska Dagbladet (*SvD*)
Sydsvenska Dagbladet (*SDS*)
Tofsen
Upsala Nya Tidning (*UNT*)
Veckans Affärer (*VA*)
Veckojournalen (*VJ*)
Vestmanlands läns tidning (*Vlt*)
Vi
Värmlands folkblad (*Vf*)

TV och radio

”Aktuellt”, SVT 27/10 1967.
”Angeläget”, Sveriges Radio 21/10 1967.
”Kvällsöppet”, TV2 7/3 1972.
”Monitor”, SVT 7/12 1967.

Egna intervjuer

Lars J. Lundgren, 18/9 2017
Sverker Oredsson, 14/12 2017

Litteratur

Agar, Jon, ”What Happened in the Sixties?”, *British Journal for the History of Science*, 41:4 (2008).

Agar, Jon, *Science in the Twentieth Century and Beyond* (Cambridge: Polity, 2012).

Agrell, Wilhelm, *Svenska förintelsevapen: Utvecklingen av kemiska och nukleära stridsmedel* 1928–1970 (Lund: Historiska Media, 2002).

Andersson, Jenny, ”Choosing Futures: Alva Myrdal and the Construction of Swedish Future Studies 1967–1972”, *International Review of Social History* 51:2 (2006).

Andersson, Jenny, ”The Great Future Debate and the Struggle for the World”, *American Historical Review* 117:5 (2012).

Andersson, Jenny, *The Future of the World: Futurology, Futurists, and the Struggle for the Post-Cold War Imagination* (New York: Oxford University Press, 2018).

Andersson, Jenny & Eglė Rindzevičiūtė (red.), *The Struggle for the Long-term in Transnational Science and Politics* (New York: Routledge, 2015).

Andersson, Jenny & Erik Westholm, *Slaget om framtiden: Forskningens roll i konflikten mellan tillväxt och miljö* (Stockholm: Santérus, 2019).

Andersson, Nils & Henrik Björck (red.), *Idéhistoria i tiden: Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år* (Stockholm: Symposion, 2008).

Anker, Peder, ”Den store økologiske vekkelsen som har hjemsøkt vårt land”, i John Peter Collett (red.), *Universitetet i Oslo: 1811–2011* (Oslo: Unipub, 2011).

Anker, Peder, *The Power of the Periphery: How Norway Became an Environmental Pioneer for the World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).

Anshelm, Jonas, *Socialdemokraterna och miljöfrågan: En studie av framstegstankens paradoxer* (Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1995).

Anshelm, Jonas, *Mellan frälsning och domedag: Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945–1999* (Eslöv: Symposion, 2000).

Anshelm, Jonas, *Det vilda, det vackra och det ekologiskt hållbara: Om opinionsbildningen i Svenska Naturskyddsföreningens tidskrift Sveriges natur 1943–2002* (Umeå, 2004).

Bennesved, Peter, *Sheltered Society: Civilian Air Raid Shelters in Sweden – From Idea to Materiality, 1918–1940 and Beyond* (Malmö: Universus Academic Press, 2020).

Bennulf, Martin, *Miljöopinionen i Sverige* (Lund: Dialogos, 1994).

Berggren, Henrik, *68* (Stockholm: Bokförlaget Max Ström, 2018).

Bergwik, Staffan, ”Kunskapshistoria: Nya insikter?” *Scandia* 84:2 (2018).

Bergwik, Staffan & Linn Holmberg, ”Standing on the Shoulders of What? A Critical Comment on the History of Knowledge” i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020).

Bergwik, Staffan, Michael Godhe, Anders Houltz & Magnus Rodell (red.), *Svensk*

snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000 (Lund: Nordic Academic Press, 2014).

Berntsen, Bredo, *Grønne linjer: Natur- og miljøvernets historie i Norge* (Oslo: Unipub, 2011)

Bertilsson, Margareta, Bengt Stenlund & Francis Sejersted, *Hinc robur et securitas? En forskningsstiftelses handel och vandel: Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond 1989–2003* (Hedemora: Gidlunds förlag, 2004).

Bess, Michael, *The Light-Green Society: Ecology and Technological Modernity in France, 1960–2000* (Chicago: University of Chicago Press, 2003).

Björkman, Jenny, ”Swedish Publications in a Global World”, *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research* 7:4 (2015).

Bocking, Stephen, *Nature's Experts: Science, Politics, and the Environment* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2004).

Bosbach, Franz, Jens Ivo Engels & Fiona Watson, *Umwelt und Geschichte in Deutschland und Großbritannien* (München: K. G. Saur, 2006).

Boström, Magnus, *Miljörörelsens mångfald* (Lund: Arkiv, 2001).

Boyer, Paul S., *By the Bomb's Early Light: American Thought and Culture at the Dawn of the Atomic Age* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985/1994).

Broks, Peter, *Understanding Popular Science* (Maidenhead: Open University Press, 2006).

Burke, Peter, *What is the History of Knowledge?* (Cambridge: Polity Press, 2016).

Collins, Harry & Robert Evans, *Rethinking Expertise* (Chicago: University of Chicago Press, 2007).

Cronon, William, ”A Place for Stories: Nature, History, and Narrative”, *The Journal of American History* 78:4 (1992).

Cronqvist, Marie, ”Bilder från nollpunkten: Visualiseringar av atomålderns urbana apokalyps” i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld: Representation och verklighet* (Lund: Nordic Academic Press, 2006).

Cronqvist, Marie, ”Utrymning i folkhemmet: Kalla kriget, välfärdsidyllen och den svenska civilförsvarskulturen 1961”, *Historisk tidskrift* 128:3 (2008).

Cronqvist, Marie, ”Det befästa folkhemmet: Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur” i Magnus Jerneck (red.), *Fred i realpolitikens skugga* (Lund: Studentlitteratur, 2009).

Cronqvist, Marie, ”Survival in the Welfare Cocoon: The Culture of Civil Defense in Cold War Sweden” i Annette Vowinckel, Marcus Payk & Thomas Lindenberger (red.), *Cold War Cultures: Perspectives on Eastern and Western European Societies* (New York: Berghahn Books, 2012).

Daston, Lorraine, ”Science, history of” i James D. Wright (red.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (Oxford: Elsevier, 2015).

Daston, Lorraine, ”The History of Science and the History of Knowledge”, *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge* 1:1 (2017).

Daum, Andreas, ”Varieties of Popular Science and the Transformation of Public Knowledge”, *Isis* 100:2 (2009).

Dauvergine, Peter, *Historical Dictionary of Environmentalism* 2. uppl. (London: Rowman & Littlefield, 2016).

Djerf Pierre, Monika, *Gröna nyheter: Miljöjournalistiken i televisionens nyhetssändningar 1961–1994* (Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, 1996).

Djerf Pierre, Monika & Lennart Weibull, *Spegla, granska, tolka: Aktualitetsjournalistik i svensk radio och TV under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 2001).

Doel, Ronald, ”Constituting the Postwar Earth Sciences: The Military's Influence on the Environmental Sciences in the USA after 1945”, *Social Studies of Science* 33:5 (2003).

Dunlap, Thomas, *DDT: Scientists, Citizens, and Public Policy* (Princeton: Princeton University Press, 1981).

Dupré, Sven & Geert Somsen, ”The History of Knowledge and the Future of Knowledge Societies”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 42:2–3 (2019).

Åke W Edfeldt, *Kvicksilvergäddan* (Stockholm: Tiden, 1969).

Edwards, Paul N., *A Vast Machine: Computer Models, Climate Data, and the Politics of Global Warming* (Cambridge: MIT Press, 2010).

Egan, Michael, *Barry Commoner and the Science of Survival: The Remaking of American Environmentalism* (Cambridge: MIT Press, 2007).

Egelston, Anne, *Sustainable Development: A History* (Dordrecht: Springer Netherlands, 2013).

Ekberg, Kristoffer, *Mellan flykt och förändring: Utopiskt platsskapande i 1970-talets alternativa miljö* (Lund: Historiska institutionen, 2016).

Ekelund, Alexander, *Kampen om vetenskapen: Politisk och vetenskaplig formering under den svenska vänsterradikaliseringens era* (Göteborg: Daidalos, 2017).

Ekman Jørgensen, Thomas, *Transformation and Crises: The Left and the Nation in Denmark and Sweden, 1956–1980* (New York: Berghahn, 2008).

Ekström, Anders (red.), *Den mediala vetenskapen* (Nora: Nya Doxa, 2004a).

Ekström, Anders, ”Vetenskaperna, medierna, publikerna” i Anders Ekström (red.), *Den mediala vetenskapen* (Nora: Nya Doxa, 2004b).

Ekström, Anders & Sverker Sörlin, *Alltings mått: Humanistisk kunskap i framtidens samhälle* (Stockholm: Norstedts, 2012).

Engels, Jens Ivo, *Naturpolitik in der Bundesrepublik: Ideenwelt und politische Verhaltensstile in Naturschutz und Umweltbewegung 1950–1980* (Paderborn: Schöningh, 2006).

Engels, Jens Ivo, ”Modern Environmentalism” i Frank Uekötter (red.), *The Turning Points of Environmental History* (Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 2010).

Engfeldt, Lars-Göran, *From Stockholm to Johannesburg and Beyond: The Evolution of the International System for Sustainable Development Governance and its*

Implications (Stockholm: Government Offices of Sweden, Ministry of Foreign Affairs, 2009).

Engh, Sunniva, ”Georg Borgström and the Population-Food Dilemma: Reception and Consequences in Norwegian Public Debate in the 1950s and 1960s” i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad, *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).

Fleck, Ludwik, *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache: Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv* (Basel: Schwabe, 1935).

Forser, Tomas & Thomas Karlsohn (red.), *Till vilken nytta? En bok om humanioras möjligheter* (Göteborg: Daidalos, 2013).

Foucault, Michel, *The Essential Foucault: Selections from Essential Works of Foucault, 1954–1984* (New York: New Press, 2003).

Fox, Robert, ”Fashioning the Discipline: History of Science in the European Intellectual Tradition”, *Minerva* 44:4 (2006).

Frenander, Anders, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1998).

Friman, Eva, ”Domedagsprofeter och tillväxtpredikanter – debatten om ekonomisk tillväxt och miljö i Sverige 1960–1980”, *Historisk tidskrift* 121:1 (2001).

Friman, Eva, *No Limits: The 20th Century Discourse of Economic Growth* (Umeå: Institutionen för historiska studier, 2002).

Gardeström, Elin, *Att fostra journalister: Journalistutbildningens former i Sverige 1944–1970* (Göteborg: Daidalos, 2011).

Gedin, Per, *Förläggarliv* (Stockholm: Bonnier, 1999).

George, Alice L., *Awaiting Armageddon: How Americans Faced the Cuban Missile Crisis* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003).

Gieryn, Thomas, *Cultural Boundaries of Science: Credibility on the Line* (Chicago: University of Chicago Press, 1999).

Glover, Nikolas, ”Unity Exposed: The Scandinavia Pavilions at the World Exhibitions in 1967 and 1970”, i Jonas Harvard & Peter Stadius (red.), *Communicating the North: Media Structures and Images in the Making of the Nordic Region* (Burlington: Ashgate, 2013).

Gogman, Lars, ”Rödgrönt samarbete med förhinder”, *Arbetarhistoria* 142:2 (2012).

Golinski, Jan, *Making Natural Knowledge: Constructivism and the History of Science* (Chicago: University of Chicago Press, 2005).

Goodell, Rae, *The Visible Scientists* (Boston: Little, Brown, 1977).

Grove, Richard, ”Environmental History” i Peter Burke (red.), *New Perspectives on Historical Writing.* 2. uppl. (Cambridge: Polity, 2001).

Guha, Ramachandra, *Environmentalism: A Global History* (New York: Longman, 2000).

Hadenius, Stig & Lennart Weibull, *Partipressens död?* (Stockholm: Svensk informations mediecenter, 1991).

Haikola, Karl, ”Atombomben och det moderna samhället: Om framstegstankens roll i motståndet mot svensk atombomb 1956–1961” (C-uppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet, 2014).

Haikola, Karl, ”Historiska perspektiv på 1970-talet”, *Scandia* 86:1 (2020a).

Haikola, Karl, ”Objects, Interpretants, and Public Knowledge: The Media Reception of a Swedish Future Study” i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar, *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020b).

Halldén, Daniel, *Demokratin utmanas: Almstriden och det politiska etablissemanget* (Stockholm: Statsvetenskapliga institutionen, 2005).

Hallin, Daniel & Paolo Mancini, *Comparing Media Systems* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

Hamblin, Jacob Darwin, *Arming Mother Nature: The Birth of Catastrophic Environmentalism* (Oxford: Oxford University Press, 2013).

Hammar, Isak, ”Det ständiga fallet: Romarriket som politisk resurs i samtiden”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 117:3 (2015).

Haraldsson, Désirée, *Skydda vår natur! Svenska naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling* (Lund: Lund University Press, 1987).

Harraway, Donna, ”Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective”, *Feminist Studies* 14:3 (1988).

Hasselberg, Ylva, *Vem vill leva i kunskapssamhället? Essäer om universitetet och samtiden* (Möklinta: Gidlunds, 2009).

Hasselberg, Ylva, *Inte utan visst motstånd: Essäer om akademisk kapitalism och akademisk nyliberalism* (Möklinta: Gidlunds, 2019).

Hedrén, Johan, *Miljöpolitikens natur* (Linköping: Linköpings universitet, 1994).

Holmberg, Carl, *Längtan till landet: Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt* (Göteborg: Historiska institutionen, 1998).

Holmberg, Gustav, ”Framtiden. Historikerna blickar framåt” i Gunnar Broberg & David Dunér, *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017).

Howe, Joshua P., *Behind the Curve: Science and the Politics of Global Warming*, (Seattle: University of Washington Press, 2014).

Hughes, J. Donald, *What is Environmental History?* (Cambridge: Polity, 2006).

Hünemörder, Kai F., *Die Frühgeschichte der globalen Umweltkrise und die Formierung der deutschen Umweltpolitik (1950–1973)* (Stuttgart: Steiner, 2004).

Höhler, Sabine, *Spaceship Earth in the Environmental Age, 1960–1990* (London: Pickering & Chatto, 2015).

Jamison, Andrew & Erik Baark, ”National Shades of Green: Comparing the Swedish and Danish Styles in Ecological Modernisation”, *Environmental Values* 8:2 (1999).

Jamison, Andrew, Ron Eyerman, Jacqueline Kramer & Jeppe Læssøe, *The Making of the New Environmental Consciousness: A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark and the Netherlands* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990).

Jansson, Anton, ”Things are Different Elsewhere: An Intellectual History of Intellectual History in Sweden”, *Global Intellectual History*, 5:1 (2020).

Jansson, Anton & Maria Simonsen, ”Kunskapshistoria, idéhistoria och annan historia: En översikt i skandinaviskt perspektiv”, *Slagmark* 81 (2020).

Jansson, Birgitta, *Trolöshet – En studie i svensk kulturdebatt och skönlitteratur under tidigt 1960-tal* (Uppsala: Uppsala universitet, 1984).

Jasanoff, Sheila, ”Ordering knowledge, ordering society” i Sheila Jasanoff (red.), *States of Knowledge: The Co-production of Science and Social Order* (London: Routledge, 2004).

Jasanoff, Sheila et al. (red.), *Handbook of Science and Technology Studies* (Thousand Oaks: SAGE, 1995).

Johansson, Alf W., *Herbert Tingsten och det kalla kriget: Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946–1952* (Stockholm: Tiden, 1995).

Johansson, Gustaf, *När man skär i nuet faller framtiden ut: Den globala krisens bildvärld i Sverige under 1970-talet* (Uppsala: Uppsala University, 2018).

Jonter, Thomas, *The Key to Nuclear Restraint: The Swedish Plans to Acquire Nuclear Weapons* (London: Palgrave, 2016).

Jülich, Solveig, ”Lennart Nilsson's *A Child is Born*: The Many Lives of a Best-selling Pregnancy Advice Book”, *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research* 7:4 (2015).

Jülich, Solveig, ”Fosterexperimentets produktiva hemlighet: Medicinsk forskning och vita lögner i 1960- och 1970-talets Sverige”, *Lychnos* (2018).

Kaijser, Anna & David Larsson Heidenblad, ”Young Activists in Muddy Boots: Fältbiologerna and the Ecological Turn in Sweden, 1959–1974”, *Scandinavian Journal of History* 43:3 (2018).

Killingsworth, M. Jimmie & Jacqueline S. Palmer, ”Millennial Ecology: The Apocalyptic Narrative from 'Silent Spring' to 'Global Warming'” i Carl G. Herndl & Stuart C. Brown (red.), *Green Culture: Environmental Rhetoric in Contemporary America* (Madison: University of Wisconsin Press, 1996).

Klöfver, Helena, *Håll stövlarna leriga och för bofinkens talan: Naturintresse, miljömedvetenhet och livsstil inom organisationen Fältbiologerna* (Linköping: Tema V rapport, 1992).

Klöfver, Helena, *Miljömedvetenhet och livsstil bland organiserade ungdomar* (Linköping, 1995).

Kraft, Alison, Holger Nehring & Carola Sachse, ”The Pugwash Conference and the Global Cold War: Scientists, Transnational Networks, and the Complexity of Nuclear Histories”, *Journal of Cold War Studies* 20:1 (2018).

Krefting, Ellen, Espen Schaanning & Reidar Aasgaard (red.), *Grep om fortiden: Perspektiver och metoder i idéhistorie* (Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2017).

Kroll, Gary, ”The 'Silent Springs' of Rachel Carson: Mass media and the origins of modern environmentalism”, *Public Understanding of Science* 10:4 (2001).

Kuhn, Thomas S., *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: University of Chicago Press, 1962).

Kupper, Patrick, ”'Weltuntergangs-Vision aus dem Computer'. Zur Geschichte der Studie 'Die Grenzen des Wachstums' von 1972” i Frank Uekötter & Jens Hohensee (red.), *Wird Kassandra heiser? Die Geschichte falscher Ökoalarme* (Stuttgart: Steiner, 2004).

Kärnfelt, Johan, *Allt mellan himmel och jord: Om Knut Lundmark, astronomin och den publika kunskapsbildningen* (Lund: Nordic Academic Press, 2009).

Kärnfelt, Johan, Karl Grandin & Solveig Jülich (red.), *Kunskap i rörelse: Kungl. Vetenskapsakademien och skapandet av det moderna samhället* (Göteborg: Makadam, 2018).

Larsson, Peter, ”Miljörörelsen” i Mats Friberg & Johan Galtung (red.), *Rörelserna* (Stockholm: Akademilitteratur, 1984).

Larsson Heidenblad, David, *Vårt eget fel: Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraffsföreställningar* (Höör: Agerings, 2012).

Larsson Heidenblad, David, ”Ett ekologiskt genombrott? Rolf Edbergs bok och det globala krismedvetandet i Skandinavien 1966”, *Historisk Tidsskrift* (NO) 95:2 (2016a).

Larsson Heidenblad, David, ”Tillbaka till framtiden”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 118:2 (2016b).

Larsson Heidenblad, David, ”Framtidskunskap i cirkulation: Gösta Ehrensvärds diagnos och den svenska framtidsdebatten, 1971–1972”, *Historisk tidskrift* 135:4 (2015).

Larsson Heidenblad, David, "Boken som fick oss att sluta strunta i miljön", *Svenska Dagbladet* 23/10 (2017).

Larsson Heidenblad, David, ”En nordisk blick på det moderna miljömedvetandets genombrott” i Erik Bodensten, Kajsa Brilkman, David Larsson Heidenblad & Hannes Sanders (red.), *Nordens historiker: En vänbok till Harald Gustafsson* (Lund: Mediatryck, 2018a).

Larsson Heidenblad, David, ”Mapping a New History of the Ecological Turn: The Circulation of Environmental Knowledge in Sweden 1967”, *Environment and History* 24:2 (2018b).

Larsson Heidenblad, David, ”Från blogg till bok – om nya och gamla publiceringsformer inom humaniora”, Humtankbloggen 28/3 (2019a).

Larsson Heidenblad, David, ”Miljöhumaniora på 1960-talet? Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ och skissernas historiografi”, *Scandia* 85:1 (2019b).

Larsson Heidenblad, David, ”Överlevnadsdebattörerna: Hans Palmstierna, Karl-

Erik Fichtelius och miljöfrågornas genombrott i 1960-talets Sverige” i Fredrik Norén & Emil Stjernholm (red.), *Efterkrigstidens samhällskontakter* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2019c).

Larsson Heidenblad, David, *Ett år av akademiskt skrivande: Erfarenheter och arbetstekniker för unga forskare* (Lund: Studentlitteratur, 2020a).

Larsson Heidenblad, David, ”The Emergence of Environmental Journalism in 1960s Sweden: Methodological Reflections on Working with Digitalised Newspapers” i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020b).

Larsson Heidenblad, David & Isak Hammar, ”A Classical Tragedy in the Making: Rolf Edberg's Use of Antiquity and the Emergence of Environmentalism in Scandinavia”, *International Journal of the Classical Tradition* 24:2 (2017).

Latour, Bruno, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society* (Cambridge: Harvard University Press, 1987).

Latour, Bruno, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

Law, John & John Hassard, *Actor Network Theory and After* (Oxford: Blackwell, 1999).

Lear, Linda, *Rachel Carson: Witness for Nature* (New York: Holt, 1997)

Lightman, Bernard, Gordon McOuat & Larry Stewart (red.), *The Circulation of Knowledge Between Britain, India, and China: The Early-Modern World to the Twentieth Century* (Leiden: Brill, 2013).

Linnér, Björn-Ola, *The World Household: Georg Borgström and the Postwar Population-Resource Crisis* (Linköping: Tema Univ, 1998).

Linnér, Björn-Ola, *Att lära för överlevnad: Utbildningsprogrammen och miljöfrågorna 1962–2002* (Lund: Arkiv, 2005).

Locher, Fabien & Gregory Quenet, ”Environmental History: The Origins, Stakes and Perspectives of a New Site of Research”, *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* (2009).

Lundberg, Björn, ”The Galbraithian Moment: Affluence and Critique of Growth in Scandinavia, 1958–1972” i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).

Lundgren, Lars J., *Försurningen på dagordningen: En bild av ett händelseförlopp 1966–1968* (Solna: Statens Naturvårdsverk, 1991).

Lundin, Per, ”'Han kan bara inte hålla käften': Björn Gillberg, lantbruksvetenskapernas medialisering och 1970-talets miljödebatt” (opublicerat manus).

Lundin, Per, *Lantbrukshögskolan och reformerna: Från utbildningsinstitut till modernt forskningsuniversitet* (Sveriges Lantbruksuniversitet 2017).

Lundin, Per, Niklas Stenlås & Johan Grubbe (red.), *Science for Welfare and Warfare:*

Technology and State Initiative in Cold War Sweden (Sagamore Beach: Science History Publications, 2010).

Lundqvist, Lennart, *Miljövårdsförvaltning och politisk struktur* (Uppsala: Verdandi, 1971).

Lundqvist, Åsa & Klaus Petersen (red.), *In Experts We Trust: Knowledge, Politics and Bureaucracy in Nordic Welfare States* (Odense: University Press of Southern Denmark, 2010).

Lässig, Simone, ”The History of Knowledge and the Expansion of the Historical Research Agenda”, *Bulletin of the German Historical Institute* 59 (2016).

Marchand, Suzanne, ”How Much Knowledge is Worth Knowing? An American Intellectual Historian's Thoughts on the *Geschichte des Wissens*”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 42:2–3 (2019).

Marklund, Carl, ”Double Loyalties? Small-State Solidarity and the Debates on New International Economic Order in Sweden during the Long 1970s”, *Scandinavian Journal of History* (2019).

Markovits, Claude, Jacques Pouchepadass & Sanjay Subrahmanyam (red.), *Society and Circulation: Mobile People and Itinerant Cultures in South Asia, 1750–1950* (London: Anthem, 2006).

Masco, Joseph, ”Bad Weather: The Time of Planetary Crisis” i Martil Holbraad & Morten Axel Pedersen (red.), *Times of Security: Ethnographies of Fear, Protest, and the Future* (New York: Routledge, 2013).

McCormick, John, *Reclaiming Paradise: The Global Environmental Movement* (London: Belhaven Press, 1989).

McNeill, John R. & Corinna R. Unger (red.), *Environmental Histories of the Cold War* (Washington: German Historical Institute, 2010).

Merton, Robert K., *On Social Structure and Science* (Chicago: University of Chicago Press, 1996).

Meyer, Jan-Henrik, ”From Nature to Environment: International Organizations and Environmental Protection before Stockholm”, i Wolfram Kaiser & Jan-Henrik Meyer (red.), *International Organizations and Environmental Protection* (Oxford: Berghahn, 2017).

Mulsow, Martin & Lorraine Daston, ”History of Knowledge”, i Marek Tamm & Peter Burke (red.), *Debating New Approaches to History* (London: Bloomsbury Academic, 2019).

Müller, Simone, ”Corporate Behaviour and Ecological Disaster: Dow Chemical and the Great Lakes Mercury Crisis, 1970–1972”, *Business History* 60:3 (2018).

Mårald, Erland, *Svenska miljöbrott och miljöskandaler 1960–2000* (Hedemora: Gidlund, 2007).

Mårald, Erland & Christer Nordlund, ”Modern Nature for a Modern Nation: An Intellectual History of Environmental Dissonances in the Swedish Welfare State”, *Environment and History* 26:4 (2020).

Nash, Roderick, ”American Environmental History: A New Teaching Frontier”, *Pacific Historical Review* 41:3 (1972).

Nehring, Holger, ”Cold War, Apocalypse, and Peaceful Atoms: Interpretations of Nuclear Energy in the British and West German Anti-Nuclear Weapons Movements, 1955–1964”, *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 29:3 (2004).

Nehring, Holger, ”Genealogies of the Ecological Moment: Planning, Complexity and the Emergence of ’the Environment’ as Politics in West Germany, 1949–1982” i Sverker Sörlin & Paul Warde, *Nature's End: History and the Environment* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009).

Nieto-Galan, Agustí, *Science in the Public Sphere: A History of Lay Knowledge and Expertise* (Abingdon: Routledge, 2016).

Nilsson Hoadley, Anna-Greta, *Atomvapnet som partiproblem: Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund och frågan om svenskt atomvapen 1955–1960* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1989).

Nordström, Katarina, *Trängsel i välfärdsstaten: Expertis, politik och rumslig planering i 1960- och 1970-talets Sverige* (Uppsala: Studia Historica Upsaliensia, 2018).

Notaker, Hallvard, ”Staging Discord: Nordic Corporatism in the European Conservation Year 1970”, *Contemporary European History* (2020).

Nyhart, Lynn K., ”Historiography of the History of Science” i Bernard Lightman (red.), *A Companion to the History of Science* (Chichester: John Wiley & Sons, 2016).

Odén, Birgitta, ”Projektet Natur och samhälle” i Lars M. Andersson, Fabian Persson, Peter Ullgren & Ulf Zander (red.), *På historiens slagfält: En festskrift tillägnad Sverker Oredsson* (Uppsala: Sisyfos, 2002).

Oredsson, Sverker, *Järnvägarna och det allmänna: Svensk järnvägspolitik fram till 1890* (Lund: Rahm, 1969).

Oreskes, Naomi & Erik Conway, *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming* (New York: Bloomsbury Press, 2010).

Otterberg, Stina, *Klädd i sitt språk: Kritikern Olof Lagercrantz* (Lund: Ellerström, 2010).

Palmstierna-Weiss, Gunilla, *Minnets spelplats* (Stockholm: Bonnier, 2013).

Pettersson, Ingemar, *Handslaget: Svensk industriell forskningspolitik 1940–1980* (Stockholm: Tekniska högskolan, 2012).

Porter, Theodore, *Trust in Numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

Poskett, James, ”Science in History”, *Historical Journal* 63:2 (2020).

Premfors, Rune, *Svensk forskningspolitik* (Lund: Studentlitteratur, 1986).

Radkau, Joachim, *The Age of Ecology* (Cambridge: Polity Press, 2014).

Raj, Kapil, *Relocating Modern Science: Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900* (Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2007).

Renn, Jürgen, ”From the History of Science to the History of Knowledge – and

Back", *Centaurus: An International Journal of the History of Science & its Cultural Aspects* 57 (2015).

Renn, Jürgen, *The Evolution of Knowledge: Rethinking Science for the Anthropocene* (Princeton: Princeton University Press, 2020).

Roberts, Lissa (red.), *Local Encounters and Global Circulation*, specialnummer av *Itinerario* 33 (2009).

Robertson, Thomas, *The Malthusian Moment: Global Population Growth and the Birth of American Environmentalism* (New Brunswick: Rutgers, 2012).

Rome, Adam, "'Give Earth a Chance': The Environmental Movement and the Sixties", *The Journal of American History* 90:2 (2003).

Rome, Adam, *The Genius of Earth Day: How a 1970 Teach-In Unexpectedly Made the First Green Generation* (New York: Hill and Wang, 2013).

Räsänen, Tuomas, "Converging Environmental Knowledge: Re-evaluating the Birth of Modern Environmentalism in Finland", *Environment and History* 18:2 (2012).

Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm: Rabén Prisma, 1996).

Salö, Linus, *The Sociolinguistics of Academic Publishing: Language and the Practice of Homo Academicus* (Cham: Palgrave Macmillan, 2017).

Sarasin, Philipp, "Was ist Wissensgeschichte?", *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur (IASL)* 36 (2011).

Sarasin, Philipp & Andreas Kilcher, "Editorial", *Nach Feierabend: Zürcher Jahrbuch für Wissensgeschichte* 7 (2011).

Schleper, Simone, *Planning for the Planet: Environmental Expertise and the International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, 1960–1980* (New York: Berghahn Books, 2019).

Schneider, Ulrich Johannes, "Wissensgeschichte, nicht Wissenschaftsgeschichte", i Axel Honneth & Martin Saar (red.), *Michel Foucault: Zwischenbilanz einer Rezeption* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003).

Schulz, Thorsten, *Das 'Europäische Naturschutzjahr 1970': Versuch einer europaweiten Umweltkampagne* (Berlin: Wissenschaftszentrum für Sozialforschung, 2006).

Secord, James, "Knowledge in Transit", *Isis* 95:4 (2004).

Seefried, Elke, "Towards the Limits to Growth? The Book and its Reception in West Germany and Britain 1972–1973", *German Historical Institute London Bulletin* 33:1 (2011).

Seefried, Elke, "Steering the Future. The Emergence of 'Western' Futures Research and its Production of Expertise, 1950s to the Early 1970s", *European Journal of Futures Research* 29:2 (2014).

Seefried, Elke, *Zukünfte: Aufstieg und Krise der Zukunftforschung* (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015a).

Seefried, Elke, "Reconfiguring the Future? Politics and Time from the 1960s to the 1980s", *Journal of Modern European History* 13:3 (2015b).

Sejersted, Francis, *Socialdemokratins tidsålder: Sverige och Norge under 1900-talet* (Nora: Nya Doxa, 2005).

Selcer, Perrin, *The Postwar Origins of the Global Environment: How the United Nations Built Spaceship Earth* (New York: Columbia University Press, 2018).

Sellerberg, Ann-Mari, *Miljöns sociala dynamik: Om ambivalens, skepsis, utpekanden, avslöjanden m.m.* (Lund: Univ. Department of Sociology, 1994).

Simonsen, Maria & Laura Skouvig, ”Videnshistorie: Nye veje i historievidenskaberne”, *Temp – Tidskrift for historie* 19 (2020).

Speich Chassé, Daniel & David Gugerli, ”Wissensgeschichte: Eine Standortbestimmung”, *Traverse: Zeitschrift für Geschichte* 1 (2012).

Stahre, Ulf, *Den alternativa staden: Stockholms stadsomvandling och byalagsrörelsen* (Stockholm: Stockholmia, 1999).

Stenfeldt, Johan, *Dystopiernas seger: Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt* (Höör: Agerings, 2013).

Stevrin, Peter, *Den samhällsstyrda forskningen: En samhällsorganisatorisk studie av den sektoriella forskningspolitikens framväxt och tillämpning i Sverige* (Stockholm: Liber, 1978).

Söderqvist, Thomas, *The Ecologists: From Merry Naturalists to Saviours of the Nation: A Sociologically Informed Narrative Survey of the Ecologization of Sweden 1895–1975* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986).

Sörlin, Sverker, *Till bildningens försvar: Den svåra konsten att veta tillsammans* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019).

Terrall, Mary & Kapil Raj (red.), *Circulation and Locality in Early Modern Science*, specialnummer av *British Journal for the History of Science* 43:4 (2010).

Thelander, Jan & Lars J. Lundgren, *Nedräkning pågår: Hur upptäcks miljöproblem? Vad händer sedan?* (Solna: Statens naturvårdsverk, 1989).

Thorup, Mikkel, *Hvad er idéhistorie?* (Aarhus: Slagmark forlag, 2019).

Tiberg, Joar, ”Vart tog framtiden vägen? Framtidsstudiernas uppgång och fall, 1950–1986”, *Polhem: Tidskrift för teknikhistoria* 13/2 (1995).

Topham, Jonathan, ”Rethinking the History of Science Popularization/Popular Science” i Faidra Papanelopoulou, Agustí Nieto-Galan & Enrique Perdiguero (red.), *Popularizing Science and Technology in the European Periphery 1800–2000* (Farnham: Ashgate, 2009).

Tunlid, Anna, ”Människan och naturens överlevnad: Mottagandet av *Tyst vår* och *Plundring, svält, förgiftning* i den svenska miljödebatten” (C-uppsats, Filosofiska institutionen, Lunds universitet, 1994).

Tunlid, Anna, *Ärftlighetens gränser: Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken* (Lund: Mediatryck, 2004).

Tunlid, Anna & Sven Widmalm (red.), *Det forskningspolitiska laboratoriet: Förväntningar på vetenskapen 1900–2010* (Lund: Nordic Academic Press, 2016).

Uekötter, Frank, ”Consigning Environmentalism to History? Remarks on the Place of the Environmental Movement in Modern History”, *RCC Perspectives* 7 (2011).
Uekötter, Frank, *The Greenest Nation? A New History of German Environmentalism* (Cambridge: The MIT Press, 2014).
Uekötter, Frank (red.), *Exploring Apocalyptica: Coming to Terms with Environmental Alarmism* (Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 2018).
Vail, David, *Chemical Lands: Pesticides, Aerial Spraying, and Health in North America's Grasslands since 1945* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2018).
Vogel, Jakob, ”Von der Wissenschafts- zur Wissensgeschicht. Fur eine Historisierung der Wissensgesellschaft”, *Geschichte und Gesellschaft* 30 (2004).
Wang, Jessica, ”Scientists and the Problem of the Public in Cold War America 1945–1960”, *Osiris* 17 (2002).
Warde Paul, Libby Robin & Sverker Sörlin, *The Environment: A History of the Idea* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2018).
Warde, Paul & Sverker Sörlin, ”Expertise for the Future: The Emergence of Environmental Prediction c. 1920–1970” i Jenny Andersson & Eglė Rindzevičiūtė (red.), *The Struggle for the Long-term in Transnational Science and Politics* (New York: Routledge, 2015).
Weibull, Lennart, ”Är partipressen död eller levande? Reflexioner från ett presshistoriskt seminarium”, *Nordicom-Information* 35 (2013).
Wennerholm (Bergwik), Staffan, *Framtidsskaparna: Vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970* (Lund: Arkiv, 2005).
White, Richard, ”American Environmental History: The Development of a New Historical Field”, *Pacific Historical Review* 54:3 (1985).
Widmalm, Sven (red.), *Vetenskapsbärarna: Naturvetenskapen i det svenska samhället 1880–1950* (Hedemora: Gidlund, 1999).
Widmalm, Sven (red.), *Vetenskapens sociala strukturer: Sju historiska fallstudier om konflikt, samverkan och makt* (Lund: Nordic Academic Press, 2008).
Widmalm, Sven & Hjalmar Fors (red.), *Artefakter: Industrin, vetenskapen och de tekniska nätverken* (Hedemora: Gidlund, 2004).
Widmalm, Sven & Anna Tunlid (red.), *Det forskningspolitiska laboratoriet: Förväntningar på vetenskapen 1900–2010* (Lund: Nordic Academic Press, 2016).
Wisselgren, Per, ”Vetenskap och/eller politik? Om gränsteorier och utredningsväsendets vetenskapshistoria” i Bosse Sundin & Maria Göransdotter, *Mångsysslare och gränsöverskridare: 13 uppsatser i idéhistoria* (Umeå: Umeå universitet, 2008).
Wittrock, Björn, *Möjligheter och gränser: Framtidsstudier i politik och planering* (Stockholm: Liber förlag, 1980).
Wormbs, Nina, *Vem älskade Tele-X? Konflikter om satelliter i Norden 1974–1989* (Hedemora: Gidlunds, 2003).
Zelko, Frank, *Make it a Green Peace! The Rise of Countercultural Environmentalism* (New York: Oxford University Press, 2013).

Östberg, Kjell, *1968 – när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma, 2002).
Östberg, Kjell & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm: Norstedts, 2013).
Österberg, Eva, ”Birgitta Odén”, Årsbok 2017, KVHAA årsbok Stockholm (2017).
Östling, Johan, ”Vad är kunskapshistoria?”, *Historisk tidskrift* 135:1 (2015).
Östling, Johan, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift* 140:1 (2020).
Östling, Johan, Katarina Bernhardsson, Jenny Björkman & Jesper Olsson, *Kunskapens nya rörelser: Framtidens humanistiska och samhällsvetenskapliga samverkan* (Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien, 2016).
Östling, Johan & David Larsson Heidenblad, ”Cirkulation – ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp”, *Historisk tidskrift* 137:2 (2017).
Östling, Johan, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018).
Östling, Johan, David Larsson Heidenblad, Erling Sandmo, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg, ”The History of Knowledge and the Circulation of Knowledge: An Introduction”, i Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018).
Östling, Johan, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar, ”Developing the History of Knowledge”, i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020)
Östling, Johan & David Larsson Heidenblad, ”Fulfilling the Promise of the History of Knowledge: Key Approaches for the 2020s”, *Journal for the History of Knowledge* 1:1 (2020).
Östling, Johan, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad, *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).

Sak- och personregister

Detta register har sammanställts för att göra det enklare för intresserade läsare att navigera i boken och följa upp olika trådar. Utöver historiska aktörer och vissa centrala forskare har jag valt att också lyfta fram diverse fenomen, teman, böcker och organisationer som skär genom boken. Min tumregel har varit att här i första hand samla sådant som återfinns på flera platser i boken.